

PUBLICATIONES

UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS

SECTIO PHILOSOPHICA
TOMUS XIII. – FASCICULUS 2.

E TYPOGRAPHEO UNIVERSITATIS

MISKOLC 2008

TARTALOMJEGYZÉK

Balogh Judit: A székely társadalom Bocskai István korában	9
Gyulai Éva: Bocskai-armálisok az Erdélyi Királyi Könyvekben	21
Horn Ildikó: Bocskai István a Báthoryak udvarában	47
Jeney-Tóth Annamária: Bocskai udvara 1605 augusztusában Kolozsváron. Esettanulmány a fejedelmi udvarról a kolozsvári számadáskönyvek tükrében	57
Nagy Gábor: Lux veritatum. (Bocskai, szabadság, harc)	73
Papp Klára: Csáky István és a Bocskai felkelés	111
Péter Katalin: Illésházy Istvánról	127
Szabó András: Az ismeretlen kismarjai Bocskai család	167
Vita	
Pálffy Géza: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma?	187
• ze Sándor: Kétséges kétségek? Magyar romantika és Bocskai István? Válasz Pálffy Géza írására.	205
Pálffy Géza: A szelektív forráshasználat és a 19–20. századi függetlenségi szemlélet visszavetítésének veszélyei: válasz • ze Sándornak.	227
• ze Sándor: A fogalmi tisztázatlanság és a szemléleti kizárólagosság buktatói. Viszontválasz Pálffy Gézának.	235
Szemle	
Gál-Mlakár Zsófia: „Frigy és békesség legyen... A bécsi és a szitvatoroki béke, Szerk.: PAPP Klára – JENEY-TÓTH Annamária, Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VIII, Debrecen, 2006, 320. Recenzió.	245

A SZÉKELY TÁRSADALOM BOCSKAI ISTVÁN KORÁBAN

BALOGH JUDIT

Bocskai István, akinek meghatározó szerepe volt az 1596 legelején zajlott véres farsang idején a székely köznép elleni támadásban, fejedelemként egészen más politikát választott. Minthogy a tizenöt éves háború folyamán maga is minden bizalommal szembesült azzal, hogy a székely haderő mennyire fontos része az erdélyi hadseregnek, rövid fejedelemsége alatt elsősorban azon igyekezett, hogy megpróbálja megőrizni a székely katonaelemet. Az 1605 és 1606 során ebben a kérdésben megfogalmazott parancslevelei és nyilatkozatai mind azt mutatták, hogy Báthory Zsigmondhoz hasonlóan a korábbi szabadság visszaadásában látta a székelyekkel kapcsolatos fejedelmi politizálás további útját. Már fejedelemmé választásához is felhasználta őket, mégpedig ugyanazt a taktikát alkalmazva, amit annak idején Vitéz Mihály is követett: a hadaiban szolgált székelyek segítségével, a teljes korábbi szabadság visszaadását ígérve állította a saját pártjára azokat, akik nem is olyan régen még a Báthoryakkal együtt őt is gyűlölték.¹ A Basta által hozott rendeletek és a császári zsoldos hadak pusztításai mind további érveket jelentettek a Bocskaihoz csatlakozás mellett.² Már Székely Mózes rövid uralma is megosztotta a

---

¹ Noha feltehető, hogy 1604-es, 1605-ös intézkedései a pillanatnyi szükséghelyzetből, az Erdélyben őt támogató katonaelem hiányából fakadt, végrendelete hosszabb távra végiggondolt székelypolitikát sejtet.

² Gyulafi Lestár így számolt be az eseményekről: „Az urak és az nemesség legelőször az székelséget nemzetségük közzül való szolgáló rendek által tentálták, kik partim oda föl Bocskai hadában, partim ittbenn az nemesség háta mögött szolgáltanak. Ezektül úgy mint székely atyjokfiaktúl tudakoztak az székelyek, mint és hogy vagyon oda fel Bocskai uram állapotja. Ezek pedetentim hol egyszer, hol másszor eleikben adták a dolgot... minémű néppel vagyon, mennyét proficiált eddig, mi reménség lehet fölöle, és hogy nem valami rész szerint való indulat ez, hanem az egész magyarság ehez két kézzel nyúlt, elannira, hogy hasonló egység soha még az magyar közt nem lett volna, és hogy az török császár is minden erejével mellettük volna. Mentek tovább az dologban és tudakoztak azon a székelyek, ti, úgymond, mi testink, véreink vattok, mondjátok meg igazán nekünk, valjon nem emlékeznének-e meg valaha az nemesség az székelység miatt rajtok esett veszedelemről. Amazok ezt az opiniót benne fölötte igen destruálták és azt mondták, hogy ne adja Isten azt, hogy nemzetségek árulói legyenek, de azt csak meg se gondolják soha, mert más volna most a dolog. Bocskai pedig ezen ugyan fogadást tett volna, hogy ha ki mind atyját a miatt nekie megölte volna is, csak térjen hozzá, soha semmiről meg nem emlékezik. És hogy vagy volt módja az magyar nemzetségnek előmeneteliben, de most volna az, kit senki soha nem tudott volna csak reménleni is. De leghűbb argumentomok, az kivel az székelséget elhajtották: Az Istenre kinszeritünk, úgymond, fejenként benneteket úgymint vér szerint való atyánkfiat, hogy jól meglássátok, mint

székelységet, hiszen mikor 1603 április közepén a székelyek közül származó siménfalvi Székely Mózes Erdély fejedelmévé választották, akkor Udvarhelyszék, Székely szülőföldje, Marossszék és Aranyossszék is mellé állt az egész székely nemességgel együtt, és csak Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék, valamint Háromszék népe maradt a császár pártján. Bocskai elődeinél hatékonyabban látott hozzá a székelyek megnyeréséhez, amikor az udvarhelyszéki kapitányt, dersi Petki János székely főembert küldte a székelyek csatlakoztatására.³ A császárral már korábban is szembefordult nemességet és a közszekelyeket is megnyerte a szabadság ígéréssel,⁴ úgyhogy az 1605 februárjában Székelykeresztúron tartott székely nemzetgyűlésen megszületett az egyezség.⁵ Ennek értelmében a fejedelem ígéretet tett arra, hogy a régi székely szabadságot elismeri és a székelységet abban megtartja;⁶ hogy az elmúlt időkből történt törvénytelenésekre és erőszakosságokra, amelyet a székelyek követek el, közbocsánatot ad; hogy megengedi azt, amit már Báthory Zsigmond dévai szabadságlevelei is tartalmaztak,⁷ vagyis megengedi, hogy maguk közül válasszanak maguknak kapitányokat és tiszteket, sőt idegen katonaságot sem tart közöttük; és ami talán a nemesség számára a legdöntőbb volt: „az nemességet is, az kik nem nemzetségekből valók, közülük kivethessék”⁸ Ezek mellett visszaállította azt a korábbi szokást is, hogy ha a táborba szállást követő tizenöt nap alatt nem bocsátkoznak a székelyek csapatai harcba, úgy hazamehessenek. Ezeket a

---

cselekesztek, magatokat velünk együtt el ne vesszétek. Ha mit akartok cselekedni, most vagyon módotok benne. Most eleit vehetitek. Nem keltek soha az nemesség keze alá; ha ezt nem cselekeditek, azelőtt jobbágyok voltatok, de ennekutánna jobbágyok sem lesztek, szörnyen romlatok, egy bennetek meg nem marad.” TÖRTÉNELMI TÁR, 1893. 197–198.

³ Dersi Petki János valójában homoródszentpáli Kornis Farkas politikai örököse volt Székelyföldön ez idő tájt, és Udvarhelyszék főkapitányi tisztét is betöltötte. BALOGH–HORN 2008, 849–896.

⁴ Gyulafi a közszekelyek nemességgel szembeni gyűlöletének és velük egy táborba állításának a történetéről írva megjegyezte, hogy „Egy Kovács Máté nevű ember vagyon köztük. Ennél nagyobb ellensége az nemességnek az egész székelyek közt nem volt, ez hajlott volt meg még az kapitánok megfutása előtt idején korán; ha ez el nem hajlott volna, az székelség most is az római császár mellett volna; igen nagy autoritása vagyon az székelség között ennek, noha paraszt ember volt. Most az egész gyalog székelségnek az kapitányok...” TÖRTÉNELMI TÁR, 1893, 198.

⁵ EGYED 2004, 58–64. o.

⁶ Ez a pont a 17. század folyamán bekerült az erdélyi fejedelmek esküszövegébe is.

⁷ SZABÓ–SZÁDECZKY–BARABÁS 1872–1934, IV. 150–150; V. 168–170. JAKAB–SZÁDECZKY–KARDOSS 1901, 296–297. Bár Szádeczky Lajos ezeket a szabadságolásokat kizárólag a katonaelem gyors megszerzésének a vágyával magyarázta, mégis ez maradt a hivatkozási alapja a későbbi fejedelmi székelypolitikáknak, így természetesen Bocskai István székelypolitikájának is.

⁸ SZÁDECZKY–KARDOSS 1927, 165.

pontokat Bocskai István egy 1605. február 16-án kiadott szabadságlevél által megerősítette.⁹ Mindezekért cserében a székelyek elűzték azokat a kapitányokat, akiket a császári csapatok helyeztek följük és új katonai vezetőket választottak. A következő, február 21-ére Nyárádszeredára összehívott székely gyűlésen a székelység egységesen Bocskai mellé állt és fejedelemmé választásának a támogatása mellett döntött. Sőt Erdély rendeit is arra kérték, hogy csatlakozzanak hozzájuk és fogadják el Bocskai Istvánt fejedelmükül. Az erdélyi események egyik, talán legagilisabb szervezője kétségkívül dersi Petki János volt, aki már 1604 őszétől szoros kapcsolatban állt Bocskaival és a Székelyföldről kiindulva igyekezett a fejedelemséget mellé állítani. A 16. század közepén a székely társadalom korábbi keretei felbomlani látszottak az 1562-es segesvári végzést követően. A Báthory-családból származó fejedelmek ekkor, István és Zsigmond is rangemeléseikkel, kiváltságolásaikkal, birtokadományaikkal, kedvezményeikkel felemeltek egy tehetős és hozzájuk hűséges székely nemesi kört, akik maguk is kiépítették Udvarhelyszéken a saját klientúrájukat.¹⁰ Ez a szék határain is átnyúlt. A legtehetősebb, Kornis Farkas a 16. század végére már a kezében tudta tartani nemcsak saját székét, Udvarhelyszéket, de az egész Székelyföldet. Petki, aki Kornis halála után annak vejeként lett örököse, éppen a legalkalmasabb ember volt arra, hogy az erdélyi három nemzet egyikét Bocskai hívévé és szövetségésévé tegye.

A nagyobb hatalom segíthette az eredményes mozgósítást, ezért Bocskai Petkit választotta meg székely generálissá vagy főkapitánnyá, és rajta keresztül, általa igyekezett intézni a székely ügyeket. Bocskai székelypolitikájának főbb elemei kettejük levelezéséből láthatóak.¹¹ Mivel harcai során nagy szüksége volt a hajdúk mellett a székely haderőre is, elsődleges célja a székelység harcértékének megtartása, esetleg a növelése volt. 1605. december 18-án elrendelte, hogy Petki János minden székben tartson generális mustrát, és „registrom szerént mindennek neveket irassák föl, rá erőltetvén, hogy az lovassa szerszámos és kopjás, az gyalogja veres köntösbe öltözzék, és úgy álljon elő, mikor hadra kívántatik, erre minden szabados hadnagynak és tizedesnek az ő alattvalójára gondja legyen, közel való napot praefigálván nekik és az üdö alatt kétszer is megmustrálván őket, hogy inkább készek legyenek, és annak utána is gyakori mustrákkal serkenteni és oktatni az készen lételhez.”¹² Jól érezte Bocskai azt, hogy az eltelt évek nehézségei után, ha valójában ütőképes sereget akart nyerni a székelyek közül, akkor erősítenie kellett a székelyek katonai identitását a gyakori táborba szállások révén. Tanulva a korábbi példákból, nem akarta mindenáron a legnagyobb számú székely haderőt kiállítani, hiszen hosszú távon volt szüksége rájuk. Ezért 1606 áprilisában az or-

⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS 1927, 165.

¹⁰ HORN 2005, 88–101. o.

¹¹ A levelezés megjelent: MIKÓ-SZABÓ 1855–1862, IV. 341–350.

¹² SZILÁGYI 1875–1898, V. 400.

szágyűlésnek küldött levelében négyezer székely katonát kért, és utasította őket, hogy rajtuk kívül hozzanak létre egy állandóan hadra készen álló, ötszáz gyalogosból és kétszáz lovasból álló székely csapattestet is.¹³ A katonáskodás és a minél nagyobb számú székely kontingens kiállításának elsődleges akadályja az eljobbágyosodás volt. Bocskai István Petki Jánoshoz írt leveleiből az derül ki, hogy az 1562 után erőszakoskodni kezdett székely nemesség, miután a köznép felkeléseinek leverései alkalmával mindig újabb és újabb megerősítést kapott, Bocskai szabadságlevele után sem hagyott fel az erőszakos jobbágyosítással, és mivel Petki János maga is a székely nemesség tagja volt, sőt a kifejezetten erőszakos jobbágyosítók közé tartozott, valószínűleg nem is lépett fel velük szemben olyan határozottan, legalábbis erre utalnak a fejedelem újabb és újabb ilyen tárgyú rendelkezései.¹⁴ 1606. június 22-én, Kassáról írta Udvarhelyszéknek azt a levelét, amelyben megtiltotta, hogy a nemesek bárkit is jobbágyá tegyenek. „Irtunk azért gubernátor uramnak és az kapitányoknak is arról, hogy az nekik adatott tisztek szerint, szintén úgy mint ha az magunk személye volna ott, senkit is szabadságában megháborítani ne engedjenek, sőt inkább annak jól végére menvén, az kiknek háborgatása volna némelyiknek kegyelmetek között, azt eligazítsák és lecsendesítsék, és kegyelmeteket szabadságában megháborítani senkinek ne engedjék. Ha pedig oly dolgok estenek volna, avagy volnának, hogy ott ben el nem igazíthatnák, kegyelmetek azt mi nekünk vagy írása vagy pedig bizonyos követe által adja értésünkre, hogy tudjunk illendőképpen gondot viselni az kegyelmetek oltalmazására”¹⁵ Alig egy hónappal később egy Petki Jánoshoz írt levélben, amelyben kétezer gyalogos és kétezer lovas székely táborba indulását kérte, tette hozzá, hogy „egyiknek is kegyelmed meg ne engedje, hogy magát jobbágyásra adja, vagy pedig valaki valami szín alatt jobbágyává tegye. Minek előtte pedig kegyelmed Nagy Albert¹⁶ eleiben rendelné és elindítaná azokat, annak előtte regisztrumban mind kapitányoknak, hadnagyoknak és mind az egész seregnek neveket felírván meglássa kegyelmed, hogy azok közt szolgálja rend, béres micsoda ne legyen, hanem kiki személy szerint maga legyen jelen, és annak a mássát kegyelmed mi nekünk is küldje be”¹⁷ A levélből kiderül a székely nemeseknek illetve jobbágytartóknak az a szokása, ami ellen Bocskai fellépni igyekezett, vagyis hogy maguk helyett a hadba előszeretettel küldték különféle szolgálókat.

Az 1562 utáni időkben mind a nemesség, mind pedig a közszekelyek gyakran panaszkodtak amiatt, hogy őket a fejedelmi tisztviselek közmunkákra kötelez-

¹³ SZILÁGYI 1875–1898, V 405. Az állandó, túlnyomó többségben gyalogosokból álló „személyes hadsereg” a féle felállítása János Zsigmondtól kezdődik.

¹⁴ A peres iratok azt mutatják, hogy Petki János a különösen is erőszakosan terjeszkedő székely nemesek közé tartozott.

¹⁵ MIKÓ-SZABÓ 1855–1862, IV. 341–342.

¹⁶ A székely hadak parancsnoka volt.

¹⁷ MIKÓ-SZABÓ 1855–1862, IV. 342–343.

ték a fejedelmi birtokokon, sőt nemcsak a fejedelmi jobbágyként számon tartott közszékelyeket, hanem a jobbágyi állapotúakat is. Ezért amikor Bocskai arra kérte őket, hogy a tizenöt éves háború során elpusztult fejedelmi székváros, Gyulafehérvár számára adjanak némi élelmet, biztosította őket arról is, hogy ezt nem tekinti állandó szolgáltatásnak vagy szokásnak közöttük.¹⁸ Az óvó intézkedések ellenére Bocskai 1606 novemberében ismét azért írt Petkinek, hogy igyekezzen megvédeni a közszékelyeket a nemesek és a tisztek túlkapásaitól, és megemlítette a panaszokat is, amik valószínűleg székely katonái révén jutottak el hozzá. „A székelység felől szertelen sok mód nélkül való dolgokról, kikkel őket a kapitányok, királybirák és azok után való gondviselők terhelik, panaszok jönnek előnkben, sokat közzülök immár a nemesség jobbágyává tötték. A mi zászlóink, némely székben hat, kiben több, kiben kevesebb, üresen állanak. Mi a székelységnek amint egyszer szabadságokat megadtuk, nekünk nincs több szónk a felől, hanem meg is akarjuk őket egyszeri megmutatott kegyelmességünkben tartani és oltalmazni, a mi miénk, legyen ugyan ugyan miénk, a ki pedig más ember sajátja, az mi sem kívánjuk. Kegyelmednek erre oly vigyázása legyen, hogy a miénket senkinek nem engedjük, kegyelmed úgy oltalmazza őket mind kapitányok, királybirák és egyebek ellen is, hogy nekik adott szabadságokban éppen megmaradhassanak. Mert ha végére mehetünk akármi kicsin dolognak s meg is tudjuk pedig, valakik a féléknek okai lesznek, el nem feledkezünk róla”¹⁹ Egy hónappal később ugyanezt róta fel Udvarhelyszék népének Bocskai és azt, hogy nagyon gyakran megtörtént, hogy még a gazdagabb székelyek is gyakran lefizették a tisztviselőket ahelyett, hogy hadba mentek volna.²⁰ A hadból „mentés” a 17. század folyamán valóságos iparrá

¹⁸ MIKÓ-SZABÓ 1855–1862, IV. 344–345: „s mivel hogy ennek előtte, a mint értettük, afféle éléssel az kapitányok s tisztviselők töltöztenek, abban kegyelmetek, ha mit felrendelhet, ilyen módot tartson, hogy annak felvetésébe, szedésére, és egybe gyűjtésére az kapitányoknak, királybíráknak semmi gondja ne legyen, és abban magokat ne ártsák, hanem kegyelmetek székül rendelje el, és bizonyos meghitt emberire bízván, szedje az fel és ugyan székes helyen rakassa oly bizonyos helyre, a hol abba se tékozlás ne eshessék, se pedég egy vékát vagy egy szemet is sohoval senki abban mind addég is ne vigyen, hanem elsőben annak számát mennyi legyen, mi nekünk értésünkre adja. Annak utána székül ösmét, mikor kegyelmednek mi mit felőle írunk, azt cselekedje. többször efféle dologgal ugyan nem is akarjuk kegyelmeteket terhelni...”

¹⁹ MIKÓ-SZABÓ 1855–1862, IV. 346–347.

²⁰ MIKÓ-SZABÓ 1855–1862, IV. 347–348: „Nem régen értettük meg némely hiveinktől, hogy volnának kegyelmetek közzül sokan olyak, kik gazdagbak és az hadakozásra elégségesbak lévén, magokat adományokkal, fizetésekkel az közönséges jónak szolgálatjától, hadakozástól igen elvonnák, kiket nem hogy kegyelmetek (kik ez haza mellett az hadakozásra, szolgálatra mindenkor kész akarattal vagytok) ez ideig értésünkre nem adta volna, de még az magatokon történt dűlást, kóborlást, mód nélkül való szedést, verést és foglalásokat is nem mertétek volna megjelenteni. Idején korán mind kicsin és nagy dolgokat értésünkre adjon kegyelmetek, meglátjátok ezt, ennek utána kegyelmetek-

változott a székelység körében. A székely hadnagyok, kapitányok nemcsak egy összegbéli pénzadományt fogadtak el a hadból való felmentésért, hanem bizonyos fokú függésbe is hozták azokat, akiknek szívességet tettek. Ezáltal klientúra-rendszerüket alakították, mint például az udvarhelyszéki Lippai András.²¹ A levélből kiderül, hogy a főnépek emellett sokféleképpen erőszakot tettek a székely közösségen, különböző jogtalan behajtásokkal és foglalásokkal, sőt testi fenytésekkel is, amik által a köznépet megfélemlítették. Egy héttel később újra Petki Jánosnak írt Bocskai, és úgy rendelkezett, hogy szüntesse meg a túlkapásokat „a székelységen az tisztviselők az magok hasznára nézvéen mind az itteni az mi szolgálatunkban lévő mind pedig az otthon maradt székelységen pénzt, abrakot, kenyeret, sajtot és egyéb élelét szednének, a mellett nem az latrokat kergetnek, hanem régi szabadságok ellen szokatlan ispánságot indítottanak közöttök”²² Demény Lajos megemlíti, hogy a leveleket a fejedelem nevében az a Péchi Simon fogalmazta, aki maga is székely volt, hiszen Udvarhelyszéken, Szenterszében született, és aki tudós, tehetséges emberként Bocskai belső tanácsosa lett.²³ Péchi Simon sógorához, Petki Jánoshoz hasonlóan az erőszakos jobbágyosítók, hatalmaskodók közé tartozott. Több faluval állt folyamatos pereskedésben emiatt.²⁴ A fejedelmi megerősítés és védelem tudatában 1606. december 29-én a Székelyudvarhelyen tartott székely nemzetgyűlésen olyan határozatokat fogadtak el, amelyek újra megerősítették a közsékelyek szabadságát, megtiltották, hogy bárki jobbágyul kösse magát.²⁵

Az előbb idézett levelek egy erős tendenciát mutatnak arra nézve, hogy Bocskai akár saját híveivel szemben is képviselni igyekezett hadsereg-megőrző székelypolitikáját. Emellett azonban jó érzékkel választotta Petki Jánost szövetségeseének, aki Kornis Farkas örököséként egyben tudta tartani a voltaképpen az egész Székelyföldre kiterjedő Kornis-klientúrát. Bocskai István fejedelemként nagyon is céltudatosan igyekezett helyreállítani a székely haderőt, és emiatt a korábbi székely közösség rendjét, amelynek a lerombolásában korábban neki is volt része. Levelei, utasításai, szabadságlevelei azonban megfordítani kívánták az eljobbágyosodás és a székely katonaság felmorzsolódásának folyamatát. Székelyeket vett maga mellé, hiszen az egyik főember, Petki János volt az általa kinevezett székely főkapitány. Péchi Simon karrierje szintén mellette indult. Minthogy a székely társadalom katonai szerepét emelte ki, ezen az úton volt a legnagyobb esély ekkor a felemelkedésre. Több, később nemessé vált család emelkedése is ekkor indult el. Ezért célszerű végignézni, hogy kik voltak ekkor a székelyek katonai

---

hez különb oltalommal és gondviseléssel leszünk, az közönséges károknak okai ha kik lesznek, nem szenvedjük büntetlen”

²¹ BALOGH–HORN 2008, 849–896.

²² MIKÓ–SZABÓ 1855–1862, IV. 349–350.

²³ DEMÉNY 1979, 93–119. 131.

²⁴ USZLT Protokollumok. 1610–1633. IV/3.

²⁵ JAKAB–SZÁDECZKY–KARDOSS 1901, 305.

vezetői: Petki János volt Udvarhelyszék kapitánya és főkirálybírája, Marosszék főkapitánya Bató Menyhárt és szövérdi Gáspár János és főemberei Nagy Menyhárt és Barlabás Ferenc, Sepsiszék főkapitánya Kálnoki Bedő István, Háromszék vicekapitánya Mátyus János és Csoma György volt.²⁶ Petki szándékosan igyekezett hozzá hűséges, ám nála jóval kisebb vagyonú és ezért tőle függő széki vezetőket hivatalhoz juttatni. Az előbb felsoroltak ugyanis Petki kivételével mindannyian a kevésbé vagyonos székely nemesi rétegből kerültek ki, így kevés esély volt arra, hogy esetleg vele szemben kezdenének el politizálni.

Bocskai István azonban a székely nemesség tiszteletben tartása mellett elsősorban a jobbágyul kötések folyamatát akarta megakadályozni. Végrendeletében, amely jószerivel az egész 17. századi erdélyi politizálásnak irányt szabott, szintén kitért a székely szabadság megtartásának a kérdésére.²⁷ Bocskai is érzékelte azt, hogy a nemes székely nemzet kifejezés már elveszítette ekkorra a korábbi tartalmát, ezért célszerűnek látszott egyéni rangemelésekkel megerősíteni a székelység helyzetét. Ezért néhányakat felemelt és adott nemesi, lófősítő vagy gyalog székelylyé, esetleg csak szabad állapotúvá, libertinussá tevő kiváltságleveleket. Jellemzőnek tartjuk a kiváltságolások időpontjait. Az első dátum 1605 szeptembere volt, a helyszín pedig Medgyes, amikor végre sikerült az egész Erdélyre kiterjesznie a hatalmát. Jellemző az is, hogy éppen a Petki által uralt Udvarhelyszék lakosa, a zetelaki Bálint Péternek mentesítette adó alól a házát, és ezt a kiváltságot nem sokkal később megerősítette.²⁸ Ezt követően Korponán keltezte néhány kiváltságlevelét.²⁹ Emellett a szintén udvarhelyszéki, a Kornis-klientúrához tartozó Péchi Simon kapott két ízben is kiváltságlevelet tőle. Először 1606. április 5-én erősítette meg Péchi örökségét,³⁰ majd pedig május 2-án részesítette jelentős, több településre kiterjedő birtokadományban.³¹

Bocskai székely kiváltságolásai 1605 őszén kezdődtek, így voltaképpen csupán egyetlen esztendő állt rendelkezésére, hogy az oklevelekben is rögzítse az általa folytatni kívánt politikai irányt. Érdekes mindazonáltal, hogy adományleveleinek a súlya messze elmarad akár elődei, akár utódai ilyen irányú tevékenységétől. Ebből arra következtethetünk, hogy ütöképes hajdú katonaság birtokában az átfogó, hosszabb távú rendezést fontosabbnak tartotta az egyéni kiváltságolás által szerezhető katonatömegeknél. Azt mondhatjuk, hogy e tárgyban írott levelei na-

²⁶ KÖVÁRY 1859, II. 168–201.

²⁷ „Intjük a nemes országot Erdélyt, mint Édes Hazánkat, sőt meg-maradásoknak örökségéért az Istenre kénszerittyük ez egy dologról. Látván mind jelenvaló, mind következő állapotokat, hogy a Székely Nemzetséget a mi töllünk nékik megadott szabadságban tartsák meg, és successorunkat is intjük, erre légyen fő gondgya” MAKKAJ é. n., III. 119.

²⁸ MOL F 1 5. köt. fol. 15.

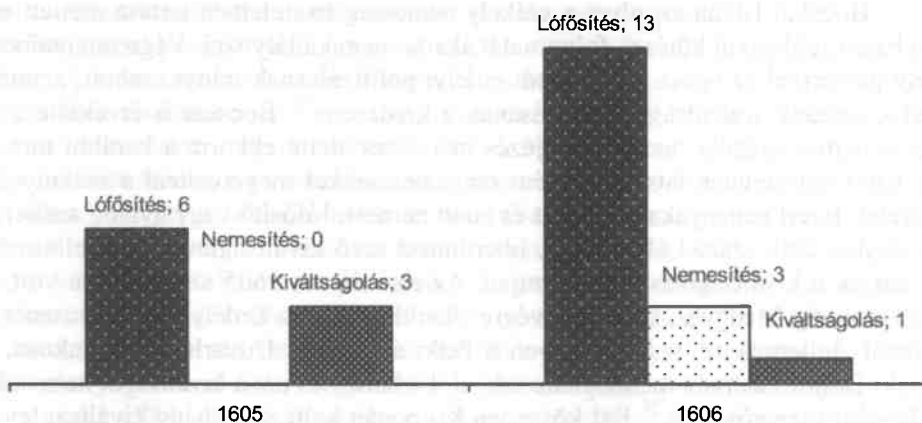
²⁹ MOL F 1 5. köt. fol. 14–17.

³⁰ MOL F 1 5. köt. fol. 1–3.

³¹ MOL F 1 5. köt. fol. 2–3.

gyobb számban maradtak fenn, mint kiváltságlevelei. Amennyiben mégis elemezni próbáljuk a kiváltságleveleket, azt találjuk, hogy a többségük lófősítés. Tehát az elsődleges cél a lóval katonáskodó és saját fegyverrel harcba szálló székely lófő réteg megerősítése volt. Emellett az is feltűnő, hogy többnyire udvarhelyszéki székelyek kaptak kiváltságokat, minden bizonnyal a Petki Jánoshoz fűződő kapcsolatuk révén. Még az Udvarhelyszéken kívül birtokosok közül is több olyan kiváltsággal találkozunk, akik Petkihez valamilyen szállal.

Bocskai István adományozásai:

A Bocskai halála után az erdélyi rendek által fejedelemmé választott Rákóczi Zsigmond rövid uralma alatt gyökeresen megváltoztatta a Bocskai által megkezdett székelypolitikát. 1607 során a teljes korábbi székely szabadság visszaállítása értelmében ugyan a korábban szokásban volt ökörsütést megpróbálta újra bevezetni,³² ám a régi szabadság megerősítése mellett megerősítették a székelyek közt lévő nemesség birtokjogát, ebben a fejedelem biztosította a székely nemességnek az örökölt jószágok és ősjobbágyok mellett a fejekötött jobbágyokhoz való jogát is, azaz voltaképpen legalizálta a viszonylag újabb keletű jobbágyul kötések is.³³ Nyilván szerepe volt ebben székely kancellárjának, az immár Petki Jánosnak is, akinek minden bizonnyal nem voltak inyére Bocskainak a jobbágyosítást megaka-

³² 1607. június 10–24 között zajlott az az országgyűlés, amelyen elhangzott: „mivel a székelyek régi szabadságok idején a fejedelemválasztás alkalmával minden hatodik ökrüket a fejedelem számára bélyegezték le, most is kívánja a régi szokás följújtását, minthogy szabadságaikban fenn akarja őket tartani” SZILÁGYI 1875–1898, V 491. Az országgyűlés azonban végül nem mondta ki ezt a határozatot.

³³ SZILÁGYI 1875–1898, V 510: „az székelység között való nemesség maradjon meg az ő őstől maradtjával, pénzen vöttével, kötött jobbágyival és minden régtől fogva bírt örökségével, az medgyesi articulus tartása szerint, mely Básta György idejében concludáltatott.”

dályozni kívánó intézkedései. Ugyanakkor a nemességnek kedvezett az a rendelkezés is, amely által közbocsánatot hirdetett az 1599 és 1605 között történt erőszakosságokra, ugyanis ebből az időből az erőszakosságok nagy része a nemesség által történt, akik, mint azt az előzőekben láthattuk, jobbággyá igyekeztek tenni sokakat és közföldeket foglaltak el.³⁴ Emellett nemcsak a primori réteget támogatta, de Petki János javaslatára rangemelő okleveleket is adományozott. 1607. március 23-a és július 22-e között sokakat lófővé emelt, és május 27-én csíkrákosi Barthó Istvánnak, aki a székely gyalogság vezére volt, és szentléleki Matthis Jánosnak armálist adományozott.³⁵

Az említett intézkedések az egyre erősödő primori réteg még nagyobb mértékben történő megerősítését célozták, és messzemenően találkoztak a 17. század eleji székely nemesség érdekeivel. A Rákóczi követő Báthory Gábor azonban, mint ahogyan utódai is, visszatértek Bocskai végrendeletének a szelleméhez, és a székely katonaelem megőrzését tekintették elsődleges feladatuknak, akár a székely nemesség esetleges sérelmei árán is. Tevékenységük egyértelműen igazolja Bocskai reálpolitikusi éleslátását a székely társadalommal kapcsolatosan.

---

³⁴ SZILÁGYI 1875–1898, V 455: „végeztük, hogy Mihály vajda bejövételétől fogva az megholt kegyelmes urunk választásáig ha mi potentiák, dúlások, fosztások, kóborlások estenek, teljességgel sopiáltassanak, úgy, hogy egyik is a másikat azért ne perelhesse.”

³⁵ ENDES 1938, 101.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- USzLT = A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Arhivele Naționale. Direcția Județului Cluj). Udvarhelyszék Levéltára
 Protokollumok = Bírósági jegyzőkönyvek és iktatókönyvek 1589–1868
- MOL = Magyar Országos Levéltár
 F 1 Gyulaféhevári Káptalan Országos Levéltára, 1–34. köt. Libri Regii.(Digitális kiadása: GYULAI Éva (szerk.): *Erdélyi Királyi Könyvek – Az erdélyi fejedelmek oklevelei*. DVD. Budapest, Miskolci Egyetem BTK–Arcanum, 2005)
 5. köt. Bocskai István oklevelei

BIBLIOGRÁFIA

BALOGH–HORN 2008

BALOGH Judit–HORN Ildikó: A hatalomépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története. *Századok*. 2008/4. 849–896.

DEMÉNY 1979

DEMÉNY Lajos: A közszékelyek 1595–1596. évi felkelése. In: *Székely felkelés 1595-1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. BENKŐ Samu–DEMÉNY Lajos–VEKOV Károly (Szerk.), Bukarest, 1979. 93–119.; 131.

EGYED 2004

EGYED Ákos: Bocskai István és a székelykérdés. In: „*Nincsen nekünk több hazánk ennél...*” *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*. IFJ. BARTA János–PAPP Klára (Szerk.), Budapest, 2004. 58–64.

ENDES 1938

ENDES Miklós: *Csík-, Gyergyó-, Kászon székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, 1938.

HORN 2005

HORN Ildikó: Az unitárius elit stratégiái In: *Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Budapest, 2005. 88–101.

JAKAB–SZÁDECZKY-KARDOSS 1901

JAKAB Elek – SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időkől 1849-ig*. Budapest, 1901.

KÓVÁRY 1859–1861

KÓVÁRY László: *Erdély történelme. I–VI*. Pest, 1859–1861. 1859. II. 168–201.

MAKKAI é. n.

Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. MAKKAI László (Szerk.) I–VII. Budapest, é. n. III.

MIKÓ–SZABÓ 1855–1862

Erdélyi történelmi adatok. MIKÓ Imre–SZABÓ Károly (Szerk.) I–IV Kv. 1855–1862. IV.

SZABÓ–SZÁDECZKY–BARABÁS 1872–1934

Székely oklevéltár. SZABÓ Károly–SZÁDECZKY Lajos–BARABÁS Samu (Szerk.) I–VIII. Budapest, 1872–1934. IV. 150–150; V. 168–170.

SZÁDECZKY-KARDOSS 1927

SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya.* Budapest, 1927.

SZILÁGYI 1875–1898

Erdélyi országgyűlési emlékek. SZILÁGYI Sándor (Szerk.) I–XXI. Budapest, 1875–1898. V

TÖRTÉNELMI TÁR 1893

Gyulafi Lestár történelmi maradványai. *Történelmi Tár*, 1893. 197–198.

THE SZEKLER SOCIETY IN THE AGE OF ISTVÁN BOCSKAI

JUDIT BALOGH

István Bocskai, like Zsigmond Báthory, tried to restore the former liberty of the Szeklers. He realized the exceptional importance of the Szekler military power and made efforts to harness that power. Thanks to his follower, János Petki, the Szeklers lined up with Bocskai in 1605, and supported his election as the Prince of Transylvania. The main point in Bocskai's Szekler policy was retaining and increasing the Szeklers' military value. Therefore Bocskai often reviewed Szekler armies. The other side of this Szekler policy was that he took firm steps against the Szekler nobility, who wanted to make common Szeklers into serfs using violence. At this time the military career gave a good chance of social rising and getting titles for Szeklers, which is evident from the privilege letters donated by Bocskai to Szeklers who fought in the cavalry.

BOCSKAI-ARMÁLISOK AZ ERDÉLYI KIRÁLYI KÖNYVEKBEN

GYULAI ÉVA

Az Erdélyi Királyi Könyvek címeradományai

Az erdélyi fejedelmek okleveleinek digitalizált kiadása,¹ amely a 35 kötetben fennmaradt Erdélyi Királyi Könyvek² közel 14 ezer oldalának digitális másolatát és az oklevelekhez készült adatbázist tartalmazza, 8516 fejedelmi oklevél gyűjtemé-

nye, s mivel a fejedelmek sokszor korábbi, köztük középkori dokumentumokat is átírtak, összesen 10 174 oklevél szövege olvasható az erdélyi fejedelmek kancelláriáján vezetett másolati könyvekben. A több mint 10 ezer fejedelmi adomány és átírt oklevél között kb. 1750 armális, vagyis címeradomány, leginkább nemes- és címeradomány található. A legkorábbi címeradományozó oklevél Izabella királynétól származik (1551. jan. 7.), a legkésőbbi I. Apafi Mihálytól (1689. júl. 26.), így a kancelláriai másolati könyvekben fennmaradt címereslevelek 138 évet fognak át. Bár a kancelláriai jegyzőkönyvek egy része elveszett, illetve az

adományokat és egyéb okleveleket hiányosan másolták be a Liber Regius kötetébe, mégis ez a forrás a legteljesebb és leggazdagabb, amely az Erdélyi Fejedelmek által kiadott armálisokra (nemesi adománylevelekre) vonatkozik.

Mivel a másfél évszázadot átfogó erdélyi címeradományok – elenyésző kivételtől eltekintve – a címerekbe címerképeket, s nem heroldalakat raktak, a címerképek elemeit az ábrázolások alapján ikonográfiai klasszifikáció szerint lehet csoportosítani, s ezzel a törökkori erdélyi társadalom, a fejedelmi társadalompolitika, a korabeli „magas” és népi műveltség, a mentalitás olyan fontos kompakt, a statisztikai módszerek alkalmazását is lehetővé tévő forrásához juthatunk, amely, úgy vélem, eddig jórészt kiaknázatlanul maradt, a statisztika metodikájával ugyanis eddig nem vizsgálták a rendi társadalom eme fontos, egyszerre írásos és képi forrásbázisát.

¹ GYULAI (szerk.) 2005. DVD A digitalizálásról bővebben: GYULAI 2006

² Magyar Országos Levéltár Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Libri Regii (MOL F 1) 1–34. köt.; Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára – Protocolla – Libri Regii et stylonaria (MOL F 15) 6., 11., 14. köt.

Pajzstalp és természeti környezet

Az erdélyi címerek már azzal is támogatni látszanak a magyar heraldika természet-hűségéről szóló általános vélekedést, hogy 622 címeren szerepel a pajzsokon pajzstalp, vagyis az összes címer 35 százalékán a pajzstalpat ikonográfiai motívum tölti meg. Ez nem heraldikai ismertetőjegy, rámutat ugyanakkor a magyar heraldikai és képi gondolkodás egyik jellemzőjére is, jelesül: a pajzstalp egyben a címerkép megtámasztását is szolgálja, jelezve, hogy a természettől idegen, lebegő címerképek nem voltak népszerűek a korban.

A természet iránti elkötelezettség, a címerkép mint a valóság bizonyos leképezése még inkább kitűnik a pajzstalp ikonográfiájában, hiszen a 622-ből 255, vagyis a 622 pajzstalpas címer 41 százaléka zöld, néhányszor virágos mezőt ábrázol, 101 pedig zöldellő füves dombot (kb. 18%), ebből 22 alkalommal a magyar heraldika kedvelt formája, a hármashalom jelenik meg. Kedvelt természeti alap a szikla is, 99 címeren (a pajzstalpak 16%-a) szerepel, ennek közel egyharmada hármasszikla, amelynek, hasonlóan a hármashalomhoz, a középső, kiemelkedő ormára helyezték a címerképet.

Érdekes, hogy csak 14 címeren szerepel víz pajzstalpként, ebből 3 kifejezetten tenger, és meglepő, hogy csak 2 esetben folyó, párszor megjelenik még bokros liget, erdő. babérágak, fenyőág, fatörzs és fagerenda. A természet önállóan a pajzstalpak 72,5 százalékában jelenik meg, a maradék esetben a legnépszerűbb, nem természetes alátámasztást, a koronát figyelhetjük meg. A pajzstalpban 160 korona szerepel önállóan, erre helyezik, illetve ebből nő ki a címerkép. 46 esetben a természetes alátámasztást domb, hármashalom, mező, szikla, víz – a koronával kombinálták a címer szerkesztői, ezzel együtt a pajzstalp 23%-án jelenik meg a korona, míg a pajzstalpak közel háromnegyede természeti környezetet teremt, s ezzel jelenetté, zsánerszerűvé teszi a címerképet. Ha az összes címert tekintjük,

ezek kb. egynegyede valós természeti körülményeket, mintegy díszletet teremt a címer fő ábráinak.

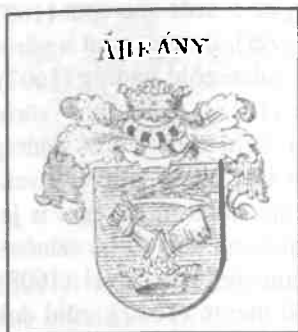

A fő címerkép motívumainak klasszifikációja

1. Ember és félkar

A címerképek elemeinek statisztikai jellegű vizsgálata során a leírásban szereplő elemeket fontossági sorrendben vizsgáltuk, s így a fő címermotívum, vagyis az címerpajzsot elsődlegesen meghatározó ábra, amelyet az armális szövege is először említ, 1088 esetben, vagyis az erdélyi fejedelmek összes armálisának 61%-a magát a *címernyerőt* ábrázolja. Az elsődleges címerképeken 704 esetben jelenik meg

emberi alak, legtöbbször teljes, ritkábban növekvő formában, ez az összes címer 39%-a, 383-szor pedig a magyar törökkori heraldika talán legjellegzetesebb címerképe, a félkar, ez az összes címer 21%-a.

Viselet és színvilág

Mivel az elsődleges címerképek több mint 60 százaléka embert vagy (a korban legfontosabbnak ítélt) testrészét ábrázolja, az armális-szövegek forrásul szolgálhatnak a viselettörténethez is, mind az egyes viseleti darabok (a „divat”), illetve azok színének meghatározásához. A teljes személy, illetve a félkar leggyakoribb viselete a páncél és fegyverzet, a fő címerábra (= 1088) 279-szer, vagyis az esetek 25 százalékában páncélt (mellvért, illetve kar- és kézpáncél, sőt páncélkesztyű) hord. A címerleírások 391 esetben adják meg a személy, illetve félkar viseletének színét, s ebből 176-szor vörös (ebből 4 bíbor) a ruházat színe. A legkedveltebb szín az összes ruházat 44%-ában a vörös, ezután következik a zöld 118 esetben (30%), majd 27-szer a kék (7%), 24 esetben fehér (6%), ezenkívül 10-szer fekete/sötét, 5-ször *skarlátszínű* a viselet vagy a felsőruha.

Ugyancsak különleges szín a kékeslila árnyalatú *jácint*, amely 15 esetben (3%) szerepel a ruha színéként, 4-szer pedig violaszínű a viselet. A vöröses színárnyalatok dominanciája nem meglepő, hiszen a 16–17. századi limitációk is gyakran említik ezeket a színárnyalatokat a drágább szövetek között („gránát és skarlát posztó”), meglepő viszont a *zöld* kedveltsége.

A viseleti darabok azonosítása már nehezebb, hiszen a latin szövegben a felsőruha, s általában a ruházat meghatározására a legáltalánosabb a *vestis*, ritkább a *tunica*, amelyet már dolmánynak fordíthatunk. Fontos viselettörténeti adatokkal szolgál viszont a különböző színű nadrág és felsőruha (dolmány) színének megjelölése, amely már közelebb visz a divathoz, hiszen korszakonként is változhat. A címer-

képek az alábbi felsőruha-nadrág színösszeállítást tartalmazzák: fehér ruha–vörös nadrág (1609 és 1628), fehér–kék (1608), jácintsínű ruha–vörös nadrág (1607 és 1614), jácintsín–zöld (1634), kék mente/ruha–vörös nadrág (1607 és 1659), violaszín nadrág és páncél (1606), vörös rövid dolmány–kék nadrág (1608). A leggyakoribb a vörös dolmány/ruha és a kék nadrág együttes használata, 10 alkalommal így viselik a címerképen (1613 és 1659 között, 1608 és 1610 között 8-szor!), majd a vörös ruha–skarlát nadrág, ez 5-ször szerepel (1607 és 1614 között, 1607/1608-ban 4-szer), de van adat a vörös és zöld színösszeállításra is: vörös ruha–zöld nadrág (1607), zöld ruha–bíbor nadrág mint előkelő gyermek viselete (1618), zöld ruha–vörös nadrág (1630), zöld ruha–skarlát nadrág (1606 és 1654), zöld ruha–vörös nadrág (1608 és 1654 között, 1608-ban 3-szor). Feltűnő, hogy a skarlátszín milyen gyakran szerepel nadrág színeként, ez talán a skarlát posztó speciális minőségét is jelentheti. Több esetben a dolmány és a mente, a két leggyakoribb kabátfajta színösszeállítását is tetten érhetjük: vörös dolmány–fehér mente hosszú övvel (1608), vörös dolmány–jácint mente (1615), vörös dolmány–zöld mente (1617), zöld dolmány–skarlát mente (1621), zöld dolmány–kék mente (1621). A viselet színei néha az etnikum szerint is változnak, 1602-ben a magyar vitézt bíborszínű ruhában, míg török ellenfelét zöldben íjják le, 1607-ben egymással küzdő katonák között a magyar vitézen vörös ruha és nadrág, a törökön sárga ruha és vörös nadrág van.

A címerképeknek az armálisban olvasható leírása lehetővé teszi, hogy bizonyos „divatcikkek” kultuszát is dokumentálhassuk. Ilyen a vállra vetett párdúc-bőr (tigrisbőrt nem találtunk), amelyet azonban csak 5 címerkép tartalmaz. Feltűnő, hogy ebből 4 „kacagány” 1606 és 1608 között jelenik meg, s talán nem véletlen, hogy Bocskai két armálisában is párdúc-bőrös lovas szerepel, illetve 1655-ben Apafi Mihály is párdúc-bőrös vitézt adományoz egy címerben. Többször, pontosan 58 esetben szerepel a sárga csizma, amely az erdélyi nemesi és katonai elit presztízst közvetítő viseleti darabja lehetett, vörös csizma viszont csak kétszer fordul elő, 1608-ban és 1680-ban.

2. Állatok

A heraldika koherens része az állatkultusz, az erdélyi heraldika azonban ebben is mutat bizonyos sajátos vonásokat. A fejedelmek összes címerleírása alapján összesen 567 armalison szerepel (valós és képzeleti) állat a primer címerképen, ez az összes címer 32%-a. Úgy tűnik, a képzeleti állatok vagy heraldikai élőlények kevésbé kedveltek, mint a természetes fauna, az 567 állatos címerben a heraldikai lények közül 31 griffet (egy részük növekvő), 1 sárkányt és 14 egyszarvút találunk, vagyis alig több mint 8%-ot. Ezzel szemben természetes állat vagy testrésze 521-

szer, a címerállatos armálisok 91%-ában szerepel fő címermotívumként. Érthető, hogy legtöbbször az oroszlánt kérik címerükbe az erdélyiek, összesen 178-szor (az állatos címerképek 31%-a), sajátos viszont, hogy szinte mindig természetes színben, és nem a heraldikában szokásos arany vagy vörös színben. Sajátos ugyanakkor, hogy a párduc (*leopardus* vagy *pardus*) az erdélyi címerekben nem heraldikai

leopárd, vagyis az oroszlán egyik (szembenező) megjelenési formája, hanem valódi foltos párduc, amely 30-szor jelenik meg fő címerképként (3-szor kétféjűként, amely még tüzet is okád). Tigris viszont csak 3 van. Az Erdély faunájából ismert állatok közül legtöbbször a Szapolyaik által is viselt farkas szerepel (többször növekvőként), összesen 49 címerben (9%), s azt várnánk, hogy a farkast a medve kövesse, de a galamb (29-szer), illetve a heraldika kedvelt állata, a sas (néhányszor a turul vagy saskeselyű is) és a szarvas (28-szor) jóval népszerűbb, a medvét ugyanis csak 15 esetben választották címerállatnak az

Erdélyi Fejedelemség másfél százados heraldikájában a jegyzőkönyvekbe bevezetett armálisok gyűjteményében. Feltűnő, hogy a hattyú milyen népszerű volt, 19 esetben került a pajzsra, de a sólyom is 14-szer szerepel a címereken, egyszer pedig a karvaly is egy Karuly nevű ember névcímereként. Néhányszor feltűnik a vadkan, a bika és ökör, a däm vad és ló (4-szer), a kakas, a páva, a róka, és 11-szer a fiókáit vérével tápláló pelikán is. A kecske, a hiúz és a strucc azonban csak egyszer szerepel. A legkülönösebb azonban az erdélyi vadvilágban ismeretlen rinocérosz címerállatként való feltűnése (1619-ben és 1643-ban), az orrszarvú ismertsége és kultusza feltehetően az emblémáskönyvek révén terjedt Erdélyben is. Az erdélyi erdők madarai közül a fogoly madár, függőcinke, fülemüle, furj, rigó, szarka, kanalas gém és pacsirta szerepel, valamint a holló, ez utóbbi kétszer.

Külön fejezet illeti meg az őrdarut (*grus vigilans*) és társait, a heraldika és emblematika ismert jelképeit. A daru, mint ismert vadmadár önállóan is szerepel címerállatként, mégpedig 16 armálisban, ennél azonban többször, 18 esetben őrdaru minőségében, vagyis lábával követ tartva, egyébként legtöbbször jelentését is közli az armális szövege. Az őrdaru mellett 2-szer örgőly, 1-szer őrhattyú, sőt 1 alkalommal örstrucc is szerepel, feltehetően a daruhoz való hasonlatossága miatt, egyébként a strucc ezen kívül csak 1-szer fordul elő „önállóan”, vadmadárként.

3. Egyéb címerképek

A primer címerképeken megjelenő *növényzet* sokkal inkább a heraldikai flórából válogat, mint a korbeli Erdély természeti környezetéből. Bár 10 esetben (az emblematikában is kedvelt) búzakéve, 2-szer pedig a szőlőtő önállóan jelenik meg címerképként, ezen felül csak a fehér heraldikai liliom(ok) és a rózsák szerepelnek önállóan, a két heraldikai növény összesen 11-szer, 1, illetve 2 esetben önállóan, többször azonban kettős, illetve hármás csokorban. Ugyancsak heraldikai elem a pálmafa és pálmaág szerepeltetése (4-szer), ezen túl a hársfa 2-szer, a körte-, cse-resznye-, tölgyfa egy-egy alkalommal tűnik fel, akárcsak a fenyő.

Fegyverzet önállóan, nem attribútumként összesen 30 armálisban szerepel az erdélyi heraldikában (kard, tör, nyereg, sisak, mellvért, szablya), kétszer viszont ostromjelenetet jelenít meg a címerleírás, ami ismét csak címereslevelek forrásértékére hívja fel a figyelmet. Az erdélyi műveltség, illetve az értelmiségi elit forrása lehet az a 10 címerleírás, amelyben a *görög-római mitológia lényei és kultusza* jelenik meg. Az antikvitásnak az erdélyi műveltségben betöltött szerepét egyébként az erdélyi fejedelmek egyéb okleveleiben is vizsgálhatjuk, több arenga foglalkozik ugyanis a római történet és

mitológia példáival.

Feltűnően kevés az élettelen tárgy mint primer címerkép, alig 10 esetben találhatunk csak a *foglalkozásra utaló eszközöket* önállóan, ezek szintén csak attribútumként jelennek meg. 3 ízben szívet, 2-szer hajót ábrázolnak a címerben, s a heraldikában oly fontos korona is csak 4 esetben szerepel önállóan.

Másodlagos címerképek

A fő címerkép attribútumai

Másodlagos címerképeknek tekintjük a fő címeralakhoz kapcsolódó tárgyat, esetleg élőlényt, amely jelentőségét is a primer lénytől vagy tárgytól nyerte. A kései heraldikára jellemző a zsúfolt címerkép, s így az erdélyi armálisok között 1635 címeren, az összes 92 százalékán szerepel valamilyen kapcsolódó tárgy a primer címerábra mellett. Bár a fő címerképek páncélos katonái, lovasai (a címerképeken 218 lovas szerepel), a vitézséget jelképező félkarok már elővetítették az erdélyi társadalom militarizált jellegét, a háborús viszonyok a leginkább a másodlagos címerképek-

ben jelennek meg, a másodlagos címerképek között ugyanis 990 esetben, vagyis 60%-ban valamilyen fegyver szerepel (ebből 690 kard, 76 tőr, 75 szablya, 14 puská, 1 pisztoly, 33+5 íj–nyíl, 40 kopja, 15 buzogány).

A második címerképek között 186 esetben találunk *állatot* (11%), ebből 127 lovat, mint a lovas vitéz legfőbb kísérőjét. Nem sokkal kisebb arányban tűnnek fel növényi attribútumok, 152-szer szerepel növény a fő címeralakon vagy mellette, 52-szer búzalkalász vagy kéve, 2 esetben köles, néhányszor szőlőtő vagy szőlőfürt, a legtöbbször azonban jelképes heraldikai növények, mint a lilium, borostyán, olajág, babér, ezekből többször koszorú.

A mellékes címerképek attribútum-jellegét húzza alá, hogy magas számban, 151 esetben szerepel *foglalkozásra utaló tárgy* közöttük, legtöbbször a címeralak kezében. A kézműipar, gazdaságtörténet, illetve a művelődéstörténet fontos

forrása lehet a foglalkozás-címerek leírása, amelyek a hivatások jellemző eszközeit, jellegzetes tevékenységi formáit is leírják.

egyéb tárgy szerepel, köztük az ismert heraldikai elemek (aranygyűrű, korona, nap–hold–csillagok, szív stb.).

Harmadlagos és negyedleges címerképek

A címerek zsánerszerű kompozíciójára jellemző, hogy a fő címeralakot vagy címerábrát harmadlagos, sőt negyedleges címerképek is kísérhetik, így az erdélyi címeradományok közül 826 címerleírásban (46%) harmadlagos, 134 esetben (7,5%) negyedleges címerkép is megjelenik.

A harmadlagos címerképek jellemzője szintén a fegyverek túlsúlya, hiszen 267 címerleírásban (32%) szerepel a *fegyver* harmadik elemként, feltűnő viszont, hogy 39 esetben *kopja* vagy *zászlós kopja*, illetve zászló tűnik fel, a buzogány, íj és nyíl mellett természetesen itt is a kard van túlsúlyban.

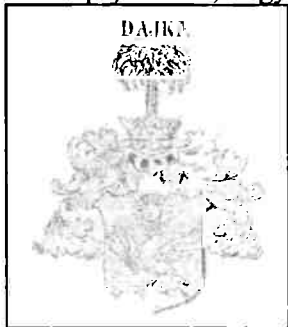
A harmadik címerelem fő jellemzője azonban az *emberfej*, főként a *török ellenség feje* a magyar kardjára vagy törére tűzve, illetve kezében tartva, de többször szerepel tatár feje, illetve 3-szor német katona feje is. 161 címerleírásban szerepel levágott fej (kb. 20%), két ízben az ellenség karját vágta le a magyar vitéz, de teljes valójában is megjelenik a török mint ellenség, kétszer fogolyként vezetik. Az állat már ritka, de a foglalkozásra jellemző attribútumok még mindig 88 címerle-

írásban feltűnnek a harmadik helyen (kb. 11%).

Negyedleges címerképet már csak 201 leírásban határoztunk meg, ezek között a növényi (heraldikai) attribútumokat és a levágott török fejét közel egyenlő arányban (30–31 esetben) találjuk, valamivel kevesebb a fegyver és a foglalkozásra utaló szerszám vagy eszköz, illetve a szokásos heraldikai elemek (korona, csillag), az állatok is megfogyatkoztak, bár a harmadlagos címerállatokhoz hasonlóan itt is feltűnnek a kígyók, főként kardra, botra tekeredve.

Az oromdíszek címerképei

Bár a sisakdíszek kultusza nem jellemző az egyszerűségere törekvő erdélyi heraldikára, a statisztikai vizsgálat meglepő eredménye, hogy a leírások alapján az erdélyi fejedelmek adományai között 469 oromdísz szerepel, vagyis az *összes armális 26%-án* a sisakra is tettek jelvényt. A heraldika szabályainak megfelelően legtöbbször a pajzscímer, vagy annak egyes elemei jelennek meg. Feltűnő a *félkar* nagy

száma, 117 sisakdíszben szerepel (az összes 25%-án), s nem csak a pajzscímer másolataként, hanem akkor is, ha a pajzson nem szerepelt. Úgy tűnik, ha a militáris elem valamiképpen hiányzott a pajzsról, a fegyvert tartó félkarral tették valódi katonai szimbólummá a frissen elnyert címert, hiszen a hadi szolgálatra, vitézségre utaló elem nem hiányozhatott a címerből. Sisakdísznek 49 esetben, hasonló céllal, oroszánt helyeztek, de közel egyező arányban szerepel az erdélyi heraldikai flóra legkedveltebb virága, a liliom, illetve a sisakdíszeken

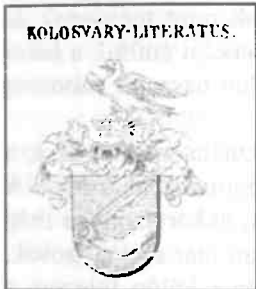
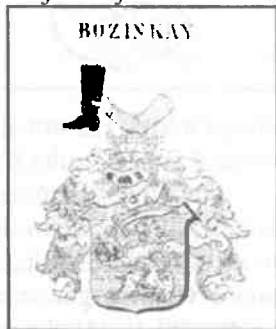
gyakori struccotoll és sasszárny is. Mindez az európai heraldikai hatásra utal, az viszont már erdélyi sajátosság, hogy (fecskefarkú) zászlós kopja 18-szor jelenik meg önállóan a sisak díszeként.

Státus, foglalkozás és a címerkép kapcsolata (Katonák, papok, írnokok és tisztviselők, kézművesek)

A statisztikai elemzés egyik nívója a foglalkozáscímerek vizsgálata, hiszen az erdélyi címerek között bizonyos hivatások, elsősorban a katonai tisztségek (lovas kopjás, tizedes, hadnagy, gyalogpuskás, százados), illetve az udvari és főúri szolgák, valamint a kézművesek és értelmiségi foglalkozásuk teremtettek sajátos heraldikát. Feltűnő, hogy az udvari és uradalmi szolgálattelvők között (ajtonálló, majoros stb.) mennyire elterjedt volt a *bot* mint tisztviselői jelvény használata, ugyancsak bot volt a gyalogos tizedesek hadi jelvénye is. A kézműves-címerek nemcsak az iparukra jellemző szerszámot teszik jelvényükbe, ez leginkább a szabókra jellemző, akik szinte mindig *nyitott szabóollóval* jellemzik tevékenységüket, hanem önmagukat is, amint iparukat üzik. A szerszámok, instrumentumok nemcsak a mesterség, hanem a mester jelvényei is: trombita–trombitás, konyhákés/kanál–szakács, vadászgerely–vadász, töröksíp–zenész, hegedű–hegedűs, lant–kobzos, kalapács/fujtató–kovács,

hiúzborók–szűcs, posztóvég–szabóinas, ajtó–ajtonálló, ezüstedény–ötvös, borbélytál/sebészkes/foghúzó eszköz–borbély, kárpitoseszköz–paplanos, sólyom és kesztyű–solymász, sőt még egy sóttutajos is szerepel, amint sóttutaját irányítja.

A kutatás eredménye, hogy a legnagyobb arányban két foglalkozás – az írnoki és papi – jelképei képviseltetik magukat a mesterségjelvények között.

A kutatás eredménye, hogy a legnagyobb arányban két foglalkozás – az írnoki és papi – jelképei képviseltetik magukat a mesterségjelvények között.

A címeradományok között 66 írnoknak és 39 papnak szól, az előbbieket félreismerhetetlen obligát címere az író toll (*penna scriptoria*), az utóbbiak legtöbbször maguk jelennek meg a címerben hosszú papi palástban, 3-szor oltár előtt, összetett kézzel és általában térden imádkozva, hivatásuk jelvénye pedig a Biblia (nem egyszer arany színben vagy csattal), vagy a könyv. Van evangélikus, sőt ortodox papi címer is.

Fegyvertörténet

Az erdélyi fejedelmi kancellária címerleírásai a törökkori Erdély hadtörténetére, főként a fegyvertörténetre is fontos adalékokkal szolgálnak, hiszen az adományosok legnagyobb része katona, aki fegyverzetben jelenik meg címerén. Bár az egyes szűrőfegyver-fajtákat nehéz azonosítani, mivel nem dönthető el, hogy a latin címer-

leírásokban szereplő kifejezések (ensis, gladius, pugio) mögött pontosan milyen kardot értenek, a pugio-t, a spica-t, a dolum-ot törnek, rövid egyenes kardnak tekintettük, míg az acinacea-t, framea-t szab-lyának. Néha egyébként a szövegben görbe kard szerepel, ami mindenképpen a szablyát jelentheti. Egy ízben a szövegben a kardot a machaera görög szó jelenti, ez azonban érthető lesz, ha megnézzük az adományosokat, hiszen a bécsi származású görögök feltehetően anyanyelvükön nevezték meg a kardot, amikor

címert kértek (az armális egyébként fennmaradt, s ma a kolozsvári Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában található).³

A fegyvertörténet szempontjából fontos a főként lovasok által használt kopják, illetve zászlós kopják említése, sokszor leírják a kétszínű fecskefarkú zászlócskák színeit is (általában vörös–sárga), de többször szerepel gyalogos zászló is, ami a vexillológia számára szolgálhat forrásul. Szerepel a leírásokban ágyú, sőt számszerj is. A címereken nyomon követhető a buzogányok mint fegyverek és hatalmi jelvények használata, de a leírások ősi magyar fegyverként említik a harci bárdokat is, ennek egy kisebb, ugyancsak a régi magyarok által használt változata is megjelenik az egyik armálisban.

Sokkal fontosabb azonban a tűzfegyverek erdélyi használatának kérdése, a címerek ehhez is szolgálhatnak forrással a puskák mint attribútumok leírásával. A puskákat először a 16. század végén említik az armálisokban, akkor azonban még csak a puskagolyó ütötte sebek okán, a 17. században azonban már a gyalogosok, majd a lovasok fegyvereként is megjelenik. A fegyvertörténet külön fejezete a tesseni puska divatja az erdélyi gyalogpuskások körében. A tesseni („tesenyi”) puska először 1659-ben jelenik meg armálisban, s 1663-ig ezen kívül még 8 alkalommal szerepel a címernyerő legfőbb fegyvereként, ezután már nem említik az adományok.

³ *Scutum militare coelestini coloris in cuius campo sive area parte infima rupes praerupta exurgit, cui aquila nartalibus suis pennis effigiata sinistro pedi insistit, dextro vero elevato machaeram capulotenus sursum tenere visitur.* Bécsi Constantinus János, András, Márton címerlevele. Apafi Mihály, Gyulafehérvár, 1684. aug. 7. ERKL Fogaras Ref. Ehk. Lt. 14. köteg

A hadtörténethez kapcsolódik a törökkori erdélyi lovak kérdése is, melyre szintén találunk az armálisokban adatokat. A címerleírások említenek idomított lovat, török és magyar lovakat, de a legtanulságosabb a korabeli lószínek említése, a legkülönlegesebb az almásderes (*candidus per medium ruber* vagy *albus rubro colore stillans*). A 116 lószín között a legtöbb a sötét és világos színű ló: 29 fekete, 16 feketés (*subniger*), 4 sötét (*fuscus* v. *subfuscus*), 25 fehér, 7 fakó (*subalbus* v. *gileus*), de a 2 almásderes mellett van 6 vörös, 4 pej (*subrufus* v. *spadiceus*), 1 skarlátszínű, illetve 3 szürke, 8 sárga, sőt 3 kék(!) ló is.

Heraldikai sajátosságok

A különleges címerképek (márványoszlopok, piramis alakú kő borostyánnal, bőségszaru, rinocérosz, őrdaru, örstrucc, mitológiai alakok stb.) és leírások továbbmutatnak a kései reneszánsz és barokk *emblematika* irányába, az egyes motívumok vizsgálata talán a címerképek forrásához, s így az erdélyi és európai műveltség, kultusz és iskolák kapcsolatához is elvezethet. 8 esetben jelmondat is szerepel a leírásban, amelyek szintén az (irodalmi) műveltség és a vallásos kultusz felé mutatnak.

A címerek bizonyos heraldikai jellemzőit tekintve a pajzs jellemzői igazolják, hogy az erdélyi heraldika szinte csak a *címerképet* ismeri, a *heroldalakokat nem*, s a pajzs osztása is idegen tőle. A címereknek csak egy igen kis hányadán osztott a pajzs (34 esetben = 1,9%), általában vörössel és kézzel van hasítva, illetve szelve, s a pajzs máza általában kék, illetve az osztott pajzsokat nem számítva 2 zöld, 61 vörös, 1 barna, 2 bíbor, 2 jácintszínű és 2 fehér. Jellemző a négyszögű pajzs is.

A címerek kultuszának és a mentalitásban, műveltségben betöltött szerepének forrása a leírásokban található *címersizimbolika* is. Az erdélyi címeradományok között 22 leírásban megemlékeznek a címerképek szimbolikus jelentéséről is, igazolva, hogy a címer nemcsak a nemességet jelölő jelvény, hanem a kultusz, a műveltség része is.

Társadalom, politikum

A címerképek klasszifikációja az erdélyi–partiumi (s részben a felső-magyarországi) társadalmat végletekig *militarizált társadalomnak* mutatja, ami egyfelől a török kor sajátos bel- és külpolitikai viszonyaival magyarázható, másfelől utal arra, hogy a címerkérők és a címert elnyerők között meghatározó súllyal szerepeltek a katonai elemek. Ezt a megállapítást – a katonát és félkart mint címerképet hordozó armálisok meglepően magas aránya mellett – az is erősíti, hogy a hadviselésre utaló attribútumok akkor is megjelenhetnek az oromdíszen, ha a pajzs címerképéről hiányoznak.

Az armálisok címerleírásának vizsgálata megerősíti azt a történettudományban már régóta vallott véleményt, hogy a címeradományozás része az uralkodó társadalmi és katonai politikájának. Egyfelől: modern értelemben vett kitüntetés nem lévén a korban, az armális (és az esetlegesen vele járó egyéb kedvezmények) mintegy a társadalmi tevékenység, főként katonai szolgálat jutalmaként fogható fel, másrészt a fejedelmek az adományokkal próbálták társadalmi bázist, személyükhöz és a fejedelemséghez lojális elitet létrehozni. Nóvum azonban, hogy sikertelen és hibás fejedelmi igazgatás eszköze is lehetett az armalista réteg felduzzasztása, II. Rákóczi György katasztrófához vezető politikai gyakorlatát ugyanis a nyakló nélküli nemesítés jellemezte.

Bocskai címeradományai

Az erdélyi fejedelmek heraldikájában Bocskai István rövid uralkodása ellenére fontos fejezettel képviselteti magát, s címeradományozási gyakorlata mind hatalmi politikájának összefüggésében, mind a címertant tekintve egyrészt elődeit követte, másrészt mintát adott utódainak. A Bocskai István fejedelem által kiadott armálisok heraldikai és társadalmi kérdéseivel korábban már behatóan foglalkozott a Turulban a Calamus dr. álnéven publikált szerző,⁴ vizsgálata középpontjába a hajdúk társadalmának rangemelését állítva, kutatásaiba pedig bevonva az alapvető heraldikai és diplomatikai forrásokat, így a kancelláriai másolati könyvekbe, az ún. Királyi Könyvekbe bevezetett armálisszövegeket is, de számos eredeti címereslevelet is feltárt, nem egyet a címernyerőtől leszármazott családok tulajdonából. A szerző kb. 225 Bocskai-armálisot tárt fel, s ezek megerősítették a 17. századi erdélyi és felső-magyarországi társadalom militarizált jellegét, hiszen az alig egy év leforgása alatt, 1605 végétől 1606 december végéig kiadott armálisok döntő hányada katonát nemesít és lát el címerrel, ami felől egyébként a címerképek sem hagynak kétséget, hiszen nagy részük militáris vonatkozású.

Bár a szakirodalom alapján a sokféle forrásból ismert Bocskai-armálisok számát kb. 250-re tehetjük, jelen tanulmány kizárólag azokkal foglalkozik, amelyeket Bocskai – főként kassai – kancelláriáján bevezettek a kancelláriai másolati könyvekbe, mégpedig az erdélyi fejedelmek kiadványait tartalmazó prothocollumok sorozatába.⁵ Bocskai fejedelem másolati könyvébe 40 címeradományt vezet-

⁴ CALAMUS 1907/1943

⁵ MOL Magyar Országos Levéltár Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára Libri Regii (MOL F 1) 5. köt., GYULAI (szerk.) 2005. 3. 1–78 sz.

tek be, aki azonban ismeri a korabeli kancelláriai gyakorlatot, jól tudja, hogy a fejedelmi okleveleknek csak egy – s általában csekélyebb – része került be a jegyzőkönyvbe, melyet sokszor nem is kronologikus rendben vezettek. Az Erdélyi Királyi Könyvek mint oklevélmásolat-gyűjtemények természetesen csak az armálisok latin szövegét tartalmazzák, a címerábrát nem, ezért a forrásbázisba bevettem a Magyar Országos Levéltár CD-ROM-on is közzétett armális-jegyzékének címerrajzait,⁶ valamint a – szintén elektronikus formában is megjelent – „Siebmachert”, az újkori magyarországi és erdélyi nemesi heraldikának máig legteljesebb, ha nem is mindig legmegbízhatóbb gyűjteményét, mégpedig ennek VI. Erdélyre vonatkozó kötetét (*Der Adel von Siebenbürgen*),⁷ annak ellenére, hogy a Libri Regii-re többször is hivatkozó *Wappenbuch* több pontatlanságot és tévedést tartalmaz.

A címergyűjtemények összevetése alapján az Erdélyi Királyi Könyvekbe bemásolt 40 oklevélből csak 2 (5%) van meg a Magyar Országos Levéltárban,⁸ ugyanakkor a két közös címereslevél a Magyar Országos Levéltárban őrzött 21 Bocskai-armálisnak alig 1/10-e. Siebmacher címergyűjteményével már jobb a helyzet, a 40-ből 22 címer (55%), vagyis több mint a fele a *Wappenbuch*-ban is szerepel. Az Erdélyi Királyi Könyvek forrásértékére mutat, hogy 15 címeradomány, az összes 50%-a sem a Magyar Országos Levéltárban, sem a *Wappenbuch*-ban nem lelhető fel, ezek egy része magántulajdonban, megyei, városi és magánlevéltárakban lappanghat, a további kutatások éppen ezek összegyűjtése és publikálása lehet. Témánk szempontjából sajnálatos, hogy a megyei levéltárak eddig megjelent reprezentatív armális-kiadásai,⁹ lévén dunántúli megyékről szó, nem tartalmaznak erdélyi címeradományokat.

A Bocskai-címeradományok, akárcsak a Habsburgok és az erdélyi fejedelmek törökkori armálisai – kevés kivétellel – egyben nemességre vonatkozó donációt is tartalmazzák, sőt a korabeli gyakori viták elkerülésére, jelesül: adózzon-e, aki személyében nemes, ha telke jobbágyi státusú, az armálisokban sokszor *expressis verbis* is szerepel az adományos telkének adózás alóli felmentése, ezért az adományosok társadalmi csoportjának megrajzolásában ez a kiváltság is segít, hiszen pontosan megmondja, hol fekszik az újdonsült nemes egykor jobbágyi jogállású telke.

⁶ MOL címereslevelei CD

⁷ SIEBMACHER DVD

⁸ Nagyboldósi Nagy Tamás. Kassa, 1616. szept. 29. MOL P 341. MOL címereslevelei CD., Gyulai (szerk.) 2005. DVD 3.46 sz. és Dévai Kőszegi Jakab. Kassa 1606. aug. 17. MOL R 64. MOL Címereslevelei CD., GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.41 sz.

⁹ Nemesi címereslevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményéből 1477–1898. Írta: BILKEI Irén, KAPILLER Imre, MOLNÁR András, szerk.: MOLNÁR András. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2005., *Armales et diplomata Mohács előtti oklevelek (1162–1360) és armálisok (1418–1833) a Soproni Levéltárból*. CD-ROM. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára – Arcanum, Budapest, 2005

A címernyerők, vagyis a társadalmi felemelkedés fontos állomásához érkezett friss nemesek társadalma jól elkülöníthetően két részre oszlik, a *hadsereg elemeire*, illetve a *fejedelem és adminisztrációja szolgálattévőire*.

Bocskai hadserege: gyalogosok, lovasok és várkatonák

Nem csodálható, hogy azok, akiket Bocskai beemelt a rendi kiváltságok falai közé, legnagyobb részt katonai szolgálattal érték el társadalmi emelkedésüket, hiszen uralkodói státusát is a hadsereggel vívta ki magának. Ebből következik, hogy a 40 címerből 9 gyalogos katonát, 9 pedig lovas harcost ábrázol, ez az összes címer 45%-a, vagyis a címernyerő a maga valóságában majdnem a címerképek felén megjelenik. A törökkori magyar heraldika sajátossága a félkar túlsúlya a címereken, amely „pars pro toto” szintén magát a vitézt ábrázolja, általában páncélban s kezében fegyverrel, mellyel legtöbbször török fejet szúr át. Bocskai címeradományai között 10 félkar-címert találunk, ha ezt a katonáábrázolásokhoz hozzáadjuk, az összes címer 70%-a a címernyerőt idézi fel fegyveres katonai minőségében. A 40 címerből 12 armálison jelenik meg a török fej, vagyis minden harmadik címerképen feltűnik, ami, ha a törököt, egyébként a korabeli szóhasználattal a „kereszténység természet szerint való ellenségét”, mint az erdélyi fejedelem quasi szövetségeseit tekintjük, több, mint különös, gondoljunk csak az említett címerképre, ahol a katona pajzsán és a kezében is megjelenik a török katona véres feje mint hadizsákmány.

Csupán egyetlen címeren tűnik fel a valódi ellenség, a császári katona, az Érsokapátiba való Bogácsi-Szabó János nemesi jelvényén, aki a diószegi csatában is részt vett, s vitézségeért páncélos és vaskesztyűs, karddal sújtó félkart kap címerébe, a földön pedig egy vallon katona véres, „frissen” levágott feje hever, a levágott fejen loboncos haj (*brachium humanum ferrea chiroteca indutum, nudato gladio sursum perrecto caput Valonicum capillis hirsutis, sanguine distillanti recenter amputatum*).¹⁰ Nem kerülheti el figyelmünket, hogy a vallon katona jellemzőjeként hosszú gondozatlan haját festik meg (*capillis hirsutis*), gondoljunk csak

az osztrákok „labanc” gúnynevére. A kar egy esetben azonban nem emberi fejet, hanem vértől csöpögő szívet szúr át (*ensem nudum cordi humano sanguine distillant infixum*), ami talán egy valóban megtörtént hőstettre utal.¹¹

¹⁰ Kassa, 1606. júl. 18. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.35 sz.

¹¹ Hathaza-i Merges Márton, Desseöffy János kapitány alatt szolgáló katona. Kassa, 1606. szept. 8. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.43. sz.

A gyalogos katonákat általában teljes alakban, ritkábban deréktól, vagyis növekvő helyzetben ábrázolják a címerképek, legtöbbször vörös dolmányt és nadrágot, sárga vagy karmazsinszínű csizmát és tollas magyar süveget vagy sisakot viselnek, ezek díszé általában strucctoll, de sas- és fácántoll is szerepel a miniatúrákon. Bocskai adományosainak fegyvere kard, néha kifejezetten szablya, illetve tör, vagyis rövid, egyenes pengéjű nyugat-európai mintát követő rövid szúrófegyver, de többször van buzogányuk is, igaz, kardjuk mellett, kiegészítő fegyverként, és néha a nyílvevő is megjelenik. A 40 címerből csak 3 címerképen (!) nem jelenik meg fegyver, vagyis a címerek 92%-án figyelhetjük meg valamilyen fegyver ábrázolását. A katonákon szinte mindig van mell- és karpáncél.

A lovasok ugyancsak páncélosan, magyar ruhában tűnnek fel, minden bizonnyal rangjelző viseleti darab a vállukra vetett párducbőr, hiszen csak Rác János borosjenői lovas hadnagy,¹² panyolai Parlagi János hajdú katona¹³ és az említett Szabó András udvari familiáris viseli címerében. A lovasok kiegészítője lehet a zászlós kopja, amely nemcsak a kezükben, hanem sisakdíszként is megjelenhet. Érdekes, hogy három címerképen a lovak színét is megadja a leírás, a két említett esetben „a fehér ló vörössel pettyezett” (*equo albo rubro colore stillato*), ez a latin jelzős szerkezet minden bizonnyal a népszerű, s talán a rangosabb katonák által különösen kedvelt almásderes színnek felel meg, illetve egy ismeretlen adományosnak, aki kezében kék zászlós kopját tart, fehér lóva „középtájon vörös színű” (*equo candido per medium rubro colore*).¹⁴

A címerleírások nemcsak ikonográfiájukkal, hanem egyéb adataikkal is fontos társadalom- és művelődéstörténeti források. Az adományos katonák megnevezésénél gyakran szerepel, hogy ki az a kapitány, hadnagy, aki alatt szolgálnak, sokszor az is, milyen minőségben. Így az oklevelekben szerepel Dessőffy János hajdúkapitány, bökényi Nagy Márton kapitány, a híres Fekete Péter kapitány, Balogh Mihály hadnagy, Csomaközi András, Elek János kapitányok. Az adományosok között a legtöbb a hajdú, egyikük mezei hadnagy, de kapott címet a borosjenői vár rác hadnagya és a huszti várnagy is, vagyis a tiszti karból szintén többen nyertek címet. Ha a katonák származási helyét nézzük, legtöbbször a hajdúvárosokból származnak, mint Hadház, Bajon (vagy Bajom, itt várkastély is volt), Sáránd, Nagyrábé, de a zempléni Tiszaböcsről és a szabolcsi Panyoláról is van adományos. Legnagyobb számban természetesen bihari helységek szerepelnek Bocskai címer-

¹² Kassa, 1606. szept. 6. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.39 sz.

¹³ Korpona, 1605. dec. 11. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.38 sz.

¹⁴ Kassa, 1606. aug. 23. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.37 sz.

nyerőinek származási helyeként, az említetteken kívül: Földes, Lecsmer, Kölesér, Csátár, Pályújlak, Székelyhíd, Belényes, Kaszaperek, illetve a borsodi Bogács. Az Alföldről Makó, Cegléd, Maklár, Orosháza, az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó területekről Máramarossziget, Torockó, Déva, vagy az Alsó–Fehér vármegyei Alvinc. A borosjenői várban két katonát is megneemesít Bocskai, mivel a várórség jogi státusa, akárcsak a váradi katonaké, egyébként is kiváltságot biztosított az itteni, főként szerb és balkáni származású katonáknak.

Távolabbról csak losonci származású katonát találtunk, illetve egy győrit, György deák győri lakost,¹⁵ de ő már Báthori Andrásnál is szolgált, így nem Bocskai alatt került távol szülőhelyétől. A nemesként armálist nyert György deák címere egyébként a kulturális és mentalitásbeli különbségre is rámutat, hiszen címere vörössel és kézzel vágott, felső mezejében tört tartó növekvő arany oroszlánnal, ez még beleillik az erdélyi militáns heraldika többi címerképe közé, az alsó mezőbe azonban három fehér cölöpöt kért Bocskai győri származású alattvalója, igaz, ezekbe a meszteralakokba a kancellárián villámokat láttak, hiszen a heroldalakokat idegennek érezték. (*campus inferior scuti laminibus tribus albis ad instar fulminum ornati divisus*).

Az Erdélyi Királyi Könyvekbe bevezetett Bocskai-adományok között csak egyetlen címet találtunk, amelyen nem az adományos, illetve vitézi jobbjára jelenik meg, ez pedig czegei Vas Ferenc erdélyi nagyúr familiárisának, az Alvincra való Ispán Györgynek armálista, ebben ugyanis csupán két nyílvesző van keresztbe téve (*duae sagittae militares transversum positae*).¹⁶ Az élő heraldika korát idéző elegáns és egyszerű címer azonban, amellet,

hogy ez is fegyvert ábrázol, kivételes Bocskai heraldikájában.

Bár a fa önmagában is gyakori címerkép, a Bocskai-armálistok között önállóan csak egyszer fordul elő, amikor a Bihar mezővárosból való Potok János, a váradi vár fejedelmi szabadosa érett körtéktől duzzadó gyümölcsfát kér címerébe. Talán a kiváltságos végvári katona kertjének fáját, s kedvenc gyümölcsét emeli be nemesi jelvényébe, akárcsak egy másik adományos. A háborúból a polgári világba való vágódást az említett bihari körtefa mellett ugyanis

¹⁵ Kassa, 1606. jún. 26. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.12 sz.

¹⁶ Kassa, 1606. ápr. 5. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.30 sz.

egy idilli jelenet is képviseli, amelyet tiszabócsi Pálfi János, a bökényi Nagy Márton hajdúkapitány és Balog Mihály hadnagy vezénylete alatt harcolt katona armálisa őrzött meg. A címerképen a vörös ruhás, aranyos karddal felövezett katona egy cseresznyefa alatt áll és cseresznyézik. A békés jelenet bizonyára a katona kívánságát fejezte ki, aki egy hideg téli napon (1606. február 8-án) távol falujától, Kassán böcsi kertjéről és egy békésebb világról álmodik.¹⁷

A címereslevelek azt a vélekedést is cáfolni látszanak, hogy a székelyek távol maradtak a rendi küzdelmektől, hiszen az adományosok között van katona a csíkszéki Szentkirályról, az udvarhelyszéki Száldobosról, Sepsiszentgyörgyről, Mikófalváról, Nagybölönről és Maroshévízről is. A szászok nem szerepelnek az adományosok között, de egyéb forrásokból tudjuk, hogy íródeákját, a brassói Miller Sámuel is megneemesítette a fejedelem.¹⁸ Címere ugyancsak jelzi a kulturális távolságot, amely a szász urakat Felső-Magyarország, Erdély és a magyarországi Részek társadalmától elválasztja. Bonyolult címere semmiben nem hasonlít a félkarokhoz és párduckacagányos, vértől csöpögő török fejet tartó lovasokhoz, vörös ruhás, tollas magyar süveget viselő vitézekhez. Brassó Miller Sámuel címere hasított és vágott címer a nyugati, főként a német birodalmi heraldika jól ismert ábráinak zsúfolt kompozíciója, még szarufa is szerepel benne, illetve várfal, hiszen a szászok büszkék voltak erődszerű, szinte bevehetetlen városaikra. A zászlós-tülkös sisakdísz is a birodalmi heraldikából importálta a brassói polgár.

Ha a Miller-címer mellé állítjuk Bocskai István rövid életű fejedelemsége címeradományainak egyik legjellemzőbb példányát, dévai Kőszegi Jakab armálisát, amelynek eredeti példánya is megvan a Magyar Országos Levéltár Címereslevelek-gyűjteményében,¹⁹ két társadalom, két világ néz egymásra. A Kőszegi-armális címerleírása az erdélyi és felső-magyarországi elit katonát, Bocskai legfontosabb és leghűségesebb támaszát festi le párducbőrös kacagányban, török fejcsapóval, almásderes lován: „Egyenes vörös mezejű hadipajzs, a pajzs-talpat zöld fű tölti ki, a füves mezőben sárga csizmás, skarlátvörös nadrágos, mellvértés és fehér tollforgós sisakot viselő, párducbőrös katona lovagol szürke, háta közepén vörös színű előrelépő lován, oldalán aranyos kard, jobb kezében csupasz karddal, hegyén levágott török fejjel suhint felfelé”²⁰

¹⁷ ...viridis monticulus, super quo cerasus fructibus ematuratis bene referta esse. sub qua miles rubea tunica et caligis indutus gladioque deaurato succinctus fructus cerasi legenti similis stare. Kassa, 1616. febr. 8. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.47 sz.

¹⁸ SIEBMACHER CD. Der Adel von Ungarn. Miller

¹⁹ MOL R 64. Févai Kőszegi Jakab, 1606. aug. 17., Kassa

²⁰ Scutum militare erectum rubei coloris, cujus fundum cespes viridis occupat, in campo vero miles flavis cothurnis, caligis zandiceis, thorace et galea fasciculo cristarum

Szarvas, farkas, párduc, daru

BELENYESY

Az adományos ábrázolása mellett a heraldikai hagyományt követve 9 címerképben (22,5%) szerepel állat, mégpedig igen nagy változatosságban, mind a fajt, mind a jelenetet tekintve. Csak egyetlen címer van, amelyen ember és állat együtt szerepel (kivéve természetesen a lovas katonákat), pedig a természetű heraldikában gyakori az ember és állat küzdelme. Váradai Pankotay Mátyás, akinek rokonai között Nádudvary Józsuá bihari refor-

mátus lelkész is feltűnik, vadászjelenetet kér címerébe. A címerképen feltűnő férfi páncélban van, vagyis katona, fején sastollas sisak (*galea pennis aquilinis ornata*), oldalán aranyos kard és tegez, előtte egy szarvas fut, amelynek lábát nyílával éppen eltalálja. Az oklevélből kitűnik, hogy az adományos kitüntette magát a császári hadak elleni küzdelemben.²¹ Két címeren párban szerepelnek az állatok, kaszapereki Belényesi György címerében két farkas szorít egy kardot, a sisakdíszben pedig az adományos is megjelenik páncélban és tollas sisakban.²² Banka Péter és Simon armálisán egy farkas és egy hiúz áll egymással szemben, amint egy sisakot próbálnak egymás kezéből kicsavarni.²³ Az erdélyi heraldika kedvelt állata, a farkas, egyedül is feltűnik feketeadói Kovács Ádám címeres levelén, egyik mancsában három nyílvevőt, másikban pedig egy rózsát tart, a sisakdíszbe itt szabályos félkart raktak.²⁴

Bocskai heraldikájában a leopárd nem szembenéző oroszlánt takar, mint a nyugati címertanban, hanem valódi leopárdot, magyarul párducot, mégpedig annak nem fekete, hanem foltos változatát, amelyből az említett rangjelző kacagány is készül, s amely a korabeli távolsági kereskedelem drága árucikke volt. A párducbőr mellett két Bocskai-adományon a foltos párduc állatként is feltűnik a címerképen,

BANKA

albarum exornata ac pelle Leopardina enseque deaurato succinctus, dextra manu pugionem nudum capiti Turcico transfixum sursum vibrando equo subalbo rubro colore per medium inducto gradienti simili equitare conspicitur. MOL R 64. Dévai Kőszegi Jakab, 1606. aug. 17., Kassa. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.41 sz.

²¹ Kassa, 1606. júl. 6. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.11 sz.

²² Kassa, 1606. dec. 2. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.61 sz.

²³ ...*lupus... lynx anterioribus pedibus protensis galeam clausam quasi alter alteri extorquere velle.* Kassa, 1606. okt. 22. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.50 sz.

²⁴ Kassa, 1606. ápr. 8. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.48 sz.

pályiújlaki Sigmond János párduca kígyós szablyával suhint, a sisakdísz is hasonló,²⁵ bajoni (= biharnagybajomi) Tolnay Máté, a Fekete Péter kapitány alatt szolgáló hajdú pedig ritka harántosztott pajzsán visel párducot, karmában törrel, a sisakdíszben növekvő formában ismétlődve.²⁶

Az egyetlen címerállat, amely nem a háborús viszonyokra utal, sepsiszentgyörgyi Miklós Mihályé, ő ugyanis a reneszánsz–barokk emblematika és heraldika egyik legnépszerűbb figuráját, az őrdarut (*gruem altero pede innixum altero lapillum sursum porrectum*) viseli címerében.²⁷

Ez az ikonográfiai típus, amely egy másik Bocskai-armálison is feltűnik, emblémaként I. Ferdinánd és II. (I.) Rudolf reprezentációjában is használatos, fontos morális tartalmat hordoz, hiszen az éberséget, az őrséget, a másokra való vigyázást, sőt a török elleni harcot, a feljebbvalóknak a gyengébbek iránti óvó gondoskodását fejezi ki. Miklós Mihály címere egyéb művelődéstörténeti vonatkozásban is érdemes a figyelemre, mivel az őrdaru három sziklából kinövő fehér, illetve vörös szegfű (*rupes in altum enata tres cariofilii albi et rubri coloris flores producere*) között áll, s a szegfű ugyanis, ellentétben a liliummal és a rózsával, ritka növény a magyarországi heraldikában.

Bocskai udvara: tisztviselők és familiárisok

Az udvari, familiárisi szolgálat elválaszthatatlan a katonai státustól, az erdélyi heraldika azonban, s így Bocskai armálisai is, megkülönböztetett figyelemmel viselkednek azok iránt, akik nem vitézségükkel, hanem magas szintű írástudásukkal, értelmiségi foglalkozásukkal szolgálnak Bocskai udvarában. A fejedelem állam-szervezetének legfontosabb része az írásszerv, a kancellária, hiszen parancsait, kiváltságleveleit itt foglalják írásba, ráadásul az erdélyi kancellária a katolikus egyház pozícióinak jelentős meggyengülése miatt a váradi és gyulafehérvári káptalan, illetve a kolozsmonostori konvent mint hiteleshely sem működhetett tovább úgy, mint a középkorban. Ezért a fejedelmi kancellária a hiteleshelyek funkcióját is jórészt átveszi, rengeteg magánoklevelet, fassiót, végrendeletet, köztük sok magyar nyelvűt ír át a fejedelem írásszerve, így az erdélyi társadalomban megnő a presztízsze. Az armálisokat a kancellárián állítják ki privilegiális formában, sőt a címerké-

²⁵ Kassa, 1606. jún. 25. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.28 sz.

²⁶ Kassa, 1606. ápr. 21. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.29 sz.

²⁷ Kassa, 1606. máj. 9. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.3 sz.

rő folyamodványokat is oda kell benyújtani, így a kancelláriai tisztviselők – „közel lévén a tűzhöz” – nagy számban nyernek armálist. Bocskai adományai között Pálosi János, a kisebb kancellária udvarhelyszéki származású írnoka kapott nemességet és címet.²⁸ Címerében egy gólya két nyílveszőt tart, mestersége jelvényét, az író tollat (*calamum scriptorium*) pedig a sisakdíszben adják a gólya „kezébe”, vagyis lábába. A sisakdísz egyébként nem túl szokványos az erdélyi heraldikában, ellentétben a korabeli birodalmi címer-adományozással, megléte igényességre, presztízszre utal, s a nyílveszők tollra változása is átgondolt, heraldikailag jól komponált címertervre mutat. A Pálosy-oklevélben a kancellárián jó néhány rokont is felsorolnak a címerszerző mellett, akik szintén részesülnek a kiváltságból, érdekes, hogy mindnyájuknak Kovács a neve és Székelyföldről származnak (Székelyudvarhely, Jánosfalva, Pálos), így akkor is következtethetünk az adományosok származására, ha telkük nincs megnevezve az oklevélben. Egy másik oklevélben, ahol nincs megnevezve az adományos foglalkozása, maga a címerkép árulja el, hogy értelmiségi foglalkozású, hiszen a növekvő, vörös magyar ruhába öltöztetett címeralak egyik kezében tollat, másikban kardot tart. Itt is feltűnő a sisakdísz, nemcsak megléte, hanem címerképe miatt, hiszen a sisakra örökzöld borostyánágot (*ramus semper lauri virentis*) helyeztek, ami választékos ízlésre, költői, irodalmi, művészeti aspirációra utal.²⁹

BÚZA

Hévízi Bíró János deák, aki Segesvár ostrománál is részt vett a császáriak elleni harcban, címerébe egy sólymot kap, amely a pajzscímerben jobb lábával kardot tart, ugyanez a sólyom az oromdíszben már író tollat ragad (*falco... calamum scriptorium apprehendisse*).³⁰ A három írnoki címer a nyílveszővel és karddal arra figyelmeztet: a hadi szimbolikát még akkor sem hagyhatják el Bocskai alattvalói, ha értelmiségi foglalkozást űznek.

Különleges állami szolgálat az adószedőé, így Erdély egyik bizalmi állása volt a borosjenői harmincad vezetői hivatala. A fontos gazdasági tisztséget Bocskai idejében összevonták a belényesi vas- és rézbányák prefektusi hivatalával, s ezt a két hivatalt 1606-ban váradi Búza János töltötte be, aki nemesként kapott címet, ugyanakkor nemtelen fivéreit az armális meg is nemesítette.³¹ A címerkép kivéte-

²⁸ Kassa, 1616. júl. 20. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.23. sz.

²⁹ Thoroczky-Kouacz István címeradománya. Kassa, 1606. szept. 21. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.44.

³⁰ Kassa, 1606. jún. 1. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.25 sz.

³¹ Kassa, 1606. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.20 sz.

les. de nem egyedülálló a heraldikában, vadászjelenetet ábrázol, amint egy zsákmányra éhes sas lecsap egy félénk szarvasra, mégpedig fejét és szarvát ragadva meg, szárnyával pedig a sziklán felfelé menekülő zsákmánya szemét verdesi (*aquila cadaveris avida escam praeparatura... rostro aperto vertici cervi timidi...et cornu unguibus inhaerenti, sinistra alarum oculos verberanti similis obtegentis, quasi fugientis*). A sisakdísz a heraldikában jól ismert: három érett búzakaralász. A tömörségében is szemléletes jelenet leírása pontosan festi le a hátulról támadó, s menekülő zsákmánya látását megakadályozó sólyom vadásztechnikáját. Fontos udvari szolgálat volt a fejedelmi szabóé is, így nem csodálható, hogy Bocskai István fejedelem udvari szabóját, foldesi Szabó Jánost megneemesíti, címerébe azonban egy lovaskatonát kér az adományos, hogy miért nem mestersége jelvényét, a szabóollót, az a címerképből kiderül.³² A páncélos lovas sárga csizmában, fácántollas sisakban (*galea pennis fasciani ornata*), kék magyar pajzzsal (*clypeo Hungarico coelistini coloris*) ábrázolják, a pajzsra pedig címerképet festettek, amelyen egy levágott félkar karddal török fejet szúr át, miközben a címer lovasa jobbjában is egy átszúrt török fejet tart. A sisakdíszben keresztbe tett zászlós kopja és hüvelyéből előhúzott, azaz csupasz tör (*hasta suis velis ornata et sica evaginata in forma crucis positae*) látható, vagyis a vitézség szinte összes szimbóluma együtt szerepel a fejedelem szabójának címerében, feltehetően azért, mert maga is tevőleges részese volt Bocskai harcainak. Az oklevélből kiderül, hogy az adományos és fivére, foldesi Szabó Benedek már korábban is nemesek voltak, így a címerkép lovasának pajzsán ábrázolt címer valószínűleg korábbi jelvényükkel azonos, a félkart azonban az elegánsabb lovasra cseréltették a fejedelemmel.

Egy másik armálison azonban csak a címerleírás utal arra, hogy az adományos, Szabó István ezt a mesterséget űzte, mivel a sisakdísz egy nyitott olló (*forfex distens*).³³ Szabó István és Megyeri István címerképe egyébként fontos viselettörténeti forrás lehet, mivel strucctollas magyar fovegben, vörös dolmányban és nadrágban, sárga csizmában ábrázolják az adományost (*Ungarico pileo, candida strutionis penna ornato, rubeis tunicis et caligis, flauis cothurnis*), akinek kardjára természetesen török fej van tűzve, másik kezében pedig vasbuzogányt (*clavam ferream*) tart.

Bár az a Bocskai-armális, amelyet a fejedelem udvari szakácsának adományozott, nem került be a Liber Regiusba, hiteles másolata fennmaradt a 18. századból. Vármezei Pető György udvari szakácsnak Kassán állították ki címereslevelét

³² Kassa, 1606. máj. 26. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.24 sz.

³³ Zabo István és Megier-i István. Kassa, 1606. ápr. 5. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.6 sz.

1606. november 26-án, melyben két madár, fogoly vagy fajd (*perdix*) áll egymás mellett, egyikük fejét szárnya alá hajtva alszik, míg a másik vigyáz rá (talán az udvari szolgálat szimbólumaként). Az adományos a sisakdíszben jelenik meg, vörös dolmányos növekvő férfi, jobbában kard, baljával pedig a szakácsok mester-ségjelvényeként egy konyhakést (*culter cisorius*) tart.³⁴

DEMENCHY

A fejedelmi udvar kiváltságos rétege volt a familiárisok csoportja, ami egyaránt jelenthetett hadi és egyéb jellegű szolgálatot. Udvari familiárisként kap Szabó András is címet és nemességet, a címerben természetesen lovas katona, fehér lovon, páncélba öltözve, vállán az előkelőséget jelző párdúc bőr (*pelle Leopardina*). A címer azt a jelenetet ábrázolja, amint a katona egy tatárt szűr át lándzsájával.³⁵ Sajnos, az armális nem maradt fent, ezért nem tudjuk, mi lehet a tatár és török fej közötti különbség. Abban a korban, amikor a Királyi Magyarországon a familiárist már

általában szervitornak nevezték – igaz, a bécsi udvari szolgálatban megmaradt az udvari familiáris cím és tisztség, amelyért fizetés is járt – Erdélyben még élénken élt a középkori familiaritás. A fejedelemnek ugyanis nemcsak udvari familiárisai voltak, hanem a birtokában lévő várak katonái is familiárisi viszonyban voltak urukkal. Demenchy Boldizsár váradi lakos a fejedelem borosjenői familiárisa volt, vagyis nem udvari szolgálatával érdemelte ki a címet, hanem végvári szolgálatával, ezért kapta a páncélos félkart címerébe, amely egy kígyós tört tart felfelé.³⁶ Demenchy egyébként nem sokkal később, 1607-ben a Borosjenőhöz közeli Zaránd megyei Nagy- és Kisalmáson kap birtokadományt Rákóczi Zsigmondtól.³⁷

Hasonló kiváltság volt a fejedelemség legfontosabb vára, Várad szabadosai vagy szabadjai közé tartozni, a nemesség soraiba gyakran emeltek be ilyen katonát, aki nem egyszerűen libertinus volt, hanem a fejedelem váradi szabadosa, mint a Bihar mezővárosból való, már említett Potok János.³⁸ Ő különös címerképet kért és kapott, jelvénye ugyanis egy körtefa érett körtékkel (*pirus cum fructibus suis*). A nyugati heraldikában jól ismert címerkép a militáns erdélyi címerek között ugyancsak ritka, választása feltehetően tudatos volt, kérdés, hogy a váradi katona milyen mintát követhetett vele.

Erdélyben nemcsak a fejedelemnek, hanem a főuraknak, az udvaroncok-

³⁴ *Bocskay szakácsának címeres levele*. Turul 1910/4

³⁵ Kassa, 1606. nov. 11. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3. 64 sz.

³⁶ Kassa, 1606. jan. 12. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.8 sz. A DVD-n a 7b és 8b oldalt megcserélték, a Demenchy-adományhoz a 8b oldal tartozik.

³⁷ Kolozsvár, 1607. okt. 30. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 4.496 sz.

³⁸ Kassa, 1606. márc. 29. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.22 sz.

nak, a nemesség elitjének, a katonai vezetők is rendelkeztek familiaritással, szolgáltevőiket az újkorban is így nevezték, így Mikófalvi Nagy Balázs is tarcai Dezsőfi János hajdúkapitány familiárisaként kapott címet.³⁹ Az armális hivatkozik a székely katonának a császár elleni háborúban való részvételére, a címerkép ennek ellenére páncélos félkart ábrázol kardra szúrt vértől csöpögő török fejfel (*brachium humanum lorica indutum... extensem gladium nudum capiti turcico sanguine distillant infixum*). A Habsburg uralkodó hadserege ellen harcoló székely katona törökfejes címerképe is igazolja: annak ellenére, hogy az Erdélyi Fejedelemség a Török Porta vazallus állama volt, s így a törököket, ha nem is mindig szövetségesnek, de legalábbis nem ellenségnek kellett volna az erdélyieknek tekinteniük, az a képzet és vélemény, hogy a török a keresztény magyar vitéz természetes ellensége, mélyen gyökerezett a Királyi Magyarország és Erdély köztudatában, s a vitézi tett egyenlő volt a török katona megsemmisítésével.

A fejedelmi és főúri udvarok szolgálatának, illetve művelődéstörténetének fontos és különös forrása az az oklevél, amelyben Kis vagy más néven Lecsméri Istvánnak és fivéreinek, Mártonnak és Jánosnak ad címeres nemességet a fejedelem.⁴⁰ Az adományos és fivére ugyanis törpék, akiknek történetét is elmondja a hosszú diploma. Lecsméri Pacúr (Picúr?) István jobbágnak három fia született, s mindhárom törpe volt, alig hat öl magasságú. Az elsőszülött, Márton mozgékony, éles eszű, ezért főurak mulattatására adta fejét, Erdély egyik legnagyobb ura, keresztszegi Csáky István belső tanácsos, generális udvarába állt be, s ott a család belső cselédségét szaporította. A másik fiú otthon maradt jobbágnak, úgy élte le az életét, a harmadikat, Istvánt, aki kondás volt, Bocskai István felesége, Hagymásy Margit vette magához a disznók mellől. A törpét szórakoztatásra, egyfajta udvari bolond státusban tartotta állandóan maga mellett Bocskai felesége, majd amikor meghalt, férje, a fejedelem hívta magához, s éjjel-nappal maga mellett akarta tudni, legkedvesebb szolgája lett, egyszerre udvari bolond és testőr. A törpéknek adott címerben az adományost ábrázolták nemesi viseletben, zöld ruhában és skarlátvörös (karmazsin) nadrágban, egyik kezében seprűvel, amint a padlót seprí, másik kezében liliumcsokorral, nyakában pedig selyemzsinóron függő hatalmas kulccsal. A címerleírás a heraldikában ritka szimbolikát is tartalmazza: a seprű a törpe udvari kötelességét, a sepregetést jelzi, a lilium a szolga becsületes és őszinte szolgálatait, a kulcs pedig a fejedelem legbelső lakosztályának őrizetét fejezi ki. A pajzson a címerkép fölé ragyogó napot és holdat tettek, a sisakdíszbe a címerképet rakták növekvő formában, de itt már nem hajadon fővel, hanem fekete hetykén kiálló darutollal ékes magyar süvegben és vígán nevetve ábrázolják az udvari törpét.⁴¹

³⁹ Kassa, 1606. máj. 28 GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3. 34 sz.

⁴⁰ Kassa, 1606. jún. 29. GYULAI (szerk.) 2005. DVD 3.7 sz.

⁴¹ ...*homuncio imberbis vesti viridi et caligis sandiceis indutus, capite aperto, dextra*
DIGITALIZÁLTA: MISKOLCI EGYETEM KÖNYVTÁR, LEVÉLTÁR, MŰZÉUM

Bocskai társadalmi bázisából nem hiányozhatnak a református egyház képviselői sem, hiszen mozgalma és szabadságharca a kortársak szemében főként vallási célból indult, s az európai közvélemény is vallásháborúnak tartotta Habsburg-ellenes küzdelmét, magát pedig a protestantizmus kiemelkedő védelmezőjének. Bár Bocskainak több olyan adománya ismeretes, amely református lelkészeknek, illetve özvegyüknek, családjuknak szól, a Királyi Könyvekbe nem jegyezték be református lelkésznek adományozott armálist. Szatmár vármegye levéltárába azonban bekerült egy prédikátornak adományozott nemeslevél, amelynek adományosa Gieörky-Zabo Mihály és fivére, Giörky Pál szádvári prédikátor (*concionator Zaduariensis*).⁴² A fő adományos, a Torna megyei Szádvár prédikátorának testvére a császári hadsereg elleni, a haza régi szabadságának visszaállításáért indított hadjáratokban tüntette ki magát Bocskai oldalán (*contra temerarios Caesareae majestatis exercitus pro salute et incolumitate patriae eiusque antiqua libertate restauranda armis necessariis prosperrime suscepti*). Bár a prédikátor csak a második helyen szerepel, a címerkép művelt alattvalókra utal, hiszen a szokásos militarizált szimbólumokkal szemben a klasszikus heraldikai címerállat, a Szapolyai-címerből is jól ismert egyszarvú, ráadásul a ritkának számító vörös mezőben és növekvő formában. Az adományos, a harcoló katona jelképe csak az oromdíszen jelenik meg a kardot tartó félkar heraldikai közhelyével.⁴³

---

quidem scopas diligenter colligatas, in morem pavementum verrere et purgare volentis, sinistra vero massam liliorum culmotenus comprimere et tenere visitur, clavem vero haud mediocrem funiculo sericeo rubri coloris collotenus dependentem subltus zonam misisse cernitur. Ex quibus scopa praestitum in verrendis, purgandisque pavementis officium, lilium candorem et sinceritatem meritorum fidelium, clavis vero custodiam conclavium domorumque interiorum denotare et exprimere credibile est. Supra caput homonculi sol aureus summo nitore et fulgore velut in clarissima meridie solet splendere et iuxta luna argentea duabus huic et illinc similiter duabus stellis argenteis fulgere velut in sereno caelo solet conspiciuntur homonculus... umbilicotenus enimere... in capite pileum ungaricum nigrum gruinis pennis ornatum gestare praesumptuose et ipsem etiam hilariter subridere cernatur.

⁴² Kassa, 1616. júl. 4. SzSzML XV 12. 3.

⁴³ *Scutum erectum rubei coloris cuius in fundo sive area campus viridis ex quo monoceros medius naturalis suo colore depictus, anterioribus duobus pedibus sursum erectus eminere conspicitur... galea militaris clausa, quam contegit diadema Regium deauratum gemmis atque unionibus exornatum, super quo brachium humanum est positum pugionemque nudum tenens visitur.*

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

CALAMUS 1907/1943

Calamus dr: Bocskay hadi népe = *Turul* 1907/3–4; 1943/1/2

ERKL

Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár
(Cluj–Napoca, Románia)

GYULAI (szerk.) 2005 DVD

Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek.
Szerk.: Gyulai Éva. DVD-ROM. Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi
Kara – Arcanum, Budapest, 2005

GYULAI 2006

GYULAI Éva: Az Erdélyi Királyi Könyvek digitalizálása. *Gesta* VI. (2006)
1. 106–111.

MOL címereslevelei CD

Magyar Országos Levéltár címereslevelei CD-ROM. Közreműködött:
NYULÁSZINÉ STRAUB Éva–KOLLEGA TARSOLY István. A Jövő Nemzedé-
kéért Alap – Arcanum, Budapest, 2001

MOL

Magyar Országos Levéltár

R 64 = Hazai címeres levelek és nemesi iratok

P 343 = Kállay család levéltára

SIEBMACHER DVD

Siebmacher, Johann Ambrosius: *Das grosses und allgemeines
Wappenbuch. Die Wappenbuch des Adels in Ungarn I–V* Bd. Nürnberg,
1885–1894. VI. *Der Adel von Siebenbürgen.* Nürnberg, 1898. VII. *Der
Adel von Kroatien und Slavonien.* Nürnberg, 1899. – *Magyarország és Er-
dély valamint Horvát–Szlavónia nagy címerkönyve* I–VII. DVD-ROM.
Arcanum, Budapest, 2002

SzSzML

Szabolcs-Szatmár–Bereg Megyei Levéltár

XV. 12. = Szatmár Vármegye Levéltára címeres nemes leveleinek gyűj-
teménye 1453-1796 (73 db)

Turul

A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye 1883–1950. 1–2–
3. CD-ROM. Arcanum, Budapest, 2000–2003. (*Arcanum digitéka*)

Illusztrációk: SIEBMACHER DVD. VI. *Der Adel von Siebenbürgen*

BOCSKAI'S GRANTING ARMS IN LIBRI REGII (THE ROYAL BOOKS OF TRANSYLVANIA)

ÉVA GYULAI

The Royal Books (chancellery' protocols or copy books) of the Transylvanian Principality contain the texts of the diplomas issued by Transylvanian princes, including Prince Stephan Bocskai (1604–1606). Not all the grants were registered into the Books, nonetheless, the texts of 40 grants of arms issued by Bocskai were recorded. The grants' blazonry indicates that Bocskai donated coats of arms and titles of nobility mainly to soldiers, as the military was his main supporter during his short-lived state and his struggle for independence against the Hapsburg Empire. The central figure of the heraldic device is in most cases the beneficiary himself. The Prince and military leader Bocskai is dressed usually in red attire and trousers, yellow boots, with a plumed "Hungarian" cap or helmet on his head which, in the case of officers, was complemented with a coat of leopard skin (so-called *kacagány*). Representing valour and military service, a heraldic lower arms also appears, often while running a sword or a sable transfixing a heavily bleeding Turkish head. Only one coat of arms (that of János Bogács-Szabó) represents Prince Bocskai's real enemy: the army of Hapsburg Emperor. This is a Walloon soldier's body and his head with tousled hair lying on the ground (*caput Vallonicum capillis hirsutis*), which was cut off by a Hungarian soldier, the beneficiary of the crest. Clerks of the chancellery were also granted arms, where their work was represented with a quill. The priests were granted blazons picturing an ecclesiastical person with a Bible praying or preaching. Bocskai's heraldry exemplifies high competence. In conclusion, the influence of contemporary heraldic fashion and the emblems are discernible in the emblazonry of Bocskai's heraldry.

BOCSKAI ISTVÁN A BÁTHORYAK UDVARÁBAN

HORN ILDIKÓ

Tanulmányomban azt az utat szeretném vázlatosan ismertetni, amelyet Bocskai István a fejedelemségbe való visszaköltözésétől 1594-ig bejárt. Természetesen Bocskai életrajzírói, Benda Kálmán és Nagy László egyaránt foglalkoztak ezzel az időszakkal, s a rendkívül kevés adat miatt arra a következtetésre jutottak, hogy Bocskai jelentéktelen szereplője volt csak az erdélyi politikai életnek. Nagy László ezt így summázza: „Báthory Kristóf sógora és Báthory Zsigmond unokabátyja¹ [valójában nagybátyja] tizenhat esztendőn keresztül minden tisztség és hatalom nélkül magánemberként, egyszerű birtokosként élt az erdélyi fejedelemségben.”² Mindkét történést foglalkoztatta Bocskai „politikai szürkesége”, de magyarázataik meglehetősen eltértek egymástól. Benda Kálmán „egy nagy tervvel, mérhetetlen ambícióval előtörő ifjú” elkedvetlenedését és időleges visszahúzódását látta a történések mögött.³ Nagy László több hipotetikus indokot is felsorolt. Ambícióhiánnyal, illetve a Báthory unokaöccsökkel szembeni kisebbségi érzettel, utóbb egyszerű óvatossággal magyarázta Bocskai visszafogottságát. Legutóbbi munkájában pedig egy érdekes, de elnagyolt hipotézist is felvetett, mely szerint Bocskai talán azért töltött több mint másfél évtizedet „mélyvízbe merülten”, mert Bécsből Erdélybe költözve urától, Miksa majd Rudolf császártól kapott ilyen értelmű megbízatást.⁴

Valóban nagyon kevés és hézagos ismerettel rendelkezünk Bocskai István életének korai erdélyi szakaszáról. Ez azonban nem feltétlenül takar szürke jelentéktelenséget vagy visszahúzódást, csupán annyit jelent, hogy nem áll elegendő forrás a rendelkezésünkre ahhoz, hogy megnyugtatóan megrajzolhassuk pályájának ezt a periódusát. Ezt nemcsak Bocskairól, hanem szinte bármelyik erdélyi kortársáról elmondhatjuk, ugyanez igaz például sógorának, Báthory Kristófnak ifjúi éveire is. Viszont ha összegyűjtjük és elemezzük a rendelkezésünkre álló adatokat, a korábitól némiképp eltérő Bocskai-kép alakul ki előttünk.

Bocskai 1576 novemberében búcsúzott el végérvényesen a császári udvari szolgálattól, de már az ezt megelőző két évben az uralkodó engedélyével több időt töltött otthon, mint Bécsben és Prágában.⁵ Az ingázásnak, majd a hazatérésnek

---

¹ Helyesen: nagybátyja. Báthory Zsigmond édesanyja, Bocskai Erzsébet és Bocskai István testvérek voltak.

² NAGY 2005, 24.

³ BENDA 1942, 20–23.

⁴ NAGY 1981, 21–22.; NAGY 2000.; NAGY 2005, 36–45.

⁵ FAZEKAS 2006, 73–85.

egyértelműen személyes okai voltak: 1571 és 1573 között a család tragikus sorozatot élt meg, előbb az apa, Bocskai György halt meg, majd 1572-ben a Draskovich György püspök udvarában szolgáló báty, Jeromos. 1573-ban pedig az Erdélyben élő, és már évek óta családfői feladatokat ellátó Bocskai Gábor is távozott az élők sorából.⁶ 1574-75 fordulóján, a perek alóli egyéves felmentés illetve a gyászév leteltével leánytestvérei kiházásítása, valamint a birtokügyek, nem is a perek, hanem sokkal inkább a Kolozs megyében fekvő egeresi kastélyának félbeszakadt nagy volumenű építkezései miatt egyre inkább szükség lett a család legidősebb férfi tagjává előlépő Bocskai István személyes jelenlétére.

Mivel – különösen Nagy Lászlónál – felmerült Bocskai társadalmi és politikai jelentéktelenségének gondolata, érdemes megvizsgálni a fejedelemségbe visszatérő ifjú státuszát. Hazaköltözésekor éppen betöltötte a tizenkilencedik életévét, tehát a hivatalos nagykorúságtól még öt esztendő választotta el. Bár a Báthoryak személyében tekintélyes és segítőkész gyámjai voltak, ezt az időszakot a család „átugrotta”, és törvényesen nagykorúsította az ifjú rokont.⁷ Egyben a magnificusi címet is megkapta, amelyet korábban apja birtokolt a családban. A fejedelemségben egyidejűleg általában mintegy tucatnyi család volt felruházva ezzel a ranggal, de a címet nem feltétlenül viselhette a család minden tagja. A magnificusoknak megkülönböztetett figyelem járt, például uralkodói meghívó és politikai funkció nélkül is részt vehettek az országgyűléseken, a reprezentációs s más társadalmi eseményeken főhely illette meg őket. Tehát Bocskai ennek a szűk társaságnak lett a tagja, de az épp akkor nagykorúsított, mindössze tizenkilenc éves ifjútól ekkor még komoly politikai szerep vagy teljesítmény reálisan nem várható el. Viszont az sem igaz, hogy évekre eltűnt partiumi birtokain, ezt, ha akarta volna, akkor sem tehette volna meg. A két idősebb Báthory-fivér, Kristóf és István ugyanis magáénak tartotta azt a jogot, hogy a tágabban vett család ifjabb nemzedékének a sorsát ők irányítsák, s ezt roppant lelkiismeretes, ugyanakkor meglehetősen autoriter módon meg is cselekedték, amely hosszabb távon többször is családi konfliktus kirobbanásához vezetett.⁸

Bocskai István jövőjéről szintén a Báthoryak döntöttek, és korához, rangjához, eddigi pályafutásához illően a fejedelmi familiárisok közé léptették. Nem a

⁶ Bocskai György halálának időpontját eddig nem ismertük. A hozzávetőleges időpontról, valamint még élő gyermekeiről János Zsigmond 1570. augusztus 2-án kelt oklevele tájékoztat, amelyben Bocskai Györgyről, mint „nem rég elhalálozotról” szólnak. MOL F1 LR f. 288.

Az erről szóló oklevél nem ismert, de számos közvetett bizonyíték támasztja alá a tényt, melyek közül a legjelentősebb, hogy Báthory Kristóf halálakor Bocskai lesz az egyik testamentumos úr, s Zsigmond gyámja, noha még akkor sem töltötte be a huszonnegyedik életévét.

⁸ Több ilyen eset ismert, például Ifjú János és Majlád Margit házassága, ifjabb Báthory István esküvője, Báthory Gábor kemény, állhatatos reformátussága.

bejárók közé, ami a bécsi éveikhez hasonló udvari szolgálat lett volna, hanem a familiárisok közé, ami csapattartással és udvari feladatokkal is együtt járó, de már kimondottan katonai feladatkört jelentett. Szolgálati helyéül Nagyváradot jelölték ki. Felmerülhet a kérdés, hogy miért nem Gyulaféhevárt, vagy esetleg a lengyel királyi udvart. Az uralkodói udvar struktúráját, működését Bocskainak azonban már nem kellett megtanulnia. Hogy ebből a szempontból a bécsi és prágai évek mennyit értek, azt a két Báthory-fivér maga is jól tudhatta, hiszen negyedévszázaddal korábban maguk is megtapasztalhatták: Kristóf V. Károly, István I. Ferdinánd udvarában teljesített szolgálatot.⁹ Nagyváradon viszont azt kaphatta Bocskai, ami az eddigi neveltetéséből hiányzott: olyan vitézli iskolát jelentett számára, ahol nemcsak a legfontosabb végvár életét, erődítését figyelhette testközelből, hanem itt megtanulhatta a törökkel való kapcsolat sokrétűségét, a kommunikáció fortélyait is. Tanítómestere nem kisebb személyiség, mint az önmagát épp ekkortájt karizmatikus vezetővé kinövő Ghiczy János volt. Azt nem tudjuk, hány katonának parancsoló familiárisként kezdte meg szolgálatát, de amikor öt évvel később egy időre búcsút mondott a várnak, már harminckét lovasra és húsz gyalogosra kapott zsoldot, míg saját fizetése háromszáz forintra rúgott.¹⁰ Ebből az időszakból csak a gyulaféhevári udvar familiárisi listáját ismerjük, ez alapján próbálhatjuk meg Bocskait a hierarchiában elhelyezni. Háromszáz forint fizetés egyedül a fejedelmi testőrség parancsnokának, Geszti Ferencnek járt, igaz ő száz lovas tarthatott. Geszti után a hierarchia szerint két fejedelmi rokon, somlyói Báthory Gábor és Ifjú János következett, akik huszonöt lóra, maguk személyére pedig száz forint fizetést kaptak.¹¹ A gyulaféhevári állapottal összehasonlítva bátran állíthatjuk, hogy Bocskai a maga harminckét lovasával, húsz gyalogosával, háromszáz forintjával a csúcskategóriába tartozott. Várad listát sajnos nem ismerünk, az egyetlen kapaszkodót Ghiczy János 1572-es vicekapitányi fizetése nyújtja, aki akkor pénzben dupla összeget, hatszáz forintot kapott, viszont mindössze huszonöt lovasra vehetett fel zsoldot. Összefoglalva tehát, az Erdélybe hazatérő ifjú Bocskaiiban nem egy visszahúzódo, jelentéktelenségbe szorított, esetleg tekintélyes rokonai miatt frusztrált figurát, hanem egy nagykorúsított, a nagyságosok közé sorolt, magasan honorált és gondosan „mendezselt”, szép jövő előtt álló fejedelmi rokont kell látnunk.

Az első komoly kiugrási lehetőség 1581 májusában, Báthory Kristóf halálával jött el, amikor Bocskai testamentumos úrként és tanácsosként tagja lett annak a testületnek, amelyre Báthory István Erdély kormányzását bízta. A tanács azonban hamarosan politikai viták színtere lett, és végül két élesen szemben álló pártra szakadt. Az egyik oldalon a Kendy Sándor és Kovacsóczy Farkas vezette hivatalnok-

⁹ Báthory Kristóf spanyol udvari szolgálatára: MARTIAN 1910, 53–54. Báthory István bécsi éveire: VERESS 1937, 27.

¹⁰ VERESS 1948, 45–46.

¹¹ MOL F 12 Lymbus 1. cs. D. regesztrumok. 1586. július 19.

értelmiség állt, akik továbbra is a kollektív kormányzat mellett kardoskodtak, természetesen a saját primátusságukkal. A másik csoport viszont egyetlen, a rendek által megválasztott személyre szerette volna bízni a kormányzást. Ez a társaság négy hangadó – Ghiczy János váradi kapitány, Geszti Ferenc, ekkor éppen dévai kapitány, Bocskai István és Csáky Dénes főudvarmester – köré csoportosult. A négy különböző korú, pályafutású és habitusú emberben volt két közös dolog, ami szorosán összekapcsolta őket. Mindannyian elsősorban katonák, még az udvarmester, a partiumi nagybirtokos Csáky Dénes is korábban hadi téren tűnt ki, ráadásul az erdélyi védelmi vonalban négy saját várat birtokolt. Ezen kívül mindegyikük rokoni szálakkal kötődött a Báthory családhoz és részben egymáshoz is. Bocskai, mint tudjuk, Zsigmond nagybátyja, Csáky Dénes Báthory István unokaöccse és Zsigmond elsőfokú unokatestvére volt. Kicsit bonyolultabb Geszti rokoni kötődése: édesanyja, Sulyok Zsófia Sulyok Krisztinának, Bocskai anyjának, egyben Zsigmond nagyanyjának első fokú unokatestvére volt. Ghiczy állt a legtávolabb, őt a Nádasdy családon keresztül fűzték áttételes rokoni szálak a Báthoryakhoz.¹² A párt kormányzójelöltje Ghiczy János volt, aki mellé teljes mértékben sikerült az erdélyi rendeket felsorakoztatniuk. Bocskai és Csáky vállalta, hogy Krakkóba utazva kieszközli Báthory Istvánnál Ghiczy kormányzói kinevezését. Újakra végül nem kerülhetett sor, mert Báthory 1583 márciusában felállította a hármastanácsot, amely ellen ugyan a rendek pár napig puccsot fontolgattak, de végül a Ghiczy-Csáky-Bocskai párt nem vállalta a király akarata elleni lázadás ódiúját.¹³

Báthory István ekkor még nem merte egyetlen ember kezébe letenni a hatalmat, s különben is meg volt róla győződve, hogy az országot hivatalnok mentalitású, magas műveltségű politikusoknak kell vezetniük. Viszont a Ghiczy-tábort is nagyra értékelte, s a számukra kedvezőtlen döntést megpróbálta más módon ellensúlyozni. Mivel nem Ghiczyt tartotta az értelmi szerzőnek, az ő helyzetén nem változtatott, maradhatott váradi kapitány, s ezáltal gyakorlatilag a teljes Partium katonai irányítója. Csákyt megerősítette a főudvarmesteri poszton, Geszti Ferencet udvari főkapitánynak nevezte ki. Bocskait pedig Zsigmond főkomorniykjává tette, vagyis Bocskai István lett volna az a személy, aki az iskolai órák kivételével egész nap a kis Zsigmond mellett tartózkodik, társait kiválasztja és felügyeli, életvitelét, programjait megszervezi. Tehát amíg az ország irányítását a Kendy Sándor, Kovacsóczy Farkas, Sombory Sándor összetételű tanácsra bízta, a leendő uralkodó személye köré a másik táborból épített volna egy rokoni-hatalmi kört. Ez azonban egyrészt nem elégítette ki a gubernátorságért küzdő pártot, másrészt mivel Bocskaiék mindenben közvetlenül a hármastanácsnak lettek alárendelve újabb konfliktusokat szült. Mindez végül odavezetett, hogy Csáky Dénes mindössze hat

¹² VERESS 1898, 5–8.; NAGY 1929, 11–36.; JAKAB 1876, 7–8.; SVÁBY 1891, 35–37.; DEÁK 1877, 5–6.

¹³ A politikai háttérre lásd HORN 2006, 883–925.

hét, Bocskai pedig tíz hónap után unta meg a triumvirek folyamatos áskálódásait, és adta fel udvarbeli pozícióit. Bocskai számára a menyegzőjére való készülődés ürügye teremtette meg az elegáns visszavonulás lehetőségét.¹⁴

Bocskai házasságáról keveset tudunk, pedig a halálának négyszázadik évfordulójához kötődően a felesége körül is kisebb kultusz alakult ki: Mezötelegden például szobrot állítottak tiszteletére. Jellemző, hogy a feltámadó érdeklődés és figyelem ellenére Nagy Iván elírása miatt hibásan rögzült a neve, a mai napig Hagymássy Katalinként tartjuk őt számon, pedig valójában Hagymássy Margitnak hívták, így szerepel minden fennmaradt magán- és hivatalos iratban, ezt használta ő maga és férje, Bocskai István is.¹⁵ A keresztnév elírásánál azonban sokkal lényegesebb, hogy honnan származott, milyen háttérrel rendelkezett, s milyen előnyökkel járt kezének megkérése.

Hagymássy Margit egy Zala megyei köznemes, Hagymássy Lestár és Csáby Katalin leánya volt. Szülei társadalmi pozícióját és vagyonát tekintve ekkor még sem vagyon, sem fényes házasság nem várható rá. Sorsában édesanyja utolsó döntése hozott gyökeres változást. A fiatalon özvegyesgre jutott asszony 1570-ben, röviddel halála előtt úgy végrendelkezett, hogy tíz év körül járó kislányának a gyámja ne valamelyik zalai rokon, hanem a még az 1540-es években Erdélybe települt, s ott fényes karriert befutó nagybácsi, Hagymássy Kristóf tanácsúr legyen.¹⁶ Margit tehát Erdélybe került, ahol unokatestvéreivel nevelkedett, de kiegyensúlyozott, nyugodt környezet a jobb körülmények ellenére valószínűleg ekkor sem vette körül, hiszen az itt töltött hat év alatt nagybátyja többszöri házasságkötésének köszönhetően, annak három feleségéhez is sorra alkalmazkodnia kellett. Utolsó „gyámnya” Kerecsényi Judit, Báthory Kristóf és István unokahúga lett, aki a Hagymássy Kristóffal kötött esküvője idején, 1575 decemberében maga is csak tizennyolc éves volt. Ezért amikor 1577-ben meghalt Hagymássy Kristóf, a család a gyermektelen ifjú özvegyet nem tartotta alkalmasnak a gyámlányka további nevelésére. Így Hagymássy Margit az ekkor már neki is rokonának számító Báthory Kristóf gyámsága alá, annak Krisztina nevű kislánya mellé a gyulafehérvári udvarba került, ahol a tényleges nevelését Bocskai Erzsébet és annak anyja, Sulyok Krisztina látta el. Az ember szívesen elképzelné, hogy szövődik ezután szerelem Bocskai István és Hagymássy Margit között, de, még ha így lett volna, akkor sincs jelentősége, a lány Bocskai István szintjén ekkor még egyáltalán nem számított jó

¹⁴ VERESS 1948, 127.

¹⁵ A Katalin olyan mélyen beivódott a szakirodalomba és a köztudatba, hogy még Nagy László is, aki az általa használt forrásokban minduntalan szembesült az asszony valódi nevével, egyszerű korrekció helyett rövid elmefuttatást rögtönzött arról, hogy feltehetőleg az asszony kedvelte és használta a Kata nevet, míg a rokonság Margitként emlegette. NAGY 2000, 40–41. Nagy Gábor szíves szóbeli tájékoztatása szerint a Hagymássy Katalin név hibás elterjesztése valószínűleg Istvánffy Miklósnak tulajdonítható.

¹⁶ Hagymássy Lestárné Csáby Katalin testamentuma. 1570. MOL F 3 Centuriae I. nr. 49.

partinak. Birtoka szinte semmi, nagybátyjától is ingó vagyont örökölt csak, értékét nem az anyagiak, hanem a politikai tőke, a Báthoryakkal való rokonság adta, ezen a téren viszont Bocskai István pozíciói kiválóak voltak. Így Hagymássy Margit 1579. januárjában nem Bocskai, hanem Warkócs Miklós felesége lett. Warkócs szintén a periférikus Báthory-rokonsághoz tartozott az édesanyja, Telegdi Katalin révén, de édesapja, Warkócs Tamás egykori váradi kapitány és bihari főispán sikerének köszönhetően ő gazdagnak is számított. Négyévi házasságuk alatt két fiuk született: Tamás és György, de közülük csak utóbbi ért felnőttkort.¹⁷

Warkócs Miklós 1582-ben hunyt el, kisfiára és feleségére külön is jelentős bihari birtokokat és ingóvagyonot hagyott. Utóbbiról Bocskai István készítettett 1584. márciusában részletes leltárt, amelyet ha összehasonlítunk Báthory Kristóf ezüstműinek 1580-as inventáriumával, azt látjuk, hogy a Warkócs kincsek ezüstműi sem mennyiségben, sem értékben nem maradtak el a vajdától, sőt még a ritkaságok szintjén is hasonló színvonalat képeztek: Báthory Kristófnak volt egy korábban Mátyás király tulajdonában lévő nagyméretű kupája, míg Warkócs a nagy király egyik lábas mosdómedencéjével dicsekedhetett.¹⁸ A fiatal özvegyet Báthory István akaratából vette el Bocskai, s a kis György gyámjaként ő lett a teljes Warkócs-vagyon kezelője is. Bár Hagymássy Margit és Bocskai István házasságából közös gyermek nem maradt, Bocskai 1595-ös végrendeletének hangneme, a saját fiaként nevelt és szeretett Warkócs Györgynek és Hagymássy Margitnak rendelt nagy értékű ingatlanörökség alapján egy korrekt, kiegyensúlyozott, kifejezetten szeretetteljes kapcsolatra s családi életre következtethetünk.

Miközben Bocskai István elsősorban családjának és újabb építkezéseknek szentelte ereje és figyelme java részét, az erdélyi belpolitikai élet nem jutott nyugvópontra, s a rendek által továbbra is kemény támadásokkal illetett hármastanácsi kormányzat 1585. májusára végül megbukott. Báthory István korábbi döntését felülbírálván, Ghiczy János személyében egyetlen kormányzót állított az ország élére. Ezután semmi nem gátolta Bocskait abban, hogy ismét visszatérjen a politikai életbe. 1583. kudarcából azonban sokat tanult. Higgadtabban és visszafogottabban politizált, kevésbé vállalta fel a konfliktusokat, de a feladatok alól sem húzta ki magát. Tanácsosként segítette Ghiczy János munkáját, többször teljesített követi megbízást Lengyelországban, amelyek közül a legfontosabb a Báthory István halála utáni küldetése volt.¹⁹ A látványosabb feladatok mellett leginkább arra összpontosított, hogy szilárd hatalmi bázist építsen maga köré. Az újítása az volt, hogy nem a Báthory unokaöccsökkel vagy a politikai élet aktuális hangadóival próbált szövetséget

¹⁷ NAGY 1987, XI. 65.; Warkócs Tamás feleségére vonatkozó adatait pontosítja: MAKAY 1895, 184.; Warkócs Miklós sírversét – téves magyarázó adatokkal – közli: BUDAI 1866, III. 379–80. Bocskai 1595-ös végrendelete: RADVÁNSZKY 1986, III. 169.

¹⁸ SZABÓ 1877, 546–563.

¹⁹ BIBOR 2005, 121–144.

kötni, hanem a középszintű katonai vezetőkől, várnagyokból szisztematikusan építette fel támogatói körét. Ennek köszönhetően a hadsereg tisztikara, a Lengyelországból 1586 után hazatérő, s nehezen visszailleszkedő katonaelemek, a pályájukat kezdő fiatal nemes tisztek Ghiczy János 1589 januárjában bekövetkezett halála után magától értetődő természetességgel sorakoztak fel Bocskai István mögött. A Báthory Zsigmond nagykorúsítása körüli hatalmi harcból abszolút győztesen kikerülő Báthory család tagjaként Bocskai István szintén a nyertesek közé tartozott, de ahogyan az várható volt, a Báthory-unokaöccsök mögött hamarosan háttérbeszorult mind a fejedelmi tanácsban, mind a családi szövetségben. Báthory Boldizsár országos főkapitány és Fogaras ura lett, bátyja, István váradi kapitány, s egyben a családi vagyon kezelője. Báthory András megkapta a gyalui uradalmat, s mint bíboros felügyelte az erdélyi katolikus ügyeket. Ifjú Jánosnak is volt főispáni címe, egyedül Bocskai nem gyarapította sem birtokait, sem címeit, sem személyes hatalmát. Emellett politikai elképzeléseit, a törökkel szembeni politikálást tekintve is egyre inkább szembekerült a család másik felével.

Szembekerült, de nem maradt egyedül. Személyüket nézve első pillantásra talán meglepő, ugyanakkor kiváló és erős fegyvertársakra akadt. Egyik legfőbb szövetségese a jezsuita Alfonso Carillo lett, aki a pápa megbízásából, rendje kitiltása miatt inkognitóban azon dolgozott, hogy segítse Erdély és a Vatikán újbóli közeldését, és vonja be az országot a törökellenes háborúba a keresztény oldalon. Utóbbi pontban egyezett a jezsuita és a református Bocskai törekvése. Ez a nézetazonosság, valamint a közös politikai ellenfél végül a vallási különbségek felett könnyedén átívelő szövetséget kötött velük. A másik, még jelentősebb fegyvertárs maga a fejedelem lett. Báthory Zsigmond hatalmas ambícióinak kielégítésére két nagyszabású politikai terv kínálkozott: vagy a lengyel trónért száll harcba, vagy a török ellen fordulva bekapcsolódik a tizenöt éves háborúba. Az előbbin szinte a teljes rokonsága dolgozott, és az erdélyi politikusok többsége támogatta, míg a háborút kívülről a pápa, belülről a Bocskai vezette erdélyi katonai elit szorgalmazta. Maga a fejedelem a háború felé hajlott. Így jött létre a félelmetes Báthory-Bocskai-Carillo háromszög, amely végül erőszakkal törte meg és nyelte el a fejedelmi politika teljes ellenzékét.

Bocskai István politikai hatalma tehát a kilencvenes évek belpolitikai küzdelmeiben bontakozott ki, ő lett a törökellenes katona-párt vezetője, és ifjabb Báthory István leváltása után, 1592-ben ő kapta a váradi kapitányi és bihari főispáni címet is. A hatalmi háromszög kiválóan működött, és a kezdeti katonai, diplomáciai sikerek látszólag ezt a keménykezű, helyenként véres politikai irányvonalat igazolták.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MOL F1 LR f. 288.

MOL F 12 Lymbus 1. cs. D. regesztrumok. 1586. július 19.

Hagymássy Lestárné Csáby Katalin testamentuma. 1570. MOL F 3 Centuriae I. nr. 49.

BIBLIOGRÁFIA

BENDA 1942

BENDA Kálmán: *Bocskai István*. Budapest, 1942.

BIBOR 2005

BIBOR Máté János: Gyulaffi Lestár lengyelországi követjárásai. *Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 12 (2005), 121–144.

BUDAI 1866

BUDAI Ferenc: *Magyarország polgári históriájára való lexicon*. Nagyvárad, 1866, III.

DEÁK 1877

DEÁK Farkas: *Adatok a „nagy” Csáky István életéből*. Budapest, 1877.

FAZEKAS 2006

FAZEKAS István: Adalékok az ifjú Bocskai István bécsi udvarban eltöltött éveiehez. In: *Studia Caroliensia* 2006/1. 73–85.

HORN 2006

HORN Ildikó: Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583–1585). *Századok* 140. évf. 2006/4. 883–925.

JAKAB 1876

JAKAB Elek: *A Ghyczyek Erdély történetében, különös tekintettel a kormányzási intézményre*. Budapest, 1876.

MAKAY 1895

MAKAY Dezső: A Csanád nemzetség. A Thelegdy család. *Turul* 1895.

MARTIAN 1910

MARTIAN Julián: Magyarok V. Károly császár udvartartásában (1546–1547). *Erdélyi Múzeum*, 1910.

NAGY 1981

NAGY László: *Bocskai István a hadak élén*. Budapest, 1981.

NAGY 1987

NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. [Hasonmás kiad.] Budapest, 1987. XI.

NAGY 2000

NAGY László: *Egy szablyás magyar úr Genfben (A sokarcú Bocskai István)*. Hajdúböszörmény, 2000.

NAGY 2005

Iratok Bocskai István és kora történetéhez. Szerk. és bev. NAGY László. Debrecen, 2005.

NAGY 1929

NAGY Miklós: A Ghycziek a magyar nemzet történelmében. *Turul* 1929/1-2. 11–36.

RADVÁNSZKY 1986

RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI-XVII. században*. [Hasonmás kiad.] Budapest, 1986, III.

SVÁBY 1891

SVÁBY Frigyes: A körösszeghi és adorjáni gróf Csáky család genealogiája. *Turul*, 1891, 35–37.

SZABÓ 1877

SZABÓ Károly: Ezüstművek és drágaságok összeírásai a XVI. századból. *Századok* 1877. 546–563.

VERESS 1898

VERESS Endre: *Geszthy Ferenc várkapitány. (Déva XVI. századi iskolájának alapítója.)* Déva 1898.

VERESS 1937

VERESS Endre: *Báthory István király. (Terror hostium)*. Budapest, 1937.

VERESS 1948.

Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal. 1581–1585. (Magyar Történelmi Emlékek I. Okmánytárak 42.) Közzé teszi: VERESS Endre. Budapest, 1948.

ISTVÁN BOCSKAI IN THE COURT OF THE BÁTHORYS

ILDIKÓ HORN

The period of 12 years between István Bocskai's moving to Transylvania and 1594 has concerned several historians. This was a quite uneventful period in his life according to some, and Bocskai had a quiet private life. Historians have given different kinds of explanations for this, such as: lack of ambitions; inferiority complex; or a secret commission which ordered him to work in political seclusion. Bocskai left the Emperor's court at the end of the year 1576. He devoted his attention to his family affairs. His relatives, Kristóf and István Báthory, made him of age, and ordered him to serve in the Castle of Nagyvárad. Here he learnt the appropriate attitude toward the Turks, and gained military experience. After Kristóf Báthory's death, he couldn't get on well with the three governors, but when János Ghiczy became governor, Bocskai returned to the court, and served as ambassador and councillor. At this time he started to build a strong and solid field of power around himself with the help of the middle layer of military leader. After Zsigmond Báthory had come of age, Bocskai couldn't increase his power further, and was pushed into background. However, he did make important alliances between Alfonso Carillo and the Prince of Transylvania. In conclusion, at this time Bocskai's power flourished and he became the leader of an anti-Turk military alliance.

BOCSKAI UDVARA 1605 AUGUSZTUSÁBAN KOLOZSVÁRON. ESETTANULMÁNY A FEJEDELMI UDVARRÓL A KOLOZSVÁRI SZÁMADÁSKÖNYVEK TÜKRÉBEN¹

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA

1. A forrásról

A tanulmány alapját képező források a kolozsvári városi könyvekben találhatóak. A számadáskönyvek kiemelkedően fontosak a várostörténeti kutatások szempontjából, amiben az is közrejátszik, hogy szinte minden évből maradtak fenn, tehát hűen tükrözik a 17. század eleji város gazdasági állapotát.

1561-től a város úgy határozott, hogy csak a fejedelmet és helyettesét látják el 3 napon keresztül, az itt tartózkodásról a városgazda, vagyis a sáfárpolgár részletes kimutatásokat vezetett. A sáfárpolgári számadások tehát a számadáskönyvek egyik részét alkották, melyek rögzítették a város kiadásait, pl. a városi gazdálkodás egyes elemeit, így postálkodást, szekerezést, diversákat. Ez utóbbiba kerültek a fejedelmek itt tartózkodása idején keletkezett költségek, 1608-tól már külön fejezetet nyitottak „urunk önagsága diversái” cím alatt.

A sáfárpolgári tisztséget egyszerre ketten viselték – egy szász és egy magyar – és általában havonta egymást váltva látták el feladatukat. Ám az általunk felhasznált források² ez alól annyiban kivételek, melyek Gaszner György szabómester nevével fémjelezve maradtak fenn, hogy a kötet egyaránt tartalmaz az 1605. július–augusztus–szeptember–októberi adatokat is, melynek lapjait utólag köthették egybe.

2. Az erdélyi fejedelmi udvar kolozsvári tartózkodása

Bocskai István eredeti tervei szerint Kolozsváron került volna sor az országgyűlésre, ahol beiktatták volna fejedelmi tisztségébe. A fejedelem illetve kancellárja által július 25-én kerültek kiadásra az első országgyűlési meghívók, melyekben Kolozsvár városát jelölték meg az esemény helyszínül.³ A város vezetői augusztus 2-án írták Bocskainak, hogy a fejedelem nekik írott levelét megkapták.⁴ Augusztus 4-én megkezdték az ilyenkor szokásos lépések megtételét az élelmiszerek beszerzésére. A következő lépések majd csak 10-e utánra maradtak, ami azt jelzi, hogy a város vezetőinek tudomására juthatott a fejedelem és kíséretének néhány napi késedelve. Közben azonban megérkezett a török követ már augusztus 7-én, valamint ugyanaz-

---

¹ A tanulmány megírásának idején a szerző Bolyai-ösztöndíjban részesült.

² KvSzám 11/XIX.

³ EOE 386.

⁴ IRATOK 189.

nap Simeon Movila követe Segesvár alól, 9-én pedig Kendi István, valamint a szász városok közül a beszerceiek küldöttsége.

Őket követte augusztus 11-én „urunk öfelségének két főinassi”, akiket Eötvös András királybíró Magyar vagy más néven Longa/Hosszú fertálybeli házában szállásoltak el. Ez a ház a mai Kossuth Lajos (ma: B-dul 21 Decembrie) utcai evangélikus templom helyén állhatott, az összeírók azt jegyezték fel az adójegyzékben, hogy a ház tulajdonosa 1 dicával adózott 1605-ben. A ház tulajdonképpen a főtéren állt, tehát alkalmas volt a fejedelem városbeli elszállásolására, innen könnyen meg lehetett közelíteni az országgyűlés lehetséges helyszínét: a piaci nagytemplomot. A fejedelem számára épített ideiglenes konyha helyét adatok hiányában sajnos nem tudjuk meghatározni, annyi azonban bizonyos, hogy 8 ácsmester 5 napig építette, a hozzávalók egy részének költsége 42 forint 85 dénár volt, más hozzávalók árát a város állta, így azokat nem ismerjük. A sáfárpolgár számadáskönyvbéli feljegyzése szerint augusztus 12-én fogadták a kapuk előtt Bocskai fejedelmet, a város nevében Zeőreős Mátyás és Zakál András százférfiak. Néhány évtizeddel később Bethlen Farkas 10 nappal későbbi időpontot, vagyis augusztus 22-ét jelölte meg a fejedelem városba érkezése időpontjának. Ugyanakkor tőle tudjuk azt is, hogy Bocskai Erdély előkelőivel és főuraival, valamint seregekkel érkezett a városba, ahol nagy örömmel látták. A szerző délután 3 órára tette a zászlókkal megtartott ünnepélyes bevonulás időpontját. Ezenkívül még három eseményt jegyzett fel a városbeli tartózkodásról Bethlen Farkas: az egyik, hogy megérkeztek a császári megbízottak, a másik Bethlen Farkas és Balassi Ferenc a székelek követeként valamint a szász nátió is kérte a fejedelmet, hogy tegye át a gyűlés színhelyét Medgyesre; a harmadik esemény Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna – augusztus 25. és 27. közötti valamelyik napon megtartott – esküvője volt.⁵

A városi források nem adnak sok támpontot arra, hogy mi is történt az alatt a néhány nap alatt, míg a fejedelem kíséretével Kolozsváron tartózkodott. A segesvári táborból Ali pasa küldötte augusztus 13-ára ért a város határába, a fejedelem Korláth Istvánt és Hatvani Zsigmondot küldte ki elébe. Másnap pedig meg is vendégelte a török követeket, Mehmet tihájának és a csauszoknak a város szakácsa főzött. A számadáskönyv lejegyzője a hozzávalókat nem részletezte, de feljegyezte a kiadott 10 ejtel méhsert is.

Giovanni Argenti jezsuita 1605. évi jelentése nyomán tudomásunk van arról, hogy a fejedelem döntésének megváltoztatása érdekében a viceprovinciális Káthai kancellár és Kendi István közbenjárását kérte, de mindhiába. Végül Homonnai György segítségével érte el, hogy a fejedelem fogadja. A kihallgatás témája – a kolozsváriak kassai tárgyalását követően – újra a Jézus Társaság városbeli vagyona volt, de a fejedelem az országgyűlés idejére halasztotta a döntést.⁶ A

⁵ BETHLEN 1793, 325–326.

⁶ JEZSUITA OKMÁNYTÁR 485.

jezsuita az éves jelentésben megemlítette, hogy a magánkihallgatásra Bocskai tanácsosai és előkelői körében került sor.

Közben a császári megbízottak: Georgh Hoffmann és Carolus Imhoff is megérkeztek Szebenből augusztus 18-án a városba. Augusztus 20-án a tordai és a szászvárosi bíró is Kolozsváron volt már, megkezdődhetett volna az országgyűlés.⁷ A számadáskönyv pontos időmegjelölés nélkül utal arra is – elutazása előtt nem sokkal, talán 24-én –, „Urunk Ófelsége bíró uramnak szemtől szembe meghatta volt, hogy az csausznak gazdálkodgyunk mindaddig, amíg Ófelsége Medgyesről meg nem jőne.”⁸ Bocskai tehát a város főbírójával, Gellyén Imrével is személyesen találkozott, ennek keretében kerülhetett sor a mintegy 80 forintot érő aranyozott kupa átadására is, mely egyben a köszönete jele is volt a jezsuitákkal szembeni támogatásért.⁹

3. A fejedelmi udvar és ismérvei a 17. századi Erdélyben

Arról tehát már szó esett, hogy az udvartartás szűk köréhez nem tartozók, országgyűlési küldöttek, katonák is időztek ekkor Kolozsváron, ugyanakkor úgy tűnik, hogy a szabadságharc miatt nagyobb számú katonaság tartózkodott a fejedelem kíséretében, mint egyébként, ráadásul közel voltak a hadművelleti területek is.

A fejedelemmel itt voltak tanácsosai: Csáky István, Rákóczi Zsigmond, Imreffy János, mellettük a felső-magyarországi főurak: Homonnay György és Mágócsy Ferenc.¹⁰ Imreffy János közel egy hónapja még Rákóczi Lajossal együtt Borosjenő, Lippa és Solymos, Lugos és Karánsebes várában felfogadott katonák elmaradt hópénzfizetéséről írt a fejedelemnek.¹¹ Nem lehetett itt betegsége miatt Ecsedi Báthory István országbíró. Július közepi levelében a Mátyás főherceggel megindult tárgyalásokhoz adott tanácsokat a fejedelemnek: „Más az pedig kegyelmes uram, hogy ország nélkül ez az dologh nem lehet, hanem országul végezhetnénk erről. Holott láttja felséged, hogy az országnak nem csak az Dunán innét való része, hanem az túlsó részinn is sokak mivelünk egy hajóba eveznek és egy szerencsén s egy szabadságba vadnak, és felségednek hűsége alá atták magokat. [...] De az dolog immár az mennyibe vagyon késő felségednek Posenba küldeni, ha szintén lehetséges volna is, hogy felséged követeket küldene, Mátyás herceg követivel nem látom, micsoda állandót tudnának végezni, holott felséged között és császár őfelsé-

⁷ KvSzám 11/XIX. a. 66.

⁸ KvSzám 11/XIX. a. 90.

⁹ Uo. 89. „22 Augusti Urunk Ófelségének vettünk egy aranyas kupát, mely teszen f d 100 80 d –. Hány girás volt mongya meg és hol vötte, de mint vötte giráját” – szöveg a számvevők kérdése Gaszner György sáfárpolgárhoz.

¹⁰ Közülük többen házzal rendelkeztek Kassán, hasonló folyamat, mint ahogy Báthory Zsigmond házhoz juttatta híveit Gyulafehérváron. Ld. ERDŐSI 1995, 24–67. ill. ERDŐSI 1997.; PAPP 2003, 57–79.

¹¹ IRATOK 179–182.

ge között vagyon az dolog.”¹²

Elkísérték a fejedelmet Káthay Mihály kancellár, Péchi Simon kancelláriai titkár, Rimay János a fejedelem tikára és kamarása, de itt volt Örvéndi Pál deák, kincstartó – Bocskai régi kipróbált embere, aki korábban kereki udvarbírója volt¹³ – is. S itt tartózkodott a fejedelem udvari lelkésze, Alvinczi Péter is.

Az udvar életét a hoptester vagy udvarmester irányította, nem volt ez másképp Bocskai udvarában sem, ahol ezt a feladatot Becz Mihály udvarmester látta el. Ugyanakkor a familiárisok száma még nem egyértelműen meghatározható. A familiárisi szolgálat fő célja, hogy megtalálják egyéni boldogulásukat és számításukat, vagyis a nekik juttatott béren kívül adományokat és tisztségeket remélhettek, szerezhettek. A számukat ugyanakkor nem rögzítették pontosan, de 10–20 familiáris kísérhette el Bocskait, akiket név szerint említettek, ugyanakkor jó néhányan éppen katonai és egyéb tisztségeket láttak el másutt, tehát nem lehettek itt, közöttük Rákóczi Lajos.

Külön csoportot képeztek azok a főurak, akik elkísérték a fejedelmi beiktatásra Bocskait Felső-Magyarországról Erdélybe, közöttük Perényi Ferencet, Perényi Istvánt valamint Pethő Ferencet, Melith Pétert¹⁴ említhetjük elsőként, utóbbi később szatmári kapitányi, királyi tanácsosi, valamint királyi táblai ülnöki tisztséget viselte. Korláth István ezidőtájt gömöri alispán volt.

A familiárisoknak jelen esetben nem csak a fejedelmi udvarban betöltött szerepe érdekes és vizsgálendő, hanem, hogy Bocskai utódainak udvarában valamint Habsburgok oldalán hol találjuk meg őket és milyen karriert futottak be a későbbiekben. Dezeöfy Ferenc, később Báthory Gábor udvarában is familiáris volt, és Gáncs és szamosújvári várát és uradalmat kapta adományba 1608-ban.¹⁵ Bocskai Miklós, a fejedelem atyafia is megtalálható volt az „uraimék” között, ő a fejedelemtől többek között Marosvécs és Görgény zálogos uradalmát öröklö meg.¹⁶ Lónyai István beregi, szabolcsi, zempléni birtokos család származottjaként volt jelen a fejedelmi udvarban, szintén a partiumi csoportot képviselte, de ide tartozott Daróczy Ferenc is, aki a fejedelem szűkebb pátriájában, Biharban is birtokos volt.¹⁷ Őt később Rákóczi Zsigmond is birtokadományokkal látta el, II. Mátyástól pedig tanácsosi címet kapott 1609-ben, 1613-ban pedig a Szepesi kamara elnöke lett.¹⁸ Tárkány István szintén zempléni birtokosként került említésre.¹⁹ A Torda várme-

¹² IRATOK 184–185.

¹³ IRATOK 71–72. (1594)

¹⁴ királyi táblai ülnök, szatmári kapitány, királyi tanácsosi címet viselte 1636-ban. MKK 8. k. 115.

¹⁵ EKK 8. k. 213b–214.

¹⁶ EKK 8. k. 71–72.

¹⁷ EKK 5. k. 922–931.; MKK 4. k. 681.

¹⁸ MKK 6. k. 445–449.

¹⁹ MKK 9. k. 219–220.; 7. k. 141.

gyében birtokos Thury Jánosnak, aki ekkor a dési sókamarai prefektusi és az erdélyi harmincados tisztelet töltötte be majd Bocskai utóda, Rákóczi Zsigmond adományoz birtokot.²⁰ Belényessy György – bihari birtokosként – Báthory Gábor udvarában is az udvari familiárisok sorába tartozott,²¹ Dengelenghi Miklós Szatmár és közép-szolnoki vármegyei birtokosként volt mind Bocskai, mind pedig Rákóczi Zsigmond udvarában jelen, korábban váradi nemesként jelölték az oklevelek.²² Rosalj Kun László, a későbbi szatmári főkapitány is éppen úgy megtalálható Bocskai fejedelem udvartartásában, miképp később Bethlen Gáboréban is.²³ Károly László máramarosi birtokost is az udvarban találjuk.²⁴ Hatvani Zsigmond Kolozs és Belső-Szolnok megyei birtokost szintúgy,²⁵ később Báthory Gábor udvarában is jelen volt.

Az előbb említettekén kívül a számadások az „uraimék” csoportjába sorolták Kékedy Györgyöt, Komáromi Mátét, a székely származású Orbai Miklóst, Piski Tamást, Kardy Mihályt, Székely Mihályt, a Sink székről elszármazó Fehér megyei birtokokkal rendelkező Morgonday család leszármazottját, Gergelyt, Vatay Gáspár Szatmár megyei birtokost.

„Urunk öfelsége” ifjai étkefogói, bejárói – esetleg inasi – különböző feladatokat láttak el az udvarban. Feladatuk fontos alkotóeleme volt az udvari reprezentációnak, az ételek tálalásánál játszottak az asztalnok vezetésével az étkefogók kitüntetett szerepet. A tálalást az asztalnok vezette, ehhez elég nagy számban kellett az étkefogóknak is készen állni, hogy a fejedelmet, valamint a fejedelmi asztalhoz meghívottakat egyszerre lássák el a szükséges ételekkel, tálakkal. Nem egyértelmű azonban, hogy a fejedelem ifjainak csoportjából kik voltak az étkefogók – voltak-e inasok is – és kik a bejárók, vagy más néven udvarlók, akik már egy magasabb rangú szolgálatot láttak el. Vagy időleges volt-e ez a beosztás, ha kellett mindenki ellátta az étkefogói tiszttel járó feladatokat is? Az erdélyi fejedelmi udvarban általában a bejárók már 2 óra kapták fizetésüket, de itt a lovak száma nem került feljegyzésre. Rákóczi Zsigmond 1607. évi városbeli tartózkodása idején 9 ifjú-t és 10 szolgát tartottak számon a számadásokban, az ifjak közül az egyik pohárnok volt, de a sáfárpolgár csak a tisztséget rögzítette, a nevét nem. Az udvarban a pohárnokok feladata egyrészt a pohárszék felügyelete volt, másrészt pedig az asztalok terítése. A bortöltő felügyelte, hogy ura megfelelő mennyiségű és minőségű bort kapjon az étkezés folyamán, az „inniaadó” – ha külön betöltötték a tisztséget – beadta urának pohárban a bort. Bocskai fejedelem udvarában a 22 ifjú közül

²⁰ EKK 7. k. 54b–55.

²¹ EKK 8. k. 213–213b.

²² EKK 7. k. 235–236.; 7. k. 105b., 106.

²³ EKK 7. k. 854–860.; MKK 6. k. 277. o

²⁴ MKK 4. k. 359–360., 3. kötet 267.

²⁵ EKK 9. k. 26–27.

nem neveztek meg sem asztalnokot, sem pohárnokot, de két fő inast említenek, talán ők tölthették be az asztalnoki vagy pohárnoki tiszteket. Visszatérve a Bocskai kíséretében említett ifjakra, nagyobb részük erdélyi család gyermeke volt, magyarokat és székelyeket találunk közöttük, az Apaffy, Salánky, Béli, Eördögh, Nemes, Köpeczy, Morganday családok fiait. A Partiumot a Náprády, Kökényesdi, Farkas, Felső-Magyarországot Turanszky és Megyery családok képviselték, 4 személy családjának pontos hovatarozását nem sikerült kiderítenünk. Korábban Rákóczi György és Báthory Gábor neve kapcsán is elhangzott, hogy inasok lettek volna Bocskai udvarában, őket ugyanakkor nem említették a számadások. Itt kell még szólni Dobay Tamás és Szentpétery Boldizsár szállásosztóról, akiknek a feladata volt a kíséret megfelelő elhelyezése, később Bocskai utódainak udvarában is szolgáltak familiárisként.

A női oldal Bocskai udvarában már említésre sem kerül, ennek fő oka feleségének, Hagymássy Margitnak a halálában keresendő. Ha nincs az udvarnak úrnője, akkor a korábban mellette szolgálók is kikerülhettek a fejedelmi kíséretből.

Az inasok és bejárók azokat az ételeket szolgálták fel ebédként vagy vacsoraként a fejedelem asztalára, amelyeket a fejedelem konyháján készíttetett el a konyhai személyzet. Bocskai udvarában volt konyhamester is,²⁶ de a nevét a számadások nem említették, a főszakácsot viszont név szerint ismerjük. Később is dolgozott Gyulafehérvári vagy Szakács Tamás a fejedelmi konyhán.²⁷ Róla tudható, hogy a városi követség 1602. évi látogatásakor „bíró uram és az tanács akarattyából, mivelhogy Prágában is szolgált volt ökegyelmeknek és abban is tartoztanak volna még valamivel nekie, Schmelczer Lőrinc uramtól ezokáért is egy paplant vettenek ökegyelmek nekie f 12 d –”²⁸ A számadások szólnak még a többi szakácsról és szakácsinasról, de a konyhai személyzet pontos számát nem adták meg. Udvari mesterekről sem esik szó a számadáskönyvekben, holott két évvel később Rákóczi Zsigmond kíséretében szabókat és más mesterembereket is említettek.

A főlovászmesteri, valamint allovászmesteri tiszteket betöltőket sajnos Bocskai udvarából nem ismerjük – esetenként a fő és aludvarmestereken kívül – 2–3 lovászmester látta el a tényleges feladatokat, itt most csak a medgyesi gyűlés idejére Kolozsvárott hagyott kocsik, valamint kocsisaik számát ismerjük. Összesen hat kocsist 18 lóval hagyott a városban a fejedelem, a már fentebb említett török csausz mellett, akit Takács Mátyás házába szállásoltak el. Később, már Bocskai Magyarország történetét visszatérte után, október 5-én jegyelték fel a számadásokba: „az

²⁶ Ugyanakkor az konyhamesternek bíró uram hagyásából attam egy száras karmazsin csizmát, mely teszen f 3 d –. KvSzám 11/XIX. a. 89.

²⁷ EKK 7. k. 185b. – Gyulafehérvári Tamás fejedelmi szakács az 1607. október 6-án keltezett irat szerint is.

²⁸ KvSzám 11/XIX. a. 89.

urunk őfelsége lovainak, mellyeket Havasalföldéből hoztanak vala, szénát az kapu előtt vöttem per f – d 40”²⁹ Rákóczi kíséretében a számadáskönyvben említésre kerültek a lovászmester, kocsisok és fullajtárok is, akik tehát valószínűleg Bocskai udvarában is kellett, hogy legyenek.

Az udvari testőrséghez képest igen nagy számban volt jelen a katonaság, vezetőiket a városban szállásolták el. Farkas Miklós gyaloghadnagy, Nagy Gergely gyalogkapitány, Dúló Gergely lovaskapitány mellett itt voltak a hajdúkapitányok: Telegdi Ferenc, Nagy Albert és az egykori füleki várkapitány Thonhausen Honorius. Az alattuk szolgáló katonák számáról sajnos nem történt említés a számadáskönyvekben. Rajtuk kívül még az „álgyús mester” illetve trombitásnak kolozsvári tartózkodásának van nyoma a számadásokban. Báthory Zsigmond udvarához képest igazán puritán ez az udvar, de a későbbi fejedelmi udvarok sem nélkülözték a zenészeket, a dobosok és síposok mindenképp hozzátartoztak a korabeli összképhez.

A fejedelmi kíséret ellátását a számadáskönyvekben feljegyezték, 5 borjú, 20 lúd, 200 darab tyúk és tyúkfi, valamint 4460 font tehénhús, 1668 font juhhús, és hétszeri halhozatás szerepelt.³⁰ A cipósütő asszonyoktól közel 3000 darab cipót vett át a sáfárpolgár.³¹ Az egyéb konyhai hozzávalók között a számadáskönyv jegyzője még szalonnát, vaját, mézet, faolajat, rizs-, köleskását, szilvát, körtét, hagymát, almát, petrezselymet, mogyorót, tejet, ecetet sorolt fel, valamint 48 köből zabot. Ez a 3 napi gazdálkodás, miközben ismeretes, hogy a város közgyűlése előírta a mészárosoknak a napi öt, valamint a hentelléreknek a napi két ökör levágását,³² összesen végül 13-at számoltak el.

A számadáskönyvben szerepel egy összesítés is, „Huc usque az diversa költségh tett fr 562 d 63.”³³ Ez az összeg az 1608. évi adóösszegének szinte megfelelője, ugyanis a városra ennyit rótt ki az országgyűlés.³⁴ Ugyanakkor ez a költség csak a részben elszámolt tételeket jelenti, a város nagyjából még ugyanennyit tehetett hozzá, hiszen az 1605. évi fejedelmi ellátás kapcsán még többször szerepel a „városé” kifejezés a számadáskönyvekben mint korábban bármikor, és eszerint e tételt a városi kiadásoknál számolták el.

²⁹ Uo. 71.

³⁰ KvSzám 11/XIX. a. 53. 70. A 49. oldalon az ispánok költségeinél 7 forint 29 dénár szerepelt. Később, pedig az 56. oldalon 127 darab halat könyveltek el. Ennek egyik előidézője lehetett, hogy közeledett Mária mennybemenetelének ünnepe.

³¹ Uo. 55.

³² KvTanJk 1/5. 266^r.

³³ KvSzám 11/XIX. a. 64

³⁴ Id. EOE VI. 93.

4. Az országgyűlésre majd útban Magyarországra

A számadáskönyvek szerint „24 Augusti Mikor Urunk őfelsége ellment Medgyesre”, másnap a város vezetői is elindultak. „Eodem die Innét Coloswárról Istennek kegyelmességéből és Szentt segítségéből elindulván ez nap mentünk Aitonigh. 26 Augusti Aitoniból megindulván ez nap mentünk Nádlakigh. Nádlakon szaladott volt el egy ökrönk, melyet vissza kellett hozatnom Kochordról tartoztatásért kellett fizetnem f d 40. Az Maroson, hogy ott által költöztettek az révészeknek fizettem f l d 50. 27 Augusti Istennek kegyelmességéből mentünk be ez nap Medgyesben. 28 Augusti Az mely élést innét hazul Coloswárról vittünk volt Medgyesre, mind magunknak, mind lovaknak ez nap fogyott el. 18 Septembris: Jutottunk haza Coloswárra kegyelmességéből, Medgyesből az gyűlésből ez nap.”³⁵ „24 Septembris: urunk őfelségének másodszeri itt létében való költség”-et jegyzik fel, majd:” 26 Septembris: mikor Urunk őfelséghe elment” Itt a fejedelmi kíséret mellett Dúló Gergely és Nagy Gergely embereit, az ágyús mestert jegyezték fel a számadások. Tudjuk azt is, hogy innen Csáky István temetésére ment a fejedelem és kísérete Szalárdra, ami október 5-én volt, másnap indult vissza Kassára.³⁶

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy Bocskai utazó udvartartásában az uraimék-familiárisok, udvari iskola, titkárság, muzsikások, konyha, testőrség, istálló csoportosításból szinte semmi sem hiányolható. Ugyan udvartartása nem annyira reprezentatív, mint elődjéé, de mindenképpen megfelelt a kor kívánalmainak, és ebből a részlegesen fennmaradt forrásból is kitűnik, hogy a körülményeknek megfelelően el tudta látni feladatát.

Függelék

(Részletek a számadáskönyvből)³⁷

Rövidítések:

cub.	= cubulus
d	= dénár
ejt.	= ejtel
Fl, f, fr	= forint
just.	= justus
libr.	= libra
m	= márka,
met.	= metreta
nro, No, N	= numero

³⁵ KvSzám 11/XIX. a. 92–93.

³⁶ BOCSKAI 1878, 26.

³⁷ KvSzám 11/XIX. (A dőlt betűvel szedett megjegyzések a számvevőktől származnak)

p = piseta
 tt = tesz, teszen

[53] Lúd vétel

Vöttem 16 ludat, 1 per d 50, fr 8 d –.

Itt Zeőreős Mátyás uramtól vöttem 1 ludat, pro d 50, fr – d 50

Viczey Máténétől is vöttem 1 ludat pro d 50, fr – d 50

Zeller Ferencnétől is vöttem 1 ludat pro d 50, fr – d 50

Kalácszwteő Ferencnétől is vöttem 1 ludat pro d 50, fr – d 50

Tyúk vétel

Szettem az városon tyúkot és tyúkfíat:

100 tyúkfíat szettem 1 per d 20 d 20 d –

75 tyúkfíat vöttem pro f 10 d –

Ismég vöttem 25 tyúkot pro f 4 d – *Kiktől vötte mondgya meg.*

Vöttem 6 kappant 1 per d 40, tt³⁸ f 2 d 40

Szalonnát vöttem egyget Mézáros Jánostól per f 12 d –

Vajat vöttem 32 ejtelt, 1 per d 35, tt f 11 d 20

Ismégh vöttem 12 ejtelt, 1 pro d 35, f 4 d 20

Mézet vöttem 3 vedret, ejtelet pro d 18, tt f 4 d 32

Faolajat vöttem Chianádi Antaltól 3 fontot, 1 pro d 80, tt f 2 d 40

Riskását vöttem 25 fontot, 1 pro d 20, tt f 5 d –

Köleskását vöttem 25 fontot, 1 pro d 20, tt f 5 d 25

Borsot vöttem 2 vékát, 1 pro f 1 d 10, tt f 2 d 20

Szilvát vöttem 3 vékát, 1 pro d 25, tt f – d 75

Recte Latus facit f 90 d 72

[54] Hagymát verest és fokodt vöttem pro f 3 d 50

Körtvélt vöttem pro f 1 d 50

Sós és fejes káposztát vöttem pro f 2 d –

Mégis fejer káposztát vöttem f – d 24

Petreselymet vöttem pro f 2 d –

Mégis petreselymet és tormát vöttem pro f – d 80

Diót vöttem pro f – d 60

Mogyorót veresset vöttem pro d 45

Tejet Czibere Gergelynétől 3 úttal vöttem pro f 1 d 20

Túrót kettőt és tejfelt bíróné asszonyomtól pro f – d 75

Borsot vöttem Márton papnétől 1 libra pro d 90

Sáfránt, gyömbért vöttem pro f 3 d –

³⁸ tesz, teszen

Tyúkmonyat vöttem elsőben Nro 200 pro f 2 d –
 Isméghlen vöttem tyúkmonyat Nro 150 pro f 1 d 50
 Ecetet vöttem Bennek Frilichtól 4 vedrett, 1 ejtelt pro d 12, tt f 3 d 84
 Zeöch Antalnéól is hozattam ecetet 3 vedret 1 ejtelt pro d 12 tt f 2 d 88
 Altzner Györgynétól hozattam méghis ecetet 3 vedret, 1 ejtelt pro d 12, tt f 2 d 88
 Iffiú Pitter Vernernétól vöttem mégis ecetet 4 vedret, 1 ejtelt pro d 12, tt f 3 d 84
 Recte Latus facit f 33 d 88

[55] Cipótt vöttem ezektől

300 cipót vöttem Kerekes Kelemenétól pro f 6 d –
 200 cipót vöttem Fazakas Simonnéól pro f 4 d –
 200 cipót similiter Zilági Jánosnéól pro f 4 d –
 300 cipót similiter Simon Mártonnéól pro f 6 d –
 300 cipót similiter Juhos Imrenétól pro f 6 d –
 400 cipót similiter Kerekes Kelemenétól pro f 8 d –
 200 cipót mégis Fazakas Simonnéól pro f 4 d –
 189 cipót méghis Keó mies Mihálynétól pro f 3 d 78
 200 cipót vöttem méghis Tolwaj Boldizsárnétól pro f 4 d –
 100 cipót vöttem mégis Juhis Imrehnéól pro f 2 d –
 200 cipót vöttem mégis Fazakas Simonnéól pro f 4 d –
 200 cipót vöttem mégis Kerekes Kelemennétól pro f 4 d –
 200 cipót vöttem mégis Zilági Jánosnéól pro f 4 d –
 Summa tt Nro 2989 pro f 59 f 78

Búza és liszt vétele

Frölich Benedektől vöttem fejr lisztnek két köböl búzát pro f 12 d –
 Mely fejr lisztet az konyhára osztogattam Urunk öfelsége itt benn létében.
 Tótházi Aztalos Istvántól percipiáltam Alparét malomból két véka híján négy köböl
 búzát városét

Recte Latus facit f 71 d 78

[56] Item az fél dézsmára rendeltet uraimtól percipiáltam kész búzát tizennégy
 köblött, várossét. Ez két véka híján 18 köböl búzából süttettem abrak kenyeret, és
 Urunk öfelsége itt benn létében azt osztogattam az hova bíró uram parancsolta.

Zab vétel

Achy Jánostól vöttem zabott Cub. 12, Cub. 1 f 2 d 25
 megh eddig semmit nem attam érette. *Lám ide alább azt irod.fizettél. Nota*
 Bíró uramtól vöttem zabott Cub. 14, Cub. 1 similiter pro f 2 d 25, f 31 d 50
 Verner Pétertől vöttem zabot Cub. Nro 10, Cub 1 similiter pro f 2 d 25 tt f 22 d 50
 Ewert Mártontól vöttem zabott Cub. Nro 12, Cub 1 similiter pro f 2 d 75 tt f 27 d –
 Achy ez fellyül meghírt zabnak az árrában fizettem meg f 10 d –

Az halnak percipiálása

1 hal hozás volt – Nro 36
 2 hal hozás volt – Nro 13
 3 hal hozás volt – Nro 27
 4 hal hozás volt – Nro 16
 5 hal hozás volt – Nro 18
 6 hal hozás volt – Nro 10
 7 hal hozás volt – Nro 07
 Summa   tt Nro 127

[57] Ezekből az fellyül meghírt vásárlásokból Urunk őfelsége itt benn létében bíró uram parancsolattjából gazdálkodtam ezeknek az kiknek nevek ide alá rend szerint írva következik.

Elsőben az Urunk őfelsége konyhájára
 Chyáki István uramnak őnagyságának
 Rákóczy Zsigmond uramnak őnagyságának
 Mágóchy uramnak őnagyságának
 Homonnay György uramnak őnagyságának
 Káthay Mihály uramnak cancelláriusnak
 Becy Mihály uramnak hopmester uramnak
 Imrefffi János uramnak
 Kellemezy Mihály uramnak
 Pál deák uramnak az kincstartónak
 Az Urunk őfelsége papjának
 Petheő Ferenc uramnak
 Priny Ferenc uramnak
 Priny István uramnak
 Melith Péter uramnak
 Thelegdi Ferenc uramnak
 Korlát István uramnak
 Tonhauser uramnak
 Dezeőfy Ferenc uramnak
 Bochkay Miklós uramnak
 Lónay István uramnak
 [58] Dúló Gergely uramnak lovagh capitánnak
 Nagy Gergely uramnak gyalogh capitánnak
 Rimay János uramnak
 Daróczy Ferenc uramnak
 Nagy Albert uramnak
 Simon Péchynek az secretáriusnak

Teleghdy Ferencnek
Dobay Tamásnak
Zentpeteri Boldizsárnak szállásosztónak
Thury Jánosnak
Kékedy Györgynek
Belyénessy Györgynek
Az álgúús mesternek
Komaromy Máténak
Tárkány Istvánnak
Dengelenghy Miklósnak
Orbay Miklósnak
Piskj Tamásnak
Kardy Mihálynak
Zékely Mihálynak
Murgondy Gergelynek
Farkas Miklósnak gyalogh hadnagynak
Kun Lászlónak
Vatay Gáspárnak
Károly Lászlónak
Hatwani Sigmondnak

[63] **Az Urunk őfelsége iffjainak**

Apaffi Miklósnak
Salánky Mihálynak
Eördeogh Mihálynak
Béldy Kelemennek
Náprády Istvánnak
Gémes Ferencnek
Zemere Boldizsárnak
Keőkenyesdy Péternek
Turanczky Raphaelnek
Bozó Ferencnek
Bozody Lászlónak
Kendy Gábornak
Keőpeczy Tamásnak
Farkas Tamásnak
Varsány Ferencnek
Megyery Istvánnak
Vatay Istvánnak
Nemes Jánosnak
Komanak [!]

Thamás Mesternek
 Murgandy Gergelynek
 Zentmariay Imrének
 Nemes Jánosnak az ifjabbiknak
 Trombitás Istvánnak
 Konyhamesternek
 Az Zylwassy Boldizsár szolgálainak

[64] Az teőreök csauszoknak is, és az hatvan janicsároknak is, az kik Urunk öfel-
 ségével voltak az fellyül meghírt vásárlásokból gazdálkottam.

Huc usque az diuersa költségh tt fr 562 d 63

[70] Anno 1605 die 12 Augusti Urunk öfelsége be jövetelére való harmad napi
 gazdálkodásra vásárlottam Bíró Uram hagyásából ezképpen

Hús vásárlás:

Húst foglaltam és vettem Vékony Jánostól, ki mint rájok költ, az mint őket neven-
 ként oda alább meg is íratam, vöttem nro 8 ökröt.

2 ökör nyomott libra: 916

Mégh kettei nyomott libra: 773

Mégh kettei nyomott libra: 779

meg kettei nyomott libra: 868

In summa teszen nro 3336 font húst, egy fontot adván d 3, tt f 100 d 8

Az olág Kotsárdj Jánostól vöttem 2 ökröt, az 2 ökör nyomott libra 718, tt f 21 d 54

Moldowás Jánostól vöttem 1 ökröt, az 1 ökör nyomott libra 406, tt f 12 d 18

Juh hús vásárlás:

Baka János hozott juh húst libra nro 836, tt f 25 d 8

Gramma Demeter hozott juh húst libra nro 832, tt f 24 d 96

Borjú vásárlás:

Peterdj Györgytől vöttem 1 borjút pro f 5 d 50

Borbély Jánosnétól is vöttem 1 borjút pro f 3 d 50

Brozer Mihálytól is vöttem 1 borjút hizlaltat, kit sírva adott pro f 6 d

Tímár Jánosnétól is egy oláhtól vöttem egy borjút pro f 4 d 25

ZwrTakách Mihálytól is vöttem 1 borjút pro 5 d –

Recte Latus facit f 208 d 9

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

KmOL

KmOL = A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Archivele Naționale, Direcția Județeană Cluj) KvLt = KmOL Kolozsvár város levéltára KvSzám = KvLt Számadáskönyvek

KvTanJk

KvTanJk = KvLt Közgyűlési jegyzőkönyvek

BIBLIOGRÁFIA

BETHLEN 1793

Wolfgangus de BETHLEN: *Historia de rebus Transsylvanicis. Tomus sextus et ultimus. Cibinii, 1793.*

BOCSKAI 1878

Bocskai István levele Illésházy Istvánhoz. Közli SZILÁGYI Sándor. *Történelmi Tár* 1878.

EKK

Erdélyi Királyi Könyvek CD-ROM I. 1–9. kötet, 1581–1610. Szerk. GYULAI Éva. Budapest, Arcanum–Miskolci Egyetem, 2003.

EOE

Erdélyi Országgyűlési Emlékek V Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1879.

ERDŐSI 1995

ERDŐSI Péter: Báthori Zsigmond ünnepi arcmása. A fejedelem és a ceremóniák. *Aetas* 1995/1–2.

ERDŐSI 1997

ERDŐSI Péter: *Hatalom és reprezentáció Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában (1581–1599)*. Kandidátusi disszertáció, kézirat. Budapest, 1997.

IRATOK

Iratok Bocskai István és kora történetéhez. Bocskai szabadságharc 400. évfordulója. VI. Sorozatszerkesztő: NYAKAS Miklós. Debrecen, 2005.

JEZSUITA OKMÁNYTÁR

Jezsuita Okmánytár 1/2. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 34.) Szerk. KESERŰ Bálint. Szeged, 1995.

MKK

Magyar Királyi Könyvek CD-ROM I., Budapest, Arcanum – Magyar Országos Levéltár, 2000.

PAPP 2003

PAPP Klára: Az erdélyi fejedelmi udvar. In: *Történeti Tanulmányok XI.* Debreceni Egyetem, Debrecen, 2003. 57–79.

**THE COURT OF BOCSKAI IN AUGUST OF 1605 IN KOLOZSVÁR
A CASE STUDY IN THE PRINCIPAL COURT IN THE MIRROR
OF THE BOOKS OF KOLOZSVÁR**

ANNAMÁRIA JENEY-TÓTH

This paper is based on the books of the accounts from 1605, which remained in the archives of the city of Kolozsvár. These documents contain detailed returns on the expenses that rose from hosting the Prince of Transylvania in Kolozsvár. István Bocskai had arrived on 12 August 1605 to Kolozsvár to hold an assembly and to be inaugurated to the Principality. He was escorted by his several noblemen and a large number of soldiers. Ten to twenty patrons and twenty-two young noblemen and several servants accompanied him. However, Bocskai's court was still more puritan than Zsigmond Báthory's.

LUX VERITATUM

(Bocskai, szabadság, harc)

NAGY GÁBOR

Érettségizett magyarországi fiatal általában azt tanulhatta meg, hogy Bocskai 1604–1606 közötti harca a magyarok Habsburg-ellenes szabadságküzdelseinek része volt, a bécsi béke pedig a rendek győzelme, amely egyebek között vallásszabadságot adott három felekezetnek, létrehozta a független Erdélyt és annak területét ideiglenesen bár, de példaértékű módon gyarapította. Ugyane fiatal arról elvéve hallhatott, hogy nem a magyarok, hanem egy részük harcolt a magyar király, nem pedig a Habsburgok ellen,¹ hogy uralkodó alattvalóival békét nem köthetett, hogy mi ára lett a királyi hatalom akkori gyengítésének, hogy a szlavón rendek ismételen elutasították vallásszabadság adását protestánsoknak, hogy Erdélyt nem az 1606 júniusában létrejött második bécsi egyezség, hanem Rudolf egy szeptemberi diplomája tette függetlenné – a magyar királytól. A fejedelemség ugyanis, amint azt a Portáról Bethlennek majd királlyá választása idején megüzenik, „szultán Szulimán találmánya s azt mi Magyarországhoz soha nem engedjük, hogy bírja” Az átlagos fiatal diákként találkozhatott részletekkel Bocskaiék szerencsi kiáltványából vagy a júniusi egyezségből, és megismerte a fejedelem végrendeletének számtalanszor idézett mondatát: „Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani...” Általában ehhez viszonyított a fejedelemségnek a magyar királyság területét csökkentő gyarapodása is, egyéb szempontok² meggondolása nélkül.

Ma egy bécsi levéltárban található az a lista, amelyik a felek által a Bécsben 1606 szeptemberében folytatott tárgyalásokra delegáltak nevét tartalmazza.³ E szerint a Rudolfot képviselő Mátyás főherceg oldalán a rangban első csoportot hat

---

¹ Ezen elidegenítő ábrázolás egy külföldi párhuzama azé az Erik királyé, akinek dédapja a dán középkor kiemelkedő uralkodója volt, maga gyermekként került a kalmari egységet létrehozó Margit udvarába, majd bő négy évtizeden át uralkodott a három skandináv királyságban (azaz a brit szigetektől a novgorodi fejedelemségig), az északi történetírás mégis szinte mindmáig idegennek tekintette: 'Erik av Pommern', lásd: LARSSON 2006, 149.

² Például: „...az európai műveltséggel rendelkező értelmiségiek – mint például Istvánffy Miklós – az országegység helyreállítását a magyar állam megmaradása legfőbb feltételének tekintették.” (SINKOVITS 1985, 656.)

³ ÖSTA HHSTA UA Comititalia Fasc. 394. Konv. B f. 56–57. Még száz éve sincs, hogy nyomtatásban olvasható: MOE XII., 624–625.

praelatus alkotta, egyikük Napragi Demeter volt, akinek köszönhetően Szent László hermája ma látható.⁴ A főpapok után négy grófi család sarjai következtek: két, korábban báni méltóságot viselt Erdődy, a későbbi nádor Thurzó György, a hivatalban lévő bán Draskovith János, valamint egy Zrínyi. A harmadrangú csoport tíz báróból állt, köztük volt a humanista műveltségű, huszonöt éve propalatinus Istvánffy Miklós, a majdani országbíró Forgách Zsigmond, az utóbb koronaörként a korona első tudományos igényű leírását elkészítő Révay Péter, az életét erdélyi fogságban befejező Dóczy András, az udvarában majd Szenczi Molnár Albert prédikációit hallgató Batthyány Ferenc. Tizenegy nemes adta a negyedik csoportot, köztük Megyeri Imre⁵ és a Szlavónia képviselőjében jelen levő tudós jogász, Kitonich János. Bocskaiékat tízen képviselték, köztük öt mágnás:⁶ a kiváló gazdálkodó Illésházi István, az Esterházyak felemelkedését akaratan kívül elősegítő munkácsi úr Mágochy Ferenc, a hajdani nagyszombati tőzsér Tököli Sebestyén, az utóbb rekatolizáló és Bethlen fejedelemre támadó Homonnai György, valamint II. Ferdinánd majdani nádora, Thurzó Szaniszló.

Miért küzdött vajon e lista – lényegében az akkori arisztokrácia – hatalmasabb része, akkori kifejezéssel: potior pars?

Egy antidotum

A magyarországi közgondolkodás múltat és jelent jókra és rosszakra, hősökre és árulókra, magyarokra és idegenekre, *mire* és *ők*re, stb. osztó, ma különösen elterjedt áfiumára antidotum egyebek között Istvánffy Miklós 1608-ra befejezett történeti műve.⁷ Alkalmassá teszi erre tárgya, az ország XVI. századi története, és szerzőjének személye – „az mi gyönyörűséges pennáink”⁸ – egyaránt. Az alábbiakban ennek megmutatására néhány jellegzetes részletet idézek fel belőle. A feladatot nehezíti egyebek között az, hogy a *Historiae* kb. 72 ív terjedelmű, valamint az,

⁴ 1565-ben katolikusellenes zavargások törtek ki János Zsigmond országában, a váradinak áldozatul esett a szent sírja is. A püspök életéhez lásd JENEI 1965.

⁵ Egyéb adat híján jelenleg nem tudom megmondani, azonos-e az 1580-as évek rendi ellenzéke egyik köznemesi hangadóijával. Ezen ellenzékiség története még feltáratlan, lásd hozzá NAGY 2008, 1223–1230.

⁶ Károlyi Árpád felhívta a figyelmet arra, hogy a lista e tekintetben pontatlan: olyanokat is nemesnek tüntet fel (például Apponyi Pált), akik 1606 júniusában már bárók lettek, lásd MOE XII., 723., 1-3. j.

Nicolai ISTHVANFFII Pannonii *Historiarum de rebus Ungaricis libri triginti quatuor*. Coloniae Agrippinae, MDCXXII. A műre ennek, az Anton Hierat költségen megjelent kiadásnak a könyv- és oldalszámával hivatkozom.

⁸ ZRÍNYI 179. Az itt olvasható „pennáink”-kal ellentétben az eredeti kéziratban „pennáink” található. (Kulcsár Péter szíves közlése.) Annak részletes áttekintése, hogy melyik kor miként találta meg magát Istvánffyban és művében, nem vezetne meglepetéshez, az eredményben történelmünk tükröződnék.

hogy sem könnyen hozzáférhető kiadása, sem teljes modern fordítása nincs. Van pedig miről olvasni a műben. Istvánffi a „hosszú XVI. század” magyarországi polgárháborúit megörökítve, miközben minden esetben kifejezte azonosulását valamely oldallal („nostrum”),⁹ mindet magyarnak jelenítette meg.¹⁰ A perfídiát a török jellegzetességének tartotta ugyan,¹¹ ám akkor is elítélte, amikor magyarok követték el törökökkel szemben, vagy ha császárpártiak húztak hasznot bocskaianusok árulásából – „jó áruló” és „rossz áruló” számára nem volt értelmezhető.¹² Hasonlóképp a rengeteg harc felidézése során akárki, idegen hadvezér, török pasa vagy éppen nő, német katona stb. virtusát, jó hírét megörökítette.¹³ A legnagyobb örömet ártatlanok megszabadulása jelentette számára.¹⁴ Igen gyakran idézte fel az idegen keresztény katonaság és a hajdúk által a lakossággal szemben elkövetett rémtetteket,¹⁵ külföldi területek pusztításáról éppoly iszonyattal tudósítva, mint

⁹ Istvánffi nem János-párti történetíró, ám, amikor a király hívei között harc tört ki Cibak Imre meggyilkolása miatt, a Meggyesnél bekerített Grittit elhagyók „ad nostrorum castra” (XII. 199.) jöttek át.

¹⁰ Például: „Boscaio et Ungaris” és „partium caesarianarum Ungari”

¹¹ A számtalan példa egyike: „huic hominum generi ex fraude et mendacio composito nullam fidem dandam experientia doctus reor” (XVIII. 340.)

¹² A leginkább megbocsáthatatlannak azt tartotta, ha keresztény török zsoldba állt. Azt természetesen nem tartotta perfídiának, ha valaki elhagyván a *superstitio Mahometana*-t elfogadta az igaz, azaz a keresztény religiót. Ebből következően viszont számára keresztény ember halála, miközben előrébb való, kisebb szomorúságot jelentett egy mohamedánénál: elbeszélvén, hogy a kereszténnyé lett Kisibraim egy vakmerő török orvgyilkosságának áldozata lett, aki viszont menekülés közben elesett, a történetet így fejezi be: ez volt a vége a két férfiúnak, egyaránt veszedelmes és gyászos, „tanto Quisibraimi potior et minoris tristitiae, quod Christianae veraeque religionis studium esset amplexus” (XXXIII. 800.).

¹³ Kötelességének is érezhette, az eleső Szabács halált megvető védőiről írta ugyanis, elmenekülhettek volna észrevétlenül, „sed viri spectatae virtutis aeternam sui nominis memoriam ad posterum transmittere Sabaciumque hostibus multo sanguine emptum relinquere maluerunt.” (VII. 94.)

¹⁴ Például érthető módon nagy fegyvertényként mutatta be Telekessieknek a füleki béggel Kazánál 1558-ban vívott ütközetét, „sed pulchrum imprimis iucundumque erat spectaculum videre magnum captivorum Christianorum numerum domos suas repentem, qui sublatis in caelum oculis manibusque ac in genua procidentes Deo optimo maximo et militibus liberatoribus perennes gratias agerent, quod eorum ope detestabilis et impiae gentis carceres et implacabilem servitutum evasissent.” (XX. 391.)

¹⁵ Például: „...Christiani nominis captivi Tartaris et Turcis in perpetua mancipia venditi fuere tantaque haidonum feritas et inhumana rabies fuit, ut multi propinquitate et sanguine sibi iunctos divenderent, quodque execrabilius est, a multis fratres et sorores barbaris aurum solventibus per auctionem non secus ac bruta animalia venum exponerentur. Sunt, qui horrendam rem per se miraculo divinitus notatam addant ex auro nempe a Tartaris cupiam haidoni Christianos vendenti pueros numerato cruorem manasse, quo impiae manus et marsupia abominandi hominis macularentur.” (XXXIV. 829.)

hazaiakéről. Miközben ismételten megvetően ítélte el a törökkel cimboráló pápai francia zsoldosokat, a hajdúkkal szemben a nyomorgatások miatt török oltalmat kérő lakossággal együttérzett.¹⁶ A kiszolgáltatott ember szenvedésének megmutatásában sem ismert megkülönböztetést.¹⁷ Akár saját sorsából, akár idős korából, akár műveltségéből ered együttérzésének ez az egyöntetősége, megjegyzendő. Ebből a korból ugyanis a magyar nemzettudat példajaként szokás felidézni, hogy Homonnai Bálint a töröknek megtagadta királypárti magyar rabok átadását a tatároknak. A történet folytatása kevésbé idézett, Bocskai vezére hozzátette: „hanemha rablani akarnak, ne magyart, hanem németet raboljanak” Érsekújvár megszerzésekor ugyanő kikötötte: a törökök a várban levő magyarokat nem bánthatják, „az német asszonyokat – nem tartunk ellene – benne ám ragadozzanak.”¹⁸

Alakok az ausztriai házból

Ferdinánd király, az emberi uralkodó

Ő tette tanácsossá Istvánffy édesapját.¹⁹ Istvánffy Szapolyai János alakját igen árnyaltan rajzolta meg.²⁰ A főhercegnek a magyar trónra jutása kapcsán egyrészt ugyanazt a kifejezést („arripere”) használta, amelyiket János vajda – általa elítélt – hatalomkeresésekor, Ferenc király kárhozottatott háborúinál, vagy éppen Bocskai esetében, másrészt későbbi bajokkal is összekapcsolta: Ferdinánd megragadta a magyar királyság megtámadásának alkalmát, s azt a legnagyobb háborúságokba sodorta, amiknek még végüket sem látjuk.²¹ Miközben a két király harcát tragédiá-

¹⁶ Természetesen kitért arra is, ha a hajdúk a törökkel szemben vitézkednek (pl. a tolnai vállalkozás 1599-ben.)

¹⁷ Például: német hadak foglalták el Székesfehérvárt 1490-ben: „Luctus ubique et pavor et eiulantium faeminarum et puerorum clamor auditus tum truculentae et asperae militum trucidantium et rapientium voces.” (I. 10–11.) illetve, egy századdal később, Nádasdi Ferencék lerohanták a török kézen levő Koppányt, „faeminarum et puerorum clamor suorum opem implorantium ac rapinas caedesque paventium atque eiulatus multus ubique esse” (XXVI. 566.). A János-párti Cecei Lénárd serege Kassát foglalta el: „nulla immanitatis et avaritiae exempla excogitari, quae in miseros cives et praesidiarios infelicitis urbis designata editaque non fuerint, quae etiam absque multis lachrimis neque referri, neque audiri posunt” (XII. 202.).

¹⁸ Idézi BENDA 1993, 142.

¹⁹ Pál előzőleg János király híveként megírta az első magyar nyelvű széphistoriát, még korábban pedig a két király között hatalmat kereső Perényi kíséretében esett Szulejmán fogságába (utóbbihoz: XI. 177.)

²⁰ Lásd NAGY 2004a, 195–214.

²¹ „Ferdinandus occasionem regni Ungarici invadendi arripuit illudque maximis bellorum tumultibus involvit, quorum necdum finem ullum videmus.” (II. 19.) A vajda Szulejmán kivonulása után „exoptatam diu occasionem arripiendi regni nactus” (IX., 134.) indult

nak tartotta,²² az akkori polgárháború felidézésekor a „nostrī” mindig a Ferdinánd-pártiakat jelöli.

Ferdinánd király könnyen hallgatott rágalmozókra,²³ de máskor is tudott emberi lenni,²⁴ hite erős volt, ő maga segítőkész. Összességében jó uralkodónak mutatja Isthvánffi, hosszasan sorolva, mely főúri családokat halmozott el méltóságokkal, adományokkal.²⁵ Megjegyzi azonban, hogy Miksa királlyá tételénél kihasználta az attól ódzkodó nádor halálát, továbbá azt, hogy sokan felrötták neki: ő volt az első a római császárok és a magyar királyok közül, aki pénzen vett szultántól fegyverszünetet. A hadüggel és a tábori fáradalmakkal kapcsolatban nagyobb igyekezetét hiányolná az ember, írja, ám a XXI. könyv záró mondatában az ellenfél túlerejére és rátermett vezérek hiányára²⁶ hivatkozva ez alól is felmenteni látszik.

Miksa, az oszmán elleni harc elégtelenségének egy példája

Miksa uralkodóként a XXII. könyv kezdetén jelenik meg: sorolt ragyogó tulajdonságai miatt is katonaság, népség erősen reméli, hogy az atyját bilincsbe verő török

Budára, Ferenc király „causas alte concepti in Carolum odii arripuit illumque gravissimis bellorum procellis exagitantum suscepti Carolo adversus eum egregie se defendente” (VI.). Annak elbeszélésekor, hogy Báthory Zsigmond 1598 augusztusában visszatért Erdlybe: „Boscaius rapta, quam diu optaverat, occasione” (XXXI. 726.). Másfelől az alkalom megragadásának a képessége virtus.

²² Például Batthyány Boldizsárnak 1576 februárjában – attól félve, hogy a lengyel trón miatt háború tör ki II. Miksa és Báthori István között – egyebek között így írt: „videor mihi iam videre renovatam veterem tragediam, quae inter serenissimum olim Ferdinandum imperatorem et Ioannem regem erat, neque consiliis humanis aliter unquam provideri potest, nisi praeter spem Deus optimus maximus omnia in melius convertat” MOL P 1314 MISSILES, 21021. felvétel.

²³ Például az egyébként „mitis” és „benignus” fejedelem Pekri Lőrincet hosszú évekre börtönbe zárta, mert tudomást szerzett arról, hogy az Pelbártnak nevezte őt egy lakomán, a temesvári szerzetesnek nem a műveltségére, hanem kevéssé szép ábrázatára utalva (XIII. 271.). Perényit a „miti quidem ingenio ac singulari clementia princeps” (XV. 253.) feljelentőket meghallgatva és a gyalázatot csökkentendő fogatta el az 1542. évi sikertelen hadjárat után.

²⁴ Halála előtt két gond emésztette: egyik fia, egyben utóda kacérkodott a lutheri tanokkal, más pedig rangon alul és komolyan nőzik.

²⁵ A *Historia*éból nem, de például a *Libri regii* 1548–1563 közötti bejegyzéseiből tudható, az uralkodó kegye Isthvánffiék iránt is adományokban nyilvánult meg.

²⁶ Azt, hogy Ferdinánd német hadvezérei Magyarországon győzelemre képtelenek voltak, korábban többször is írta, például Castaldo kapcsán („quem Ferdinandus suos Germanici nominis duces infelici exitu rem gerere solitos expertus a caesare fratre summis votis expetivisse dicebatur” XVI. 296.) vagy Telekessy Imre kinevezésénél, akit „in superiorem Pannoniam cum summo imperio mittere constituit, quod Germanis ducibus minus prosperis et fortunatis usus esset” (XIX. 377.).

fegyverszünetet a keresztény közösségért leveti és nemcsak elviseli („sustinere”) a háborút, hanem győztesen visszaveti („propulsare”) az ellenséget. A művét a hosszú háborúban összeállító történetíró részletesen felidézi Zrínyi Miklós, a *Historiae* kiemelkedő alakja nagy – és Ferdinánd király említett felmentését lényegében érvénytelenítő – orációját,²⁷ amellyel eredménytelenül tanácsolta az uralkodónak, ne újítsa meg az oszmánnal kötött fegyverszünetet. A Szigetvár ostroma idején gyülekező keresztény haderőről azt írta Isthvánffi, sokak ítélete szerint felért az ellenséggel, de az uralkodó az övéire hallgatva csak „sustinere” akart, s nem támadni.²⁸ Paradigmatikussá válik e kifejezés a XXIV. könyv meglepően éles kezdésével: Miksa politikája közepette – az uralkodó csak „sustinere” igyekezik a háborút – a pannon királyság a végső katasztrófához közeledik.²⁹ Lepanto után a pápa, II. Fülöp és Velence követei kérték Miksát, csatlakozzék, ám ő – akár azért, mert meguntta a török háborút, amelyet súlyos veszedelem közepette állt ki („sustinisset”), akár, mert nem gondolta tartósnak a szövetséget – inkább akart szemlélő,³⁰ mint segítőtárs lenni. Jellemző ugyanakkor a történetíróra elítélés után felmentésnek is helyt adni: Velence kiválásával Miksa könnyen egyedül magára vonhatta volna a törökök hadát.

Miksa, a habozó

Isthvánffinál a *domus Austriaca* jellegzetessége a lassúság. Az ebből származó károkról időről időre tájékoztat is, számára az egyik legnagyobb virtus *summa*

²⁷ A Ferdinánd által megkötött fegyverszünetet „necessaria potius, quam honeste pactione” létrejötnék nevezi és az állam számára károsnak tartja („nec sibi e republica fore videri”). Az ellenség éget, öldököl, hódoltat, foglal, „imperium per fas et nefas prolatare contendunt”, ha a mieink valamit a védekezés során tesznek, szerződésszegők. Elérkezettnek látszik az idő „ad vindicandam in libertatem rempublicam expurgandam ac oblata occasione iugum a cervicibus nostris excutiendi.” Adassék Szulejmánnak, ami e napig a szerződés szerint jár neki, aztán készüljünk a háborúra. Maga tapasztalatból tudja, hogy nem akkora a török ereje, mint hírlik, nem tudta elfoglalni Bécsset sem, Köszeget sem, hetvenezres válogatott keresztény haderő, amelyet Miksa, II. Fülöp meg a pápa összeadhatnának (ellátásról, szállításról a magyarok meg a Duna gondoskodnak), nyílt mezőn a győzelem erős reményével csaphat vele össze. Változatosan megnyerni igyekezve Miksát, ismétli véleményét: „nequaquam extensis ulterius induciis, quibus hoc regnum hactenus vastatum potius est, quam correctum aut defensum, insidiosae paci iustissimum bellum praeferamus.” (XXII. 441.)

²⁸ „par hostibus multorum iudicio acies..., nisi caesar a suis persuasus sustinendi potius belli, quam inferendi cogitationes consiliaque amplecti maluisset.” (XXIII. 477.)

²⁹ „His rebus in hunc modum satis infeliciter administratis regnoque Pannoniae, dum caesar malesanis innixus consiliis sustinendi potius, quam inferendi belli rationes amplectitur, supremam adeunte cladem...” (496.)

³⁰ „spectator” XXII. 515. Másutt (X. 150.) Isthvánffi Velencét épp a „spectatores” szerepéért kárhoztatta.

adhibita celeritate cselekedni. Hosszan idézi fel például, mit tett a lehetőségekben gazdag császár és mit Báthori István a lengyel trón megszerzéséért.³¹ Utóbbi koronázásáról is megemlékezvén röviden megvonja annak tízéves lengyel uralma igen dicső mérlegét, majd visszatér Miksához: a császár gyűlésezik. Egyetlen mondat után a Pannóniát és Illíriát eközben érő török pusztításokat eleveníti fel igen részletesen: az utóbbié akkora, hogy a legtöbb túlélő Ausztria és Pannónia különböző részeibe vándorolt el torkig lévén a jelennel vagy az eljövendőktől való félelmében. Miksa eközben fiát cseh királlyá koronáztatja, társcsászárrá teszi. Az ezzel járó roppant költséges multságok ismertetését Istvánffi a magyar föld külföldiek számára csodálatos termékenységének dicséretével zárja. A császár ugyan megint a lengyel ügyekről tárgyal, ám halála megoldja Báthori gondját. Miksa határozatlanságának és Báthori tettekézségének, Illíria pusztulásának és az uralkodók pompájának egymást követő felidézését a szerző Miksával szembeni tartózkodása kifejezésének tartom.

Istvánffi tehát általánosan nem értett egyet hajdani uralkodója török politikájával („sustinere”), különösen bírálta bizonytalanságát (például győri táborozásakor vagy hitében³²), ám egyedi, például személyes okai is lehettek ellenérzésének. Az ő uralma idején, 1568 nyarán vette ugyanis el a kincstár az Istvánffit anyai ágon érintő Gyulai-örökség egy részét, az ő uralma idején, 1571–1572-ben nem lett Istvánffi nádori helytartó – holott őt ajánlotta többek között Verancsics, Draskovith György, Radéczi, Fejérvöly, Batthyány Boldizsár, Bochkay György –, s a *Libri regii* is mindössze egy vásártartási engedélyt őriz adományként. Miksa halála viszont szépen megörökített a *Historia*ban.³³

³¹ Miksa nevében Tieffenbach bőséges indoklással igyekezett lebeszélni a vajdát a jelöltségről, az másnap röviden nemet mondott, majd közölte alattvalóival a meghívást és letette az esküt a lengyel követek előtt. A császár „longa et diuturna adhibita deliberatione” jóval később cselekedte ugyanezt, bár hatalmas pompával. Igen sokan állítják, folytatja Istvánffi, Báthori a császár késlekedésével és habozásával jutott arra, hogy szerencsét próbáljon. Közli Miksa hosszú levelét, amelyet az Varsóba írt cselekedeteit értelmezve, majd prágai és regensburgi utazásáról értesülünk, amelyekkel a lengyel trón elfoglalását készítette elő, mellékesen magyar törvényt is sértett, a Łaski fia magyar alattvalóvá tétele ellen tiltakozóknak pedig azt válaszolta, egy fecske nem csinál tavaszt, jegyzi meg Istvánffi. Miksa Bekes Gáspár csendes támogatásával kísérli meg a sem szóval, sem követséggel eltántorítani nem tudott vetélytársát ellehetetleníteni, ám a fejedelem „summa adhibita celeritate” legyőzi a bizonytalankodó trónkövetelőt, megbünteti a lázadókat, majd Krakkóba megy.

³² A XXI. könyv végén felrója neki, hogy Sebastianus Fausert hallgatta (azaz Johann Sebastian Pfausert, a tisztségéből 1560-ban apai és pápai sürgetésre elmozdított lutheránus udvari papot).

³³ Amikor már nem volt segítség, „quod iam fatalis hora advenisset, inter complexus Mariae coniugis ac Annae sororis, Bavaricae viduae, quae ei decumbenti amanter seduloque ministrabant” (XXV. 550.), lehelte ki lelkét. Kajánnak hat ugyanakkor az alliteráció miatt

Miksa főherceg családja

A pro palatinus Istvánffi a családöt, Rudolfot magyar királyi minőségében képviselte a III. Zsigmond lengyel király fogságába esett főherceg kiszabadításáról 1589-ben folytatott tárgyalásokon. A márciusi megállapodás értelmében Miksának szabadsága visszanyerésekor esküt kell tennie, ám ő, meglátva a fogadására Sziléziából érkező, ezernél több páncélost, „fide mutata” viselkedve elfeledkezik esküjéről. E feledékenység azonban Istvánffi iróniája, hiszen a főherceget eddig kísérő hatszáz fős lengyel alakulat sürgeti az eskü letételét, ám ő „ad suos se recipit” Ezzel együtt Miksa főherceg megítélése általában kedvező Istvánffinál, például apologetikusan ábrázolja mint a mezőkeresztesi ütközet fővezérét, az ő emlékeztetőjét³⁴ emeli be művébe (forrásmegjelölés nélkül, mint általában).

Mátyás főherceg, a hatalomkereső – a történetírói szövegszerkesztés egy paradigmája

Az Anjou-kori krónikaszerkesztmény feltehetően azért említi, hogy nagy vérontás következett Bánk nemzetségében Gertrudis királyné meggyilkolása után,³⁵ mert Károly királynak a Záh Felicián merényletét követő, Magyarország történetében páratlan irtóhadjáratát nem örökíthette meg a maga helyén. Istvánffit többször is foglalkoztatta ez az esemény, ³⁶ a krónika e szerkesztésmódja pedig megjelenik az alábbi történetnél is.

Orániai Vilmos, akinek ösztönzésére a rendek „insolenter” és „perfide” elpártoltak Fülöptől, a tartományoknak a király nevében való kormányzására hívta Mátyás főherceget. Ennek beleegyezését Istvánffi elítéli: kétséges és meggondolatlan tervvel élt. Rudolf igen győzködte öccsét, „ne perversissimi hominis”³⁷

a Miksa egy oklevele copiáján a datatiót folytató megjegyzése: „Et vitae ultimo. Mortuus enim est Ratisponae eodem anno mense Octobris aetatis anno 49. Princeps pius, prudens, pacificus.” (Istvánffi kéziratos hagyatékának CODIX DIPLOMATICUS néven ismert darabjában, f. 176)

³⁴ Kiadása: Miksa főherceg emlékirata az 1596. évi mezőkeresztesi csatáról. Történelmi Tár, 1900, 551–567.

³⁵ A tett és oka: „... uxorem Bank bani domina memorata [sc. regina] tradidit cuidam suo fratri hospiti deludendam. Quam ob causam idem Bank suum gladium in regine sanguine miserabiliter cruentavit...” A büntetés: „... in omni genere Bank bani execrabilis et horrenda sanguinis effusio subsequuta.” (CHRONICI HUNAGRICI COMPOSITIO 174.)

³⁶ Például a Záh elleni ítéletével az ő átiratában maradt fenn, merthogy betette CODIX DIPLOMATICUSÁBA (f. 32–35.). Ennek margójára feljegyezte a merénylet általa elfogadott okát („Et hic, et in annalibus subtcentur causae...” f. 33.): a vendégeskedő Kázmér – aki akkor még nem volt III. avagy Nagy és lengyel király – testvére, Erzsébet magyar királyné kerítősege mellett megerőszakolta Záh egyik leányát, Klárát.

³⁷ Bartoniek e kifejezést Istvánffi közjogi szemléletének bemutatására használja

malesanis consiliis quicquam fidendum duceret, quibus rex Philippus, patruus inclytaeque domus Austriacae natu ac dignitate maior tantaeque gravitatis ac potentiae princeps quam maxime offenderetur” (XXV. 551.). A főherceg mégis, a császár akarata ellenére és tiltásával szerencsét akart próbálni, tájékoztatása nélkül Antwerpenbe ment. Rudolf mindenkinek megírta, hogy ezt mennyire nehezen viseli, az utazást azonban parancsaival sem tudta megakadályozni. A főherceg három év múltán látva, hogy az antwerpeniek nyílt lázadást terveznek, „memor fidei et arctae propinquitatis, qua regi patrueli coniunctus erat, ne armis adversus eum sumptis tantam probrosi dedecoris ac infamiae notam sibi inureret, cuius vel apud posteros male audiendo paenas³⁸ dare”, lemondván tisztéről hazatért. A történetíró Mátyást ambíciózusnak, a testvérével szembefordulónak, ám feladatával megbirkózni végül képtelennek ábrázolta, hozzákötve a lázadás, a dicstelenség, a gyalázat, a hűtlenség és a rosszhírűség kifejezéseit egy 1580 körüli esemény kapcsán – ám e szövegrész 1607-ben készülhetett.³⁹ Mátyás 1608 elején szövetkezett a magyar rendekkel a pozsonyi országgyűlésen,⁴⁰ nyáron pedig lemondatta Rudolf királyt.

Mátyás főherceg, az alkalmatlan fővezér

Az 1594. évi győri visszavonulás fejetlen, a főherceg rendetlenül távozik (XXVIII. 642.). A fővezérsége alatt Komárom felmentésére gyülekező tábor kapcsán Istvánffi azt írta,⁴¹ ahol a hadvezéri erények hiányoznak és esetlegesen inkább,

---

(BARTONIEK 1975, 357.), de lehet, hogy az Rudolf valamely leveléből ered. Ha tévedek, akkor sem gondolkodott Istvánffi az eseményekről mindig ennyire elítélőn, Pozsonyból 1592. október 31-én így írt Clusiusnak: „Gratulor comiti Maurico, principis Aurantii filio, qui tam strenue se gesserit, ut veteranum ducem Parmensem cedere coegerit. Facies autem mihi rem gratissimam, si de iis, quae postea gesta sunt, me certiozem reddideris...” (ISTVÁNFFI 1900, 214.).

³⁸ A „male audiendo paenas dare” négyszer fordul elő a műben: a törökkel szövetkező János királyról írja Istvánffi (XIII. 225.), török holttesteket megnyúzós német katonákról (XIX. 368.) valamint a Haszánék sziszeki katasztrófáját a magyarok ösztönzése ellenére nem kihasználó német hadvezérről (XXVII. 606.).

³⁹ Kicsivel alább olvasható a hosszú háború befejezettségére utaló kifejezése: „totos quindecim annos magnum satis mortalis aevi intervallum vario atque ancipiti Marte dimicavimus, sicuti ea omnia ulterius progredientes ordine exponemus” (XXV. 553.) Benda Kálmán Istvánffi egyetlen levele alapján már negyven évvel ezelőtt arra jutott, hogy a szerző a műve második, terjedelmesebb részét 1605–1607 között írta meg, lásd BENDA 1967. Egyéb, erre utaló adatok: NAGY 2008, 1244.

⁴⁰ Istvánffi erre nem ment el, ekkor írta vinicei otthonában az ajánlást történeti műve elé – Rudolfnak.

⁴¹ Az ez évi események előadásának egy forrása Joó János feljegyzése volt. Ezt Istvánffi lemásolta (kéziratossá hagyatékának APPARATUS HISTORICUS néven ismert darabja első kötetében olvasható: f. 11–17.) alig változtatva a szövegen, ám a főherceget dicsérő szavakat kicserélve vagy elhagyva, lásd NAGY 2004b, 168.

meg szerencse szerint, mint virtus és tanács által történnek a dolgok, ott a sereg nagysága is teher inkább, mint segítség, és szükségképp kárba vész minden fáradozás. Színán elvonulását közölve a szerző által is sokat dicsért hadvezér, Pálffy Miklós öntött lelket a főhercegbe („sollicitum et ancipiti spe nutantem eius animum haud dubie erexit”), aki végül seregét városokon és falvakon osztotta szét – a nyomorult lakosok páratlan veszteségével és kárával (647.). Istvánffi ezt követően minden eddiginél terjedelmesebben mutatja be a germán katonaság nyomorgatásait, majd közli: a háború nem nyerhető meg. A kegyetlen bűnök miatt Istennek gyúlt harag keblében, nem adott ezért, nem is fog adni győzelmet, amíg nem támad „gloriosi nominis et summae pietatis imperator⁴² qui revocata veteris et incorruptae militiae disciplina et immanibus militum flagitiis coercitis et castigatis placatoque numine miseram et innoxam plebem immunem ab iniuria indemnemque conservare consulendoque et bene agendo avaritia atque ambitione procul habitis ad solius tantummodo victoriae de barbaris hostibus reportandae immortalem laudem flagrantissimo studio et ardore pugnacis animi contendere velle videatur.” (648.) A kárhoztatást ismét erősíti a szerkesztés, az olvasó ugyanis a következő könyv elején (655.) a Karl Mansfeld gróf által tartott fegyelem áldásairól értesül.

Az 1602. évi harcok ismertetése is a keresztény, zömmel külföldi haderőnek a lakosság elleni kegyetlenkedésével zárul. Ennek felidézését a szerző Mátyás személyével köti össze: Buda sikertelen ostroma után a főherceg a hadsereget részben elbocsátotta, részben a téli szállásokon szétosztotta, a katonák a szokásos zsákmánylással és rablással garázdálkodtak, épp úgy, mintha a zsákmányt nem a nyomorult földművesek torkából ragadták volna ki, akiket – az igaz keresztény katona kötelessége szerint – védelmezniük kellett volna, hanem barbár ellenség földjén szerzték volna. (XXXIII. 793.)⁴³ A szerkesztés megint Mátyás rovására történt, Istvánffi ugyanis a következő mondatával járványt, földrengést, dögvészt idézett fel, majd ismét a főherceg személyét („Miután Mátyás a táborból visszatért...”, ezt az összetett mondatot pedig külföldi katonaság magyarországi rablásai-val fejezte be).

Az utolsó epitomét, a XXXVIII. könyvét így zárta valamikor 1613-ban: Isten éltesse a császárt (azaz Mátyást) s tegye őt szerencsésé „contra veros hostes” A kifejezés egy lehetséges éle: Mátyás, aki figyelmét Rudolf további megbuktatásának szentelte, eddig nem a valódi ellenséggel küzdött. Más lehetőség a horatiusi

⁴² Vitatott, hogy itt császár (Klanciczay Tibor) vagy hadvezér (Bartonek Emma) értendő-e, szerintem az utóbbi.

⁴³ Lényegét tekintve Joó János személynök sem fogalmazott másként abban az 1601. február 22-én kelt levelében, amellyel őt Illésházi István 1603-ban majd feljelenti: „Kermendet elpusztították az pogányok; kinek csak az herceg oka; mert látom hogy ugyan gyönyörűségnek tartja, az mikor népe valakinek kárt teszen. De megveri érte az isten; mert minden imperiumját elveszi lassan-lassan tőle.”

„redegit in veros timores”⁴⁴ emléke. Az új császár természetesen nem Kleopátra, ám Istvánffi szavai is uralkodó bukása kapcsán fogalmazódtak meg, s mit tesz majd Mátyás, ha a valódi ellenséggel kerül szembe?

Az a megállapítás, hogy Istvánffi előadásában „nem tárt fel lehetőleg semmit, ami kedvezőtlen lett volna az uralkodóháza”,⁴⁵ nem felel meg a valóságnak. Nem szabad megfélemlíteni egyrészt arról, hogy Istvánffi nem az ausztriai ház történetéről, hanem a XVI. századi Magyarországéről írt, másrészt arról, hogy a kézirat 1622. évi, első kiadása előtti cenzúrázásakor éppen az volt a szempont, nincs-e benne valami hátrányos a katolikus vallás, az uralkodó, az ausztriai ház vagy a német nemzet számára.⁴⁶ Az autográf azon része, amelyik e tekintetben kényesebb részeket vagy azokhoz fűzött cenzori széljegyzeteket tartalmazhat, jelenleg lappang. Kétségtelen azonban, hogy a történetíró bírálatai jellegükből adódóan a *Historiae* eredetiben történő végigolvasása során érvényesülnek.

Gravamenek emlékezete

Feltételezve tehát, hogy a mű 1551 utáni eseményeket felidéző része 1605–1607 között kelt, itt csak e fél évszázad országgyűléseinek megörökítéséből idézek.

Az 1559. évin a királyt Miksa képviselte, ez az első olyan, amelynek zavaros voltáról tájékoztat Istvánffi.⁴⁷ A „querelae et clamores” oka a királyi katonaság⁴⁸ kegyetlenkedése a nyomorult néppel. A Miksa királlyá tételét megelőző vitára (választás vagy koronázás) kétszer is utal. Értesülése szerint Ferdinánd a magyar tanácsnak megemlítette, nem kétséges számára, a magyarok maguk ajánlják fel a koronázást, ám mindenki mély hallgatása közepette a nádor közbelépett hivatala előjoga szerint a közszabadság védelmére.⁴⁹ Az öröklés jogát nem tagadta, ám

⁴⁴ XXXVII. lib. carm. I.

⁴⁵ SZÉKELY 1962, 28.

⁴⁶ II. Ferdinánd vonatkozó levelének kiadása: HERNER 1987, 403–404. Lásd még: HOLUB 1959. Ez az átolvasás akkor magától értődő volt, egy nemzedékkel korábban III. Zsigmond lengyel király nézette át Brutus művét, mielőtt István király hagyatéka részeként átadta az erdélyieknek, „ne forte quid eiusmodi ab homine peregrino scriptum sit, quod labem aliquam nomini Polonico aut alteri cuipiam aspergat” (EOE III. 267., 2. j.)

⁴⁷ Nem feltétlenül azért, hogy a zavar Miksa személyéhez kötődjék, hanem azért, mert az ez évi lehetett az első, amelyről személyes tapasztalat alapján írhatott Istvánffi, ugyanis ekkor már Oláh Miklós szolgálatában állt.

⁴⁸ Istvánffi pontosan fogalmaz, amikor nem idegen katonaságot említ, hanem királyit, így található a rendek első feliratában is: „a gentibus et militibus suae maiestatis eiusdemque officialibus Hungaris pariter et externae nationis” (MOE IV. 218.)

⁴⁹ „intercessit ac percursis in se et plures alios benefactis se continere non posse retulit, quin

„penes publica nobilitatis suffragia liberae electionis ius et arbitrium” annak eldöntése, hogy melyiket vegyék a három fiú közül. A Ferdinánd által hozott példákról kimutatta helytelenségüket, a kérdést pedig nem a tanács magánvéleményére tartozónak ítélte, hanem országgyűlésre, hogy a választás joga ne csorbuljon.⁵⁰ Utóbb Istvánffi, amikor felidézte, hogy Ferdinánd Nádasdi halála után ismét elővette az ügyet, hozzá is tette: halott lévén már akkor a nádor, nagyobb bizodalommal fogott a király a dologhoz, merthogy tudta, senki nincs már, aki az ellenkező pártot védje (XXI. 423.).

Az 1563. évi országgyűlésen a nádorválasztás és a germán praefectusok elmozdítása Miksa koronázásának feltétele a nemesség többsége számára.⁵¹ Kisebb részük szerint elbeszélő forrásokból nyilvánvaló („ex annalibus constare”), igen gyakran történt az meg nádor nélkül, így nem szükséges előbb e méltóságot betölteni.⁵² Istvánffi állásfoglalása egyértelmű: ezt azok mondják, akik a fejedelmek követeléseit, akár tisztességesek, akár tisztességtelenek, egyformán elfogadják (XXI. 424.). A ceremóniát megelőző vitákra is utal, végül aztán minden ment, mint addig, a nemesség dühöngött, hogy hitegetik. A koronázás ismertetése után nemzeti sérelmet említ: a germán praefectusok már oly gögösek, hogy a Szittyahonba való visszatérést ajánlják az őket elviselni nem tudó magyaroknak.⁵³ A császár ismételten ígért, nyugtatott, de elmozdításuk nem történt meg, csak gyalázkodób-

---

pauca non contendendi gratia, a quo longe abesse velit, sed pro officii sui praerogativa tuendae communis libertatis” (XX. 407.) A nádor, mint tribunus plebis (‘ius intercedendi’). Istvánffi Istvánnak Nádasdi által történt meggyilkolása nem akadályozta a történetírót annak e magasztos ábrázolásában.

⁵⁰ „quem inter tres principem velint, non ad privatum senatus iudicium, sed publica comitiorum vota pertinere, ne vetera electionis iura minuantur aut violentur.” (XX. 407.)

⁵¹ Megint pontos Istvánffi kiemelése, maga az ez ügyben kelt királyi leirat (MOE IV. 539–542.) is így fogalmaz: „praesertim nobiles arbitrantur potissimum necessarium et utilem esse palatini electionem”

⁵² Valójában nem a nemesség kisebb része, hanem a magyar tanács (Zrínyi, Dobó stb.) írta ezt Ferdinándnak 1563. május 13-án kelt opinójában, amely e szöveghelynek a forrása – és egyetlen mondatában a trónbetöltés kapcsán kétszer is olvasható az *electio* kifejezés: „quia scrupulus videtur esse iniectus, quasi non existente palatino electio et coronacio regis fieri nequeat, revisis chronicis nostris nihil invenimus impedimenti, quominus electio et coronacio ipsa etiam non existente palatino peragi possit” (MOE IV 490.)

⁵³ „Maxime tumultuatum est de Germanis praefectis, quorum insolentia per se gravis adeo indes toleratu difficilior reddebatur, ut plerique Ungaris, si se ferre non possent, in Scythiam, unde orti essent, redeundum esse superbe et arroganter dictarent.” (XXI. 426.) Hasonló kifejezés olvasható Forgáchnál az 1566. évi országgyűlés kapcsán: „ubi quis cuiusvis rei causa ad praefectos Germanos accessisset, ut in Scythiam redirent, responsa dare” (FORGACH, 399–400., cap. XVI.) Jelenleg nem tudom, Forgách forrásul szolgált-e e részben is Istvánffinak, vagy a kettejük által felidézett sérelem vált az országgyűlések jellegzetességévé.

bak lettek. Akkorra volt a felháborodás, hogy a gyűlés november közepén is alig akart véget érni.

Az 1566 februárjára meghirdetett ritka háborgó, az uralkodó távolléte, a praefectusoknak az ígérekkel szemben a helyükön hagyása, a katonaság növekvő szabadossága ugyanis alig elviselhető (XXII. 462–463.). Az 1569. évi országgyűlésről egyebek között azt is megtudja az olvasó, innentől volt szokás jelentős katonaságot állomásoztatni a diaetán.

Az 1572. évi, koronázó országgyűlésen a főherceg érkezését követő néhány nap „summa verborum contentione” telt. A nemesség ugyanis a németeket, „ut insolentes et libertatis Ungaricae osores” el akarta mozdítani a praefecturákból és nádorválasztást kívánt, merthogy annak tiszte szükségesnek látszik a királlyá nyilvánításhoz és koronázáshoz.⁵⁴ Istvánffi idézete bírál (a nobilitas állítja, hogy a germánok gyűlölik a magyar szabadságot, a nádori méltóság betöltése pedig „declarando coronandoque regi necessarium”), megfogalmazása finomít (szokás szerint az optimaták ráveszik a lovagrendet a vita halasztására – a viszály a szóhasználatnál szinte római történelmi emlékké válik), ám a szerző ismét kifejezi azonosulását. Az országgyűlés ugyanis „pari omnium consensu” írásban közölte Miksával és az új királlyal, milyen módokon, kik, mennyire rendkívüli módon szokták sérteni a régi mentességeket, mennyire súlyos és gyűlöletes a külföldiek uralma („exterorum dominatio”). Rendi ellenkezést idéz fel az 1578. évi országgyűlésről is. A propositio szerint az irányítás megoszlanék Károly és Ernő között, s bár ez kevésbé tetszett az országnak, mert a császár, mint királyuk kormányzása alatt él-
nének, végül győzött az uralkodó akarata.⁵⁵

Az 1580. évin Ernő főherceg nem tudott megbirkózni feladatával. A nemesség megelégte, hogy eredménytelenül könyörögtek Ferdinándhoz, Miksához, Rudolffhoz régi szabadságaik helyreállítása és a külföldiek visszahívása kapcsán („de restituendis vetustis libertatibus et abrogandis exteris”). A külföldiek katonai tisztségekbe, sőt jövedelmezőbbnek vélt államigazgatási hivatalokba jutására használt szó („irreperere” XXV 553.) egyértelműen elítélő. Akár országgyűlési aktából⁵⁶ vette a csúszó-mászást, akár például Tacitustól,⁵⁷ szívesen használja ellenszenve

⁵⁴ A koronázás maga kevésbé érdekelte: barátjának, Kisvárdai Miklósnak július 15-én írta Bécsből, nagyon búsul, „hogý haza nem bochatnak illýen takaras koronn”. (CODEX DIPLOMATICUS PATRIUS IV., 459–460., közli RÁTH K.)

⁵⁵ „Quod quamvis ordinibus regni minus gratum acceptumque esset, ut pote, qui a cesare veluti rege suo gubernari res bellicas ac omnia alia mallent, annitente tamen caesare, nec aliud volente aegre tandem ac difficulter assensere.” (XXV. 551.)

⁵⁶ A március 10-ei, Ernő főherceghez intézett felirat a calamitasokról, „quae per quosdam abusus irrepererunt” (MOE VI. 381., de akár az 1582. évi törvények 1. cikkelyében is: „abusus et gravamina, quae irrepererunt”; a következő országgyűlésen, 1583-ban az április 24-én, a 26-án kelt feliratban, stb.)

⁵⁷ Tiberius Nero „dabat et famae, ut vocatus electusque potius a re publica videretur, quam

kifejezésére.⁵⁸ A külföldiek térhódítására azzal a két hivatallal példálózik, amelyek a felkelés idején részben Wolfgang Unverzagt illetve Himmelreich Tiburtius ténykedése miatt hírhedtek voltak. Ernő időt kért a végrehajtáshoz, méltányosnak is tartja ezt Isthvánffi, ám, teszi hozzá, a többség féktelen kiabálással és lázadásra kész lélekkel közbelépett. Mivel pedig az orvosság mindig lassabb, mint a bajok, a főherceg semmi érdemlegesen nem cselekedvén Bécsbe, a rendek otthonukba tértek vissza. Rudolf ezekről értesülvén két évig halasztani ítelt orvoslást és országgyűlést egyaránt.

A saját életében oly jelentős 1582. éviről először azt idézi fel Isthvánffi, hogy az uralkodó a régi szabadságukért „magna verborum contentione”⁵⁹ fáradozó magyaroknak tett bizonyos előterjesztéseket, amelyekkel az helyreállíthatónak *látszott*, ám azok a nemesség tetszését nem nyerték meg. A külföldiek jogtalanságaitól elkeseredetteket⁶⁰ végül a tanácsosok veszik rá az uralkodó kéréseinek teljesítésére, miután nevében megígérték: mindent, amit visszaélészerűen vezettek be, a következő diétáig kijavítanak – „amota etiam exterorum potentia”, teszi hozzá.⁶¹

Emiatt az 1583. évi csak zajos lehetett, a magyarok (nem a nemesség egy része vagy egésze, hanem „Ungari”)⁶² siránkoznak („lamentari non desinerent”): szabadságaik nem állítottak helyre, a külföldiek a tisztségekből nem mozdítottak el. Az uralkodó által javasoltakat késeinek, sokadjára felajánlottak és még csak végre sem hajtottak ítélve elvetik. Az idő töltésén a császár eléggé meg is ütözik, ám, folytatja Isthvánffi, a magyarok úgy gondolják, igen nyomorúságos és veszedelemes, hogy háborúban az ellenség rabolja őket, békében pedig a szövetségesek pusztítják és okoznak jövátehetetlen károkat (XXV 559.). Az uralkodó elismeri ugyan a követelések méltányosságát, ám a nagyapák kora óta gyarapodó bajok

per uxorium ambitum et senili adoptione irrepsisse” (Annales, I. [7.]

⁵⁸ Lásd hozzá NAGY 2006, 89., 39. j.

⁵⁹ Pontos fogalmazás, a lőcsei követek január 21-én kelt jelentésében olvasható: a rendek „zwei Tag haben sie hinbracht mit Geschrey, sie wolten, ehedem Ihre Maiestät wolten ihre supplication gnedigist erhören, demnach anheben von Ihrer Maiestät Proposition zu handeln.” (MOE VII., 10., 1. lj. Isthvánffi beszámolójának a városi követekével egyező voltára Fraknoi is felhívja a figyelmet, i. m., 16., 1. lj.)

⁶⁰ Kifejezése nem túlzás, e lelkiállapot tartósnak bizonyult. Bécsbe hívott magyar tanácsosok feltehetően 1585-ben kelt opinója is utal rá: „Contentiones illae, de quibus scriptum mentionem facit, in praeteritis conventibus propter varia gravamina et exacerbatos hominum animos exortae et factae fuisse censentur.” (ÖSTA HHSTA UA Comititalia Fasc. 387 Konv A f. 3–4, itt: 3.)

⁶¹ Legalábbis ez külön nem szerepel a VIII. törvénycikkben (jövőre a király térjen vissza a királyságba, „interea vero communes regni libertates certis quibusdam damno introductionibus et abusibus suae maiestati antea specificatis obfuscatas iterum reddere formamque regni veterem reducere dignetur”, MOE VII. 116.).

⁶² Az egységre utaló szóhasználat azért is figyelemre méltó, mert a felirat megalkotásakor a rendek közötti egyeztetésben maga Isthvánffi is részt vállalt (MOE VII., 123.).

orvoslása most alkalmatlan. Az idő múlását mind nehezebben viselő Rudolfot a győri és az egri püspök segíti meg, közbelépésükkel a rendek megszavazzák a megszavazandókat azzal, ha a kitűzött időn belül sérelmeik orvoslása nem történik meg, nincs több subsidium és országgyűlésre sem jönnek. Az uralkodó e sérelmet úgy leplezte el, hogy öt teljes évig cseh földön maradvá megtartóztatta magát országgyűlés hirdetésétől és sem Bécsben, sem Magyarországon nem akart mutatkozni.

Az 1587. évi kapcsán használt „tumultus”, „querelae”, „inconditis clamoribus” visszatérő kifejezések,⁶³ hasonló fogalmazás található a Magyar Tanácsnak az országgyűlés megtartására vonatkozó, Istvánffi által is aláírt opiniójában.⁶⁴ „Magna contentione” tárgyaltak a nádorválasztásról is, mivel azonban ez most nem megoldható,⁶⁵ eldöntötték, hogy a helyének betöltésére kiválsztottak „e Pannoniorum numero crearentur” Az a hír járja, hogy a királyság jövedelmei kezelőiknek hanyagságából megcsappantak, a végek helyzetének felmérésére az országgyűlés által küldött biztosok kötelesek jelentést készíteni a következő évnegyedes szenátusi ülésre. A nagy jelentőségű és lelkesedéssel született terv és közpénzzel támogatott munkálat azonban haszontalan maradt, folytatja Istvánffi, a jelentést először a következő évre halasztották, majd a szenátorok egy része állította, hogy csak a császár jelenlétében tárgyalható, vagy, ha Ernő felhatalmazást kap bátyjától a visszaélések megszüntetésére. Előbbi azonban távol van, utóbbi nem érzi úgy, hogy vállalnia kell e megbízatást, így „conatus tanto studio et labore inchoati frustra fuere” Ez bizony, teszi hozzá, utóbb nem csekély alkalmatlanságot szolgáltatott a felfordulásra törekvőknek („rerum novarum studiosis”).

Istvánffi tehát a felkelés idején az előző fél évszázad gravamenjei közül alapvetőket: rendi jogokkal, a nádori méltóság betöltésével, a katonaság pusztításaival és idegenek hatalmával kapcsolatosakat idézett fel.⁶⁶ Már csak ezért is túlzásnak tar-

⁶³ A történetíró által sorolt okok: sűrű ígéretés ellenére sem mozdítják el a praefektúrákból, a magistratusokból a külföldieket, a nemesség fájjalja, hogy a magyar ügyeket azokban járatlan és tudatlan küldöndiek intézik, elviselhetetlenül hosszan és eredménytelenül.

⁶⁴ „Strepitus et clamores haud dubie futuros, non aliter, quam collatis coram sermonibus in ipsis comitorum iniciis sopiri posse putant. Conatuos tamen sese pro posse ipsorum, ut omnia tranquille ex voto maiestatum vestrarum peragantur. Ad quae faciliter perficienda maximum adferet adiumentum, si dignitates tam ecclesiasticas, quam seculares vacantes ac praefecturas sua maiestas benemeritis personis ac indigenis conferat.” (ÖSTA HHSTA UA Comititalia Fasc. 388 f. 375–378., itt 377., másolat)

⁶⁵ „quum tempus et commoda occasio eius creandi in praesens se nequaquam offerret” (XXVI. 581.) jöhet akár a december 28-án kelt felterjesztésből: „quia hoc tempore palatinum creandi occasio non est” (MOE VII., 313.).

⁶⁶ Mégpedig, amennyire a MOE alapján követhető, pontosan. Ennek oka lehetett, hogy két évtizedig ténykedett a kancellárián, volt, hogy ő írta le a Magyar Tanács opinóját is. Mű-

tom őt az abszolutizmus hívének tekinteni, olyannak, aki számára az egyetlen tekintély a király, mégpedig a „rex legibus solutus”⁶⁷

A felkelés közvetlen előzményeiből

Basta Erdélyben

A XXXII. könyv germán katonák irgalmatlanságának felidézésével zárul,⁶⁸ a következő pedig azzal kezdődik. Basta hadoszlopa ugyan a többiekénél nagyobb sikerrel működött, a szabadossággal és a kapzsisággal azonban vezér és katonái nagyobb kárt okoztak a földműveseknek és a nemeseknek, mint bármely barbár.⁶⁹ Istvánffi nem tekint rokonszenvvel Erdélyre, de századeleji siralmas állapotát elsősorban a katonák pusztításaihoz köti és két pogányt jelenít meg: „miközben innen Basta és serege mindent, szentet és profánt egyaránt büntetlenül rabolnak, onnan pedig a törökök és a tatárok pusztítanak igen kegyetlenül minden útjukba kerülőt” (XXXIII. 784.). A XVII. században máig hatón rögzült a magyar közgondolkodásban a „két pogány közt” tudata. A *Historiae* segíti tehát annak az átváltozásnak a pontosabb értését is, amely során német és török egymás mellé került.

Bastáék serege a kegyetlenség minden fajtájában könnyedén felülmúlja a törököket, kivéve, hogy nem hajtja rabságba az embereket. (Ezt a határt lépik majd

vében azonban soha nem tért ki saját tevékenységére, pedig a század kb. utolsó negyedében (1569 óta kancelláriai titkár és tanácsos, 1581 óta propalatinus) mind nagyobb befolyása volt az eseményekre.

⁶⁷ BARTONIEK 1975, 347.

⁶⁸ Beteg, sebesült és segítségért síró társaikat az ellenségnek hagyják, miután az elviselhetetlen hideg a kötelesség és a pietas minden fajtáját kizárta. Az úton gyerekek, nők, katonák hullanak el, „qua in re tantam militum Germanorum feritatem vidimus, ut nulla morientium commilitonum commiseratione tangerentur, sed potius concidentibus, nec toto nativo calore destitutis et adhuc palpantibus calceamenta et vestes detraherent ac crudelissimum mortis genus sociis accelerare conspicerentur” (782.)

⁶⁹ A hadvezér megítélésében Istvánffi elfogulatlan, a goroszlói ütközetet elbeszélvén írja majd: „Et hactenus loquuti de Georgio Basta sumus nondum rebus secundis luxuriante, nec avaritiae, rapinis et habendi libidini ac cedibus immerso, quibus paulo post supra, quam dici credique possit, a bono honestoque in pravum abstractus per omne fas nefasque vehementer laboravit.” (XXXII. 760.) Megemlékezik arról is, ha a hadvezér olykor megmentette némelyek életet vagy szabadságát saját katonáitól – miközben maga teljesen kifosztja őket (például Beszterce elfoglalásakor, XXXIII. 784.). A *Historiae* egyik utolsó mondatával majd ismételten összefoglalja a hadvezérrel kapcsolatos tudnivalókat: „Nec dubitatum, quin vir magnae virtutis militiaeque praestans fuisset, nisi avaritiae et crudelitatis sordibus contaminatus nec ulitmus huius adversus caesarem civili ac intestini belli concitator fuisse crederetur ideoque nominis Ungarici odio vastata Pannonia omni et amissa Transsilvania ingrata sui memoriam posteris reliquisset”. (XXXIV. 849.)

át Bocskai hajdúi, akik magyar, osztrák, morvai stb. parasztokat adnak el törököknek, sőt tatároknak is.) A generális a rablások vadságával annyira elidegenítette mindenkinek a lelkét a germánok uralmától, hogy a nevüktől is megborzadnak, illetve csak a forradalom alkalmát várják a bosszúvágyó lelkek. A rablások megszokott mértékét is felülhaladják: hatalmas nélkülözés támad, amikor az összes táplálék mindennapos rablásán túl csapatosan hajtanak el mindenféle állatot hatalmas számban Sziléziába és más vidékekre, miközben sírnak a földművesek és marháikat hiába kérik vissza. Székely Mózes nem fogadja el a germán uralmat, mint kapzsis és kegyetlent, majd pedig a Zsigmond és Basta közötti végleges megállapodást utasítja el Borbélyal együtt, mert szerintük a germán impérium, amint Basta rablóbandája mutatja, „crudele, avarum atque impium” Székelyéket legyőzve Basta teljességgel hatalmába hajtja Erdélyt, féktelen rémuralma miatt az ott élők bármilyen feltétellel szolgálnának a töröknek, csak igájától szabadulnának meg.⁷⁰

Elbeszélve Dampierre grófja Temesvár alatti győzelmét, Istvánffi sokadjára is emlékezetbe idézi Basta uralmát: a szokott kapzsisággal és kegyetlenséggel Erdélyt valameddig megtartotta a császár hűségén, de annyira elidegenített mindenkit, hogy semmiképp sem túrnék a gyalázatot és a méltánytalanságot – „nisi auctor et dux deesset” (XXXIII. 797.) A császár Erdélybe küldi két hívét, Bastával találják meg a módját, hogy annak az igát a nyakából újra meg újra kivető tartománynak az embereit meg lehessen zabolázni. A tervek azonban „concitata a Boscaio rebellione” már nem teljesülnek.

Barbiano Kassán

Basta kártételeinek sokadik felidézése közben Istvánffi újabb külföldit jelenít meg. Belgioioso grófja⁷¹ Kassára érkezvén átveszi Felső-Magyarország igazgatásának a gondját, de ugyanaz a mondat arról is tudósít, a város utóbb elpártolt a császár hűségéről.⁷² Erről mindenkinek eszébe juthat a templomok elvétele, a szöveget folyamatosan olvasó azonban mást is talál. Istvánffi alább megírta, Bocskai nem mert volna eltávolodni Erdélytől vagy átkelni a Tiszán, ha Kassa nem állt

⁷⁰ „incolae, dummodo eius iugum excuti posset, qualibet conditione serviendum barbaris hostibus praeoptarent” (XXXIII. 786.)

⁷¹ Benda Kálmán és Kenéz Győző feltételezték, hogy a generálisnak a felkelés kezdetéről írt emlékeztetőjét talán Istvánffi fordította latinra (BENDA–KENÉZ 1972). A jelentést Istvánffi maga másolta be az APPARATUS HISTORICUSba, a végére odaírta: úgy tűnik, valami hiányzik (2., f. 72.). Szövegét egyszerűen beemelte a Historiaeba.

⁷² „sed fatali ac occulto quodam praeiudicio, quamquam vir alias clarus militarisque esset, minime ad genium respondit atque adeo non multo interiecto tempore ab infesta eius caeptis consiliisque fortuna destitutus paratis in praesens honoribus et ipse excidit et dissensione ac sedicione populorum suborta tam urbs illa antea semper fida caesari, quam superior regni pars non sine veteris gloriae et existimationis iactura ab imperio caesaris defecerunt” (XXXIII. 787.)

volna mellé, a kassaiak pedig abban jelölték meg elpártolásuk fő okát, hogy – noha a templomelvétele, a religio megzavarását is igen nehezen viselték – a császár parancsára Belgioioso megfosztotta őket attól a kb. 28 falutól is, amelyet a régi királyok bőkezűségéből bírtak. Így aztán többek között a jobbágyok munkáját sem tudták igénybe venni tállyai és mádi szőleik műveléséhez, pedig a gyümölcsöt és a bort lengyel kereskedők hatalmas áron vásárolják fel (XXXIII. 815.).

Az 1604. évi országgyűlés: Isthvánffi szövegszerkesztésének egy példája

Pár mondatban emlékezik meg e diétáról, időrendben haladva, azaz a hadi események közé illesztve. A kassai eset e helyt történő felidézésekor érződik fogalmazásán a rendi szemlélet („a qua templum maius adeptum ac collegio Agriensium sacerdotum iussu caesaris traditum erat” – azaz nem az általa jobbra csak szektáriusoknak nevezettekől vette el a császári parancs a templomot, hanem a városból) és a protestánsok iránti, soha nem titkolt ellenérzése („tumultuatumque est haud leviter a sectariis pro religione”).⁷³ A protestánsok sérelmeit „princeps ad aliud comitorum tempus distulit” Annyit közöl még⁷⁴ Isthvánffi, hogy Thurzó lemondásával a dunántúli kapitányságba Kolonics Szigfrid került, aki ekkor már magyar alattvaló és maga Thurzó ajánlotta, noha voltak, akik szerint indigenával töltendő be a tisztség. A bekövetkező események felől nézve ennek említését apróságnak láttam, amiként azt is, hogy Illésházi és Joó veszedelménél megemlítette, hogy a hitvesi tulajdont sem kímélte a hatalom, vagy az ifjú Telekessi megütközést kiváltó elítélésének felidézését, stb. Ezek az elemek együtt azonban csak egyetlen szövegben található meg, ez pedig Bocskaiék híres szerencsi kiáltványa.⁷⁵

Volt, aki szemére is vetette Isthvánffinak, hogy a hírhedt XXII. articulusról egy szóval sem emlékezett meg.⁷⁶ Megemlékezett pedig, csak – ahogy ezt egyéb alkalmakkor is tette⁷⁷ – nem ott, ahol a művet fellapozó várná. Amikor Barbiano értesül arról, hogy Homonnai Bálint is az országrészt nemeseivel Bocskaihoz csatlakozott, akkor értesül az olvasó is – e csatlakozás indoklásaként – a törvénycikk-

⁷³ Arról, hogy a most egymásra találó hazai evangélikusok és reformátusok háborgásának Belgioioso grófja kassai cselekedetein túl is számos oka volt, az olvasó nem értesül. A protestánsok ellen 1603-ban különösen erőszakosan fellépő főpap, Pethe Márton halálát ugyanakkor tőle szokatlan módon, minden méltató szó nélkül említi majd Isthvánffi.

⁷⁴ Természetesen nem hagyhatta említés nélkül a Mátyás főherceg Pozsonyba érkezésének napján támadt kisebb tüzet, amelyből sokan „rerum futurarum auguria captarent ac incendia reipublicae ominarentur” Bárfa követői szerint maga a főherceg „soll gesagt haben: dies ist ein böses Omen oder Zeichen über Ungarn” (idézi Károlyi, MOE X., 362.)

⁷⁵ Egy másolata: APPARATUS HISTORICIUS, 2, f. 33–41.

⁷⁶ KERÉKGYÁRTÓ 1892, 339.

⁷⁷ Például az 1514. évi parasztfelkelést elbeszélve nem Dózsával mondatta el az okokat, hanem előzőleg, a királyi tanácsban a később meggyilkolt Telegdivel, illetve Lőrinc pap-pal.

ről, az általa keltett felháborodásról, a nemesség és a városok követei országgyűlési protestációjáról, a gálszécsi gyűlésről stb.⁷⁸ Istvánffi szóhasználat a cikkely létrejötte kapcsán elítélő („irrepsisse”), a királyságbeli állapotot a vezér és kezdeményező hiányának kiemelésével pedig a már említett erdélyihez köti: „nihil fere ad concitandam sedicionem deesse aliud quicquam, quam dux et auctor videbatur”

Dobó és Balassa veszedelme: a történetírói elfogulatlanság egy paradigmája

A Bocskai által vezetett felkelésről írtak néhány jellegzetességének felidézése előtt tanulságos megnézni, miként emlékezett meg Istvánffi egy általa összeesküvésnek tartott eseménysorról. Leírása, térjen bár el az események ma ismert menetétől, nem egyoldalú. Utal önnön részességére a történetekben (Miksa „duas tabellas per Nicolaum Isthvanffium Doboni et Balassio misit, quibus nomen suum subscripserat, denunciabatque se...”), közli, hogy emlékezetből ír („quum nos recordemur”), kitér az ellenkező változatra is („Non sum nescius Balassium et Dobonem innocentiam obiectasse literasque per Stephanum Quenderesium Cassoviae conflictas sigillumque falso exsculptum asseruisse...”), nem ítélik („rem omnem in medio relinquimus”), befejezőként a Dobóék változtatát hitelesítő körülmény is részletesen tudat.⁷⁹

⁷⁸ Homonnai „cum omni nobilitate Boscaio se coniunxisset eo, quod religionem, quam hactenus professi essent, sibi publico decreto interdictam conquererentur, quod quidem eius decreti punctum sub extremum finem adscriptum absque publico consensu irrepsisset in acta affirmarent, eius fraudis tantam apud eos vim esse, ut reliquis omnibus actis legitimam firmitatem adimat, ideoque ipsi ad nulla onera publica adstricti esse censeantur et propter eam causam nec milites in castra mittere, nec iumenta vehendis tormentis currulibus conferre, in summa nec dicto audientes esse velint. Cuius rei causa praeterquam, quod nobilitas ac civitatum legati in comitiis coram iudicibus ordinariis questi essent, tum vero postea, primo ad Galsecium oppidum ac deinde Nagidam convenerant ac nihil fere ad concitandam sedicionem deesse aliud quicquam, quam dux et auctor videbatur.” (XXXIII. 814.) Mivel Báthori István nem hajlott a vezérségre, arra juttattak, hogy a számukra alkalmas időben fellázadó és az árulást a religióval leplező – ez nyilván Istvánffi beszúrása – Bocskaihoz menekülnek.

⁷⁹ „Stephanum certe Quenderesium Caproncia oriundum, hominem vafrum et malitiosum sacerdotiique desertorem saepe falsi convictum, saepe pro exploratore captum deinde quadruplatorem domi factum non ignoramus postremo, quum a Sciaviso, Selimi purpurato quinque millia aureorum numum exploratoriae prodicionis mercedem clam accepisset, deprehensum et in Poloniam profugere conantem ex itinere retractum et in carcere necatum.” (XXIV. 511.) Károlyi szerint „Istvánffy a maga véleményét a hiányosan előadottak után tartózkodik kimondani ill. tartózkodik véleményét kifejteni a kétes dolog fölött” (KÁROLYI 1879, III. ill. 81.)

Dobó és Balassa veszedelme: a történetírói elfogultság egy példája

Bartoniek szerint⁸⁰ a szerzőnek alapos levéltári vizsgálattal kellett volna megbizonyosodnia arról, hogy Dobóék nem voltak összeskűvők. Ha azonban a szövegrész 1605–1607 körül kelt, Istvánffinak erre talán módja sem volt, szándéka pedig bizonyosan nem. A történetnek ugyanis az ő előadásában Bocskai István apja, György szinte a főszereplője. A két nagyurat nyereségvágy vagy János Zsigmond hatalmas ígéretei – *opera Georgii Boscai* – vezérelték, (XXIV. 508.) így törekedtek arra, hogy a császárt Pannónia birtoklásából kizavarják, az pedig a királyságtól megfosztottan rákényszerüljön a Germániába való visszavonulásra. Istvánffi azon közlése, hogy az összeskűvés alapjait Bocskai György vetette meg („coniurationis fundamenta per Georgium Boscaium ita erant iacta et composita”), Bocskai István iránti ellenszenvét tükrözheti, ez esetben viszont az elfogultság datál is: tényleg 1605 után kelhetett a műnek ez a része. A szervezkedéséről írtak⁸¹ a megfelelő változtatásokkal egyébként a fiú, István mondatai is lehetnének, a szöveg bizonyos elemei pedig másutt éppen Istvánffi véleményét fejezik ki: külföldi nemzet igája, elnyomott közszabadság, a Basta uralmára használni szokott „avare” és „crudeliter”

Servile impiumque bellum

A jelen, mint a tehetetlenség és a pusztítás példatára

A *Historiae* utolsó könyvére az 1605–1607 közötti események jutnak. A szerző szavai szerint az 1605. év új zsarnokságról (vajon melyik a régi?), belviszályról, árulásról, polgárháborúról („patriae vastitate a civibus impie illata” XXXIV 818.) emlékezetes. „Mutuae dissensiones”, azaz nem valamelyik rész hibája, „praetextu

⁸⁰ BARTONIEK 1975, 352–353.

⁸¹ Sokakat felkeres, akiket pedig németellenes érzülettel talált, elébük tárja, eljött az alkalom, amellyel a külföldi nemzet igája lerázható, a készületlen császár pedig, aki elnyomván a közszabadságot kapzsin és kegyetlenül uralkodik („qui oppressa communi libertate avare crudeliterque imperaret”), könnyen bekeríthető. Segítségül lesznek a török hadak, csapatok, pénz, ágyúk, minden szükséges dolog kész, semmi más nem hiányzik, csak a magyarok egyetértésében rejlő erő („nec aliud deesse, quam vim consentientium Ungarorum”), csak akarjanak inkább fegyverrel szerezni nyugalmat hazájuknak, mint ebben a gyászos szolgaságban nemtelenül és elfajzottan külföldi nemzetek szolgálaként lenni. (XXIV. 508.) A Tacitust idéző szöveg „exterarum nationum ministri” kifejezése emlékeztetheti az olvasót például Ferenc királynak a magyarokhoz írt levelére, amelyben az Mohács után a Habsburgok megválasztásáról igyekezett őket lebeszélni: „alterius quidem praesentia beneficiis ornari, quam alterius absentis ministris praedae esse malint.” (IX. 136.)

religionis, re vera dominandi libidine subortae”, akkor mégis Bocskai az oka, a „pollutis antiquae et sincerae religionis placitis” a protestánsokat is megjeleníti, a „corrupta militaris disciplina” azonban eddig a legélesebben éppen Mátyás főherceg és Basta hadainak pusztításai kapcsán fogalmazódott meg. Sem embert, sem Istent nem fél senki (azaz a közösség egésze zavarodott meg), religio, erkölcs, jámborság nem látszik már megkülönböztetni a barbár és műveletlen ellenségtől,⁸² mindenki megvetvén a derekak intéseit hanyatt-homlok a vesztébe rohan („in malum ruant”), mintha Horatius epodosára válaszolna.

A folytatás az első pár mondat példázataként is olvasható. Elpártol Rákóczi Zsigmond is, igen sokakkal együtt félelem vagy „novarum rerum cupiditas” fordította el, elpártolt szinte a teljes felső-magyarországi nemesség is, még az oly sok kegyben részesült Nyári Pál is, nagy háládatlanság volt részéről, teszi hozzá a szerző. Az edelényi csatából a magyarok futnak meg először, a törökök mindhalálig kitaranak – „virtus vel in hoste laudabilis et gloriosa”⁸³ A felkelés terjedését megállíthatta volna Basta, de seregének nem tudott fizetni. A hatalmas utánptlás- és zsoldszállítmányt ugyanis az őrizettel megbízott német katonaság elrabolta. A Batthyányhoz igyekvő Pethe Mártont szintén császáriak rabolták ki, meg is jegyzi Isthvánffi, olyanok, mint a hajdúk. Tényleg minden összezavarodott.

Basta Kassára nem jut be, az elvettek visszaadását is ígérő levelére ugyanis azt válaszolják, sokat ígért az igen nyomorultul meggyötört erdélyieknek is, de nem állta a szavát. Seregének kisebb parancsnokai közül sokan kijelentik, nem harcolnak religiójuk ellen, amelynek védelmében a magyarok fellázadtak, Basta pedig őket sem tudja meggyőzni, hogy nem religióról, hanem az uralomról van szó. Nélkülöző seregét téli szállásra bocsátja, prédálás következik ismét. Így még azok is, akik eddig a császár pártján kitarítottak, annyira elidegenedtek, hogy a császár nyilvánosan mutogatott, minden engedelmeskedőnek bocsánatot ajánló levele mellett sem akadt senki, aki engedelmeskedni akart. Az egyik oldalon a bénultság: tétlenség,⁸⁴ hanyagság és gyávaság,⁸⁵ fosztogatás,⁸⁶ a másik oldalon a hajdúk por-

⁸² „civilis neglecta ordinis ac concordiae cura non religione, non moribus, non pietate a barbaris et incultis hostibus differre videantur” (XXXIV 818.). Régi félelme, kollégájával együtt Erdélyből visszatérvén így írtak 1598. október 14-én Miksa főhercegnek: „...nisi huic provinciae consulatur, metuendum est, ne ea celerius opinione tota in potestatem Turcicam deveniat aut ipsi Transsilvani non multum a Turcis dissidentes penitus Turcae fiant, quemadmodum Boscenses.” (kiadása: EOE IV., 203–224., itt: 224.)

⁸³ A Szondit eltemető Ali kapcsán írja (XVIII. 331., csekély változtatással másutt is), de rá is jellemző. A virtus elismerésében is egyöntetű, például Győr visszavételének elbeszélésekor leírja, három-négy janicsár bátor támadással háromszor is megszalasztott sok tucat támadót.

⁸⁴ „occupata cis et ultra Danubium a perfidis hominibus maiore regni parte, cum tot tantique terrores undique circumstarent, nulla tamen a caesarianis praefectis uspiam auxilia cuiquam adferebantur eoque erat inventum, ut eorum nomen non odio solum apud hostes,

tyái, ezek kapcsán olykor az értékes tárgyi környezet pusztítására is kitér⁸⁷ Istvánfffi. Basta serege fizetlenség és fegyelmetlenség miatt a vezér minden igyekezete ellenére bomlik, Bocskai, akihez naponta gyűlnek a zsákmányra éhes katonák, sorra foglalja a hanyagul őrzött kisebb-nagyobb várakat, városokat. Még Báthori István is hozzá pártolt, ezen megütődik Istvánfffi. Milyen sokszor mondotta, írja, hogy életének becsületes pályáját a síríg őrzi, de végül erre nem volt képes! Tettéknek okait körültekintően találgtatja: vagy megtörték a háborús nehézségek, vagy a germánok iránti gyűlöletből tette és azért, hogy megbosszulja azt az elviselhetetlenül sok jogtalanságot, amit neki okoztak, vagy a kálvini religio miatt, amely iránt igen elkötelezett volt.⁸⁸

A serege maradékával Pozsonyba érkező Basta először megszabadítja a város polgárait félelmüktől, aztán kiderül, annál nagyobb lesz káruk: vallonok, rácok, germánok rabolják javaikat, ha pedig Bastát kérik, fékezze őket, csak annyit mond, kímélni kell a fizetetlen katonákat.

Jellegzetes Nagyszombat elpártolásának felidézése: polgárait Rédei halállal fenyegeti, ha nem nyitnak kaput, azok tehát habozás nélkül megnyitják – mivel a császár praefectusaitól semmi segítséget nem remélhetnek, indokolja cselekedetüket saját oldala tehetetlenségével Istvánfffi. Azokat ugyanis, magyarázza, valami féle, gyávasághoz és közönyösséghez hasonló bénultság vagy félelem és reménytelenség fogta el.⁸⁹ Istvánfffi megrója a nagyszombati polgárokat: tettük annál na-

sed contemptu etiam apud socios laborare videretur.” (XXXIV 828.)

⁸⁵ Bocskai Korponára gyűlést rendelt „suae factionis hominibus, qui iam negligentia praefectorum caesaris, qui tuendis iis, quorum fides erga caesarem immota erat, in aciem prodire nusquam audebant” (XXXIV. 836.)

⁸⁶ „Dum in hunc modum procrastinando res differretur ac caesariani per pagos distributi in hibernis ociando ac praedando tempus transigunt...” (XXXIV. 820.)

⁸⁷ Lippai és hajdúi a szepesi vár eredménytelen ostroma után Thurzó Kristóf falvait égették. „quo incendio oppidum quoque Somolnocum et machinae, quibus admirabilis naturae aquae ferrum omne paucorum horarum spacio in cuprum convertentes siphonibus hauriri et per diversa incilia derivari solebant, magno operarum detrimento Turzonisque damno conflagrarunt.” (XXXIII. 816.). Somogyi Mátyás a Csallóközből „...in fines Austriae transito Danubio irrupit ac ferro et igne grassatus concremato Prinquellio vicinisque pagis et mola illa furmentaria Laitae flumini imposita, quae duodecem lapides molares totidem versatilibus rotisolvebat, funditus exusta magnum etiam maioris minorisque pecoris numerum abegit.” (XXXIV. 828.)

⁸⁸ Nem sokkal később aztán a ragyogó és ősi familia örököse utód nélkül meg is hal, írja, most azonban, ellentétben a Pázmánynak a magyarországi hitújítás kezdeteiről írt, említett levelében foglaltakkal, a religiót és a magszakadást nem köti össze Isten büntetése révén.

⁸⁹ Alább (829.) megismétli: „nulla tamen a caesarianis praefectis uspiam auxilia cuiquam adferbantur eoque erat deventum, ut eorum nomen non odio solum apud hostes, sed contemptu etiam apud socios laborare videretur.”

gyobb gyalázat, hogy a múltkor Basta előtt nem haboztak bezárni a kapukat. Végül azonban megszólal a történetíró is: a nagyszombatiak lelkületét akkor felmérgette, hogy a tárgyalások közepette a vallon zsoldosok mindent felégettek, szérút, környező falvaikat, stb.

'Audiatur et altera pars' – versio Isthvanffiana I.

Bocskai Szerencsre hirdet gyűlést, hívei⁹⁰ már hatalmas számmal vannak, részben félelemből, részben, olvashatni sokadjára, „odio Germanorum” Bocskai meghívólevelét ismertetve („haec erat sententia” XXXIV. 822–823.) a történetíró azok érvelését örökítette meg, akikkel fegyverrel szállt szembe. E szövegrészt egybevetettem egy eredeti, magyar nyelvű meghívóval,⁹¹ valamint annak egy latin nyelvű, Isthvánffi kézirat-gyűjteményében ránk maradt változatával.⁹² A meghívóban a haza régi szabadsága romlásának és az ínségnek az oka „az idegen nemzetség”, lényegében ezt mondja a latin fordítás is: „quam ruinam misera nostra patria in antiquis suis libertatibus passa fuerit et in quibus calamitatibus constituti fuerimus ab exteris nationibus” Isthvánffi szövege azonban nevesít is: a károkat, a veszedelmeket „miserum et afflictum hoc Hungariae regnum, patria nostra dulcissima ab exteris nationibus Germanisque imprimis passum fuerit” Meglepő módon még komolyabb az eltérés a protestánsok sérelmének felidézésekor. A Kassának küldött meghívó „de ki mindezeknél nagyobb, lölkünk esmeretében is megháboréttak vala” szavai a latin változatban nem tűnnek fel, a rendíthetetlen katolikus Isthvánffinál viszont igen, kibővítve: „neque conscientis nostris, quae soli Deo omnipotenti subiectae et cognitae esse debent, quietam et tranquillam consistendi facultatem habuerimus” Ami Bocskainál jövődó dolgok sejtése („az ország követei az jövődó dolgot praesagiálván”) és a latin szövegbe is így került át („futurum casum praesagientes”), az a visszatekintő történetírónál már a bajoké: „praevisis futuris, quae hinc oriri possent, malis” A folytatás még meglepőbb: a pár szavas eredeti szövegrészt („Mely protestatióval nem hogy használtunk volna, de...”, illetve „Quae tamen protestatio non modo non profuit illis, sed...”) Isthvánffi visszaadja ugyan („tantum tamen abfuit, ut quicquam ea profecisse

⁹⁰ A másik oldal továbbra is tehetetlen, a Rudolf által hirdetett országgyűlés eloszlott, akik pedig a tanácsosok közül egybegyűltek, Bécsbe utazván Mátyás főhercegnek tárgyalást javasolnak. (Nem említi, de az 1605. február 12-én kelt előterjesztés az ő fogalmazványa: APPARATUS HISTORICUS, 2, f. 111–112., javításaival sűrűn tarkítva, a 112^v-re rájegyezte az előterjesztés idejét és helyét.) Mátyásnak azonban erről nincs papírja Rudolftól, a tanácsosok, ha tetszik, küldhetnek követeket.

⁹¹ A Kassának küldöttet közli Károlyi, MOE XI., 144–145. Szerinte ennek meglehetősen szabad latin fordítását hozza Katona István (*Historia critica...* 28. k., 306.) – nem látszik észrevenni, hogy ott ez alkalommal is Isthvánffit olvashatni.

⁹² „Anno 1605” APPARATUS HISTORICUS 2. f. 83–88., itt: 83v–84v.

videretur, ut”),⁹³ de egész méltatást illeszt elé: „Quae tametsi haud obscura voluntatis declaratio iusto et aequo consentanea merito apud omnes valere vimque obtinere debuisset...”

Ezt követően jobbára a meghívó sententiáját olvasni, ám három eltérés figyelemre méltó. A hajdúk mellé Isthvánffi odateszi gyakran használt kifejezését („natura raptò vivere assuetis”), az ugyanezt tudó Bocskai illet nyilván nem a meghívójában írt le. A fejedelem csak azokról a dolgokról akart végezni, „mint állhassunk az ellenségnek ellene, hogy az kegyelmek szép hazája megcsendesedjék és épüljön is”, Isthvánffi változata a külföldieket kihajítaná: „de rebus... quibus libertatis ac religionis nostrae hostibus resistendum sit et quiubs patria nostra et respublica pristino statui restituta eiectis exteris exoptata quiete et tranquillitate frui possit” Végül a történetíró a „Secus non facturi” helyébe egész mondatot kanyarított arról, mi lesz a távolmaradók vagyonával. Ez eredhet akár a vagyoni helyzetnek a felkelés során bekövetkezett roppant mértékű megváltozásából is.

Bocskai Isthvánffija, a bölcs hazafi

Bocskai 1605 nyarán kísérletet tett Isthvánffi megnyerésére is. Június 11-én, Kasán kelt magyar nyelvű levelét⁹⁴ Isthvánffi július 7-én kapta meg vejének, a Bocskai hajdúi ellen felvonult bánnak Varasd alatti táborában. Tartalma bizonyosan a címzetthez igazított volt, így segít az Isthvánffi-kép rajzolásában. A propalatinus bölcs („az szent Isten kegyelmedet megért és bölcs ítélettel szerette”), így „ennek az indulatnak” az okairól nem szükséges írni. Közli, hogy Isthvánffi, mint az ország dolgainak egyik igazgatója „nem keves időtől fogván ezeket következendőknek lenni előre látta”⁹⁵ A harc igazságos, a németek magyarellenesek,⁹⁶ őt magát az elszenvedett törvénytelenység kényszerítette hűtlenségre,⁹⁷ sikerei a mindenható

⁹³ A szóhasználat nem idézi az országgyűlési protestációét, a gálszécsi végzéssel is csak a „defensio” kifejezés a közös („Status et Ordines cum inculpata tutela defensuros sese retulere”, MOE X., 590.)

⁹⁴ APPARATUS HISTORICUS, 2., f. 62–63., alább erre hivatkozom betű szerinti átírásban. (Kiadása: CODEX DIPLOMATICUS PATRIUS I. 417–418.)

⁹⁵ Az osztársadalmi elégedetlenség ezen előre látásának tanúi például azok a levelek, amelyek Isthvánffi és a Magyar Tanács kilenc más tagja (a nyitrai, a pécsi, a váci, a tinini püspök, valamint Nádasdy, Pálffy, Révay Ferenc, Illésházi és Joó) Pozsonyból 1591. március 30-án Rudolphoz és a nevében igazgató Ernőhöz írtak: ÖSTA HHSTA UA AA Fasc. 123. Konv B. f. 46–51. Ernőnek, f. 52–55. Rudolfnak, lásd NAGY 2008. 1234.

⁹⁶ „Minemű igazságunk legyen azért elfogyott nemzetünknek teljességgel leromlott szabadságának megkeresésére, maga kegyelmed jól érti elannyira, hogy még magyaroknak is csak alig merészlejük vala immár magunkat mondani vagy ugyan szégyeljük vala is, annyira elfogyott vala minen hitelünk és becsületünk az német nemzetségnél...”

⁹⁷ Törvénytelenül, hatalmaskodva, ágyúkkal, tarackokkal „várainkra való jövetellel (mert

Isten hatalmából történtek,⁹⁸ Isthvánffi pedig hazáját szerető.⁹⁹

Isthvánffi Bocskaija, az elvetemült gazember

A szövegnek a címzetre szabott elemei hatástalanok voltak, Isthvánffi még aznap elküldte a válasz nélkül hagyott levelet Mátyás főhercegnek.¹⁰⁰ Hazugságnak minősítette, amit Bocskai („antesignanus et dux rebellium et proditorum huius temporis”) a hűségéről való eltéréséről írt,¹⁰¹ ezt követően sem fog neki válaszolni. „Semmi kapcsolatom nincs ugyanis e legelvetemültebb emberrel, akit már akkor is, amikor Erdélyben a császári felség követségében ténykedtem, mindig gyűlöltem,¹⁰² arroganciája és öfelsege iránti kevéssé ép és őszinte hűsége miatt...” Innentől azonban fedd: Bocskai hűtlenségéről annak idején Miksa főherceget szóban, majd a császárt levélben bőségesen tájékoztatta, ha ők akkor amazt érdeme szerint fenytették volna, nem támadtak volna mindeme bajok a bujtogatásával „ad rerum divinarum et humaranrum summam confusionem”¹⁰³

Isthvánffi Bocskai-képének értékelését jelentősen könnyítené egy Bocskai-monográfia. Legkésőbb 1598 óta volt véleménnyel róla, hűtlennek tartotta, majd uralomvágyat tulajdonított neki propalatinusként,¹⁰⁴ magánemberként,¹⁰⁵ történet-

azal kergetének el az ő fölsége hűsége mellől)” Isthvánffi is írja majd, hogy a támadások után szakította meg Bocskai a tárgyalást Belgioiosoval.

⁹⁸ „Igaz ügyünkben az szentisten mint vezérlett és oltalmazott légyen sőt minemű szerencsét és előmenetet adott hadainknak minden emberi gondolat és reménység fölött, az istennek nagy hatalmának egyedül tulajdoníthatjuk”

⁹⁹ „nemzetünknek nagy javát, régi szabadságának és eltemettett jó hírének, nevének helyére állatását meggondolván mint igaz magyar és hazájának jóakaró támasza ilyen ügyben hasznos szolgálatját” ne vonja meg tőle, különösen tanácsait ne, amelyek révén „nemzete között olyan becsületes tekintete vagyon”

¹⁰⁰ APPARATUS HISTORICUS 2., f. 59. Két nappal később Ferdinánd főhercegnek is írt, uo. f. 61.

¹⁰¹ „congerit varia mendacia, quae eum a fide et fidelitate sacrae caesareae maiestatis, domini mei clementissimi defelectere coegerint” Tény, hogy Bocskai már azt megelőzően kapcsolatban állt a törökkel, hogy várait megtámadták.

¹⁰² „semper odio habui” – nem tudom, hogy a már az antikvitásban is többértelmű (például a horatiusi „Odi profanum vulgus et arceo” és a catullusi „Odi et amo”) szót Isthvánffi mi-ként használta.

¹⁰³ Az isteni és az emberi összekeveréséről lásd NAGY 2004a, 198–199.

¹⁰⁴ Példa erre a főhercegeknek 1605. július 7-én illetve 9-én írt említett levele.

¹⁰⁵ Vejének, Draskovics bánnak írta 1606. május 25-én: Bocskai „zowal nem ideghennek mutattia az bekesigteol magat, maas feleol az fatraig kiuan birodalmat”, illetve Érsekújvárott „supremus Redeÿ lezen. ki egyik iele hogi bocskai nem kiwan iot. mert minden az mi kezenel vagion, meg akaria tartany. Feleo hogi noha protestal hogi semi gonoznak nem oka, hogi eo lezen oka mindenek.” (ODESCALCHI 1874, 59.)

íróként.¹⁰⁶ (Ebben egyetérthetett Mátyás főherceggel, akinek ismert meghatározása szerint Bocskai szívében nem a religio, a regio van.)

Bocskai vezérét, Lippai Balázst vagy azért, hogy annak a kassaiak meg nemesek kirablása során a „híresztelés szerint” hatalmasra gyarapodott vagyonára szert tehessen, vagy azért, mert az már túl hatalmasnak képzelte magát, Kátaiékkal meggyilkoltatta (XXXIV. 822.). Istvánffi szerint Lippai e végre egyáltalán nem volt méltatlan, csak hát ennek éppen nem Bocskaitól kellett volna érnie, akinek nem haszontalanul, noha gyalázatosan ténykedett. Utólag aztán, teszi hozzá a történetíró, a meggyilkoltat megvádolták az ellenséggel való összejátszással. Az Erdélybe érkező Bocskait fejedelemlékként köszöntik, a csasz meg is erősíti, csak Rácz György áll ellen. Bocskai ismét gyilkosságra adott parancsot (ám Rákóczi „summa pietate” megoltalmazta a foglyot) és akár még Csáky István megmérgezésére is volt ideje. Két határozott állítás (Lippai esetében: „e medio tollendum constituit”; „dedit eius rei negocium”, Ráczenál: „eum a Boscaio e medio clam tolli iussum”) után azonban ez csak „rumore haud sane irritó”, noha az olvasó számára az előbbieket után kétségtelenül ’haud sane irritus’

Azt, hogy Bocskai szép alakú, bíborba öltöztetett infulás fogoly német fiúkat adat a töröknek ajándékba, iszonyodva említi meg Istvánffi is.¹⁰⁷

Istvánffi Bocskaija, a derék

Megemlékezik annak nemeslelkű cselekedetéről is.¹⁰⁸ Nem akarja utólag törökössé tenni: megörökíti, hogy 1601-ben Napragival együtt levélben gyözködte Báthory Zsigmondot, kerülje a török szövetséget. Felidézi, hogy Bocskai a felkelés során oszmán szövetségeseivel megegyezett, azok magyarok által tartott várat nem támadhatnak, stb. Az igazán fontosnak azonban a nagyvezírnél mondottak¹⁰⁹ minősítését tartom. Istvánffi szarkazmusaként szokás értelmezni a szultán által küldött koronát csak ajándékként elfogadó fejedelemről írt szavait („quod unicum in omni vita modestiae eius exemplum sit”, az 1622. évi kiadásban is zárójelben): ’ez az egyetlen példa mértékletességére egész életében’, fordítják. Pedig a „sit” legalábbis többféleképp értelmezhető, ha egyáltalán így igen. Az indicativusos környezetben

¹⁰⁶ Például 1598 kapcsán: „quem paucis etiam ante annis in Transsilvania affectati regni cupidine exarsisse et, quum id minime succederet, revocandi e Silesia Sigismundi auctorem extitisse docuimus” (XXXIII. 808–809.) a felkelés idején: „in superiori Pannonia dominatum affectando” (XXXIV. 833.)

¹⁰⁷ Ez olvasható többek között Forgách Ferenc, Szuhay és más praelatusok folyamodványában is, amelyben a februári egyezséget követően pápai nuncius kirendelését kéri V. Piustól (MOE XII., 36–40.).

¹⁰⁸ Például a Tokajt minden ehető elfogyasztása után feladni kényszerülő Reuber kapcsán: „Ruberum Cassoviam profectum Boscaius constantiae militaris nomine collaudatum, quo vellet, abire permisit.” (XXXIV. 828.)

¹⁰⁹ Függetlenül attól, hogy valójában mit mondott Bocskai, lásd TESZELSZKY 2006.

számomra a királyságért aggódó megkönnyebbült kommentárja: ez legyen bár egész életében mértékletessége egyetlen példája!

Hazugságok szövevénye

Az e látogatáson elhangzottak felidézése másképp is paradigmaticus. Mivel Bocskai 1598 előtti cselekedeteit megörökítette Isthvánffi, az olvasó tudja, hogy a fejedelem hazudott a nagyvezírnek azt állítva, nem tudta akadályozni unokaöccsét, Báthory Zsigmondot a töröktől való elszakadásban. Szerzőnk ebben az egészen nyilvánvaló esetben nem is közli saját véleményét,¹¹⁰ elég a nagyvezír válaszából érződő ironia: „Non sum nescius earum rerum, quae vel tum, vel postea in Transsilvania actae sunt.” (XXXIV 836.) Mehmet ezután az erdélyiek oszmán uralom alatti létének előnyeit emlegetve a kor egy igazságát mondja ki, amit pedig a németekről állít, az szinte az egész ország tapasztalata volt. A nagyvezír szavaiban megjelenik a germán magyarellenesség („quam genuino erga vos odio Germani ferantur”), a megsegítésre való képtelenség, az ország eközben történő pusztítása és az alkalmatlan hadvezetés: „hactenus abunde experti estis, quam vos ab illis defendi non possitis et potius sub inani defensionis spe acerrimum quotannis bellum in visceribus vestris instaurari et non, nisi cum excidio et ruina patriae vestrae infeliciter et improspere ab iis geri et administrari videatis.” A Historiaet az elejétől olvasó tudhatja, hogy e szavak tükrözik a szerző véleményét, a forrással való egybevetésük ezt meg is erősíti. Isthvánffi Bocatius beszámolóját sokáig még a szóhasználat is követte, ám annál Mehmed a német oltalomról csak röviden szólt: „qui satis abunde sint hactenus experti sub specie defensionis quotannis bellum Hungariae esse illatum”¹¹¹ A nagyvezírnek Bocatiusnál olvasható beszéde végéhez Isthvánffi hozzáteszi a német igát (Bocskai inkább akar Ahmed hatalmához menekülni, mint nyakát acerbissimo „Germanorum iugo submittere”), majd rátér a korona (Bocatius szerint később történt) átadására.

Aki lelkesen bólogat a nagyvezírnek a germánok kapcsán mondott szavait olvasva, mit tesz a pasa szövegének végére („est et fuit semper Turcarum genti fides, iustitia, pietas...”) érve? A magyar nemesi önhittség szentélyénél, a Rákos mezején történt találkozó a magyar történelemben ismétlődő helyzetet örökít meg: az ország pillanatnyilag leghatalmasabb politikusa, aki egy évtizede az oszmántól való elszakadást ellenzők meggyilkolásában tűnt ki, majd pedig megkötötte a prágai oszmánellenes szerződést, ma gátlástalanul hazudozva lakomázik a nagyvezír-

¹¹⁰ Mint tette azt például János török szövetségeseinek 1530. évi borzasztó pusztítását felidézve. A királynak az eseményekért Ferdinándot és a németeket felelőssé tevő mondatához Isthvánffi hozzáfűzte: „culpae suae calvam aut potius falsam praetextens excusationem”. XI. 173.

¹¹¹ APPARATUS HISTORICUS 2., f. 126^f. A szöveg megegyezik a Bél által kiadottal (Apparatus ad hist. Hung. Decad. I. mon. VII. 318. skk.).

rel. Felidéződik az országot megvédeni képtelen, viszont kifosztó tehetetlen államvezetés is, végül az oszmán birodalom nagyvezire tudatja, ő fogja védelmezni a magyarok szabadságait, népe pedig a becsület bajnoka.

A második bécsi egyezség – versio Isthvanffiana II.

A „germán iga” miatt is érdemes felidézni, miként ismerteti a történetíró a júniusi okiratot, amely szavai szerint „necessaria potius, quam honesta”¹¹² volt. Megszűnően a XXII. artikulus, amelyik a vármegyék egyetértése nélkül „irreperat”, mindenütt (egyszerűen „ubique” az érintetteknek az eredetiben található felsorolása helyett) szabad a religio. Az „absque tamen” folytatása is inkább rövidítés, mint módosítás: az eredeti „clerus, templa et ecclesiae Catholicorum intacta et libera permaneant”-ja nála „iura intacta et libera maneant” A második cikkelyt átugorva a nádorválasztással folytatja, az eredetire támaszkodó fogalmazása két helyen feltűnő. A bécsi cikkelyben nem található meg, hogy a császár a magyar ügyeket „exteris procul submotis” intézze, s eltérő a kormányzó kijelölésének oka is. Az eredeti udvariasan csak annyit mond, a felség a kereszténység ügyei miatt nem székelhet Magyarországon vagy a szomszédos helyeken, Istvánffi fogalmazása (folyamatosan Prágában marad és nem lehet mindig elébe járulni, „nec semper adiri potest”) az uralkodó ismert elmeállapotát inkább juttatja észbe, mint a kereszténység ügyeinek intézését. A korona hazai őrzésénél Istvánffi elhagyja a „post tempora pacatiora” kifejezést, említi a kamarák megszüntetését, valamint, hogy kincstárnok egyházi személy nem lehet. Itt aztán nagyot ugorva a 19. cikkellyel folytatja (a császár Magyarországot magyarok által kormányozza) és ismét leír egy, az eredetiben nem szereplő kifejezést: „exteris eliminatis” – ez felidézi a Bocskai említett meghívójába beletett „iectis exteris”-t. Ahhoz, hogy az idegenek eltávolításának gondolatát folytathassa, újabb hat cikkelyt ugrik át: a németeknek zálogosított várakat magyarok váltsák vissza, amazok pedig pénzüket felvévén távozzanak. Csakhogy az eredetiben a „Germanis” helyén „extraneis” található, az „excedant” pedig elő sem fordul.¹¹³

Tanulságos az is, ahogy Rudolf reakciójáról írt Istvánffi. Az uralkodó ezenéstelen lélekkel bármit elfogad, csak folytathassa a török elleni háborút („caesare quasvis conditiones aequo animo dissimulante, dummodo susceptum bellum adversus Turcas transmarinis sedicionibus et Persicis bellis fessos

¹¹² E minősítést még két alkalommal használta: a II. Ulászló által János herceggel kötött megállapodásra, illetve Zrinyivel mondatta a Ferdinánd által Szulejmánnal kötött fegyverszünetről.

¹¹³ Megemlíti még a kölcsönös feledést, valamint a számára kedves jezsuiták körüli nézeteltérést, aztán, eltérve az eredeti szövegtől, a török által adott koronával együtt Bocskai adományait is érvényteleníti („Donationes et coronae antiquentur.”). A Bocskai megelégitésére vonatkozó részből az átadott területeket említi, amelyeket Bocskai iure haereditario bír, örökös híján azonban mindezek a koronára háramlanak.

continuare et meliori successu administrare posset”). A következő mondatban aztán közli, Rudolf is engedelmesen egyetértett a törökkel való megegyezéssel („caesar quoque, ut tractari posset, obiter assenserat”), úgyhogy a két állítás kioltván egymást, az uralkodónak a bécsi egyezséghez való viszonyáról ennyi marad meg az olvasóban: „caesare dissimulante”¹¹⁴

Egy királpárti hazaszeretete, avagy Illésházi elátkozása

Istvánffinak az Illésházi-perben való részvételére itt nem térek ki.¹¹⁵ Történeti művében említést tett a protestáns főúr egykorú szlavóniai megítéléséről,¹¹⁶ megírta. Illésházi a maga javát is kereste a bécsi alkudozások során.¹¹⁷ Érdemesítette őt abban, hogy Érsekújvár nem a török kezére jutott – bár idézte Bastáék véleményét: csekély különbség, hogy az a barbároknak vagy a hajdúknak adatik-e meg, és megemlítette, hogy Illésházi utóbb ígérete ellenére vonakodott a várat visszaadni. A második bécsi egyezséget előkészítő tárgyalások idején is bízott a protestáns főúrnban: „az bocskay eleghitese feleolis hoztak valamit kit meeg nem tudunk bizonyial, de ha gonoz volna, Illieshazi fel nem vette volna az keowetsiget.”¹¹⁸

A hazáját féltő történetíró végül azonban a *Historia*ban elátkozza Illésházit, és épp az első bécsi egyezség újratárgyalása kapcsán. Ugyan maga is megírta, hogy Bocskaiék kassai gyűlése határozta el a tavaszi bécsi tárgyalásokat és – történetírói kötelességnek is eleget téve – megismertetett Illésházi mentegőzésével,¹¹⁹ ám szerinte a császárpárti magyarok, valamint a legtöbb elfogulatlan külföldi úgy értékelte, hogy Illésházi méltán büntetendő. Nemcsak játszik ugyanis a császárral és visszaél annak türelmével, hanem a haza vesztére tör a végzés újratárgyalásával, „ut religionis opprimendae studium tueatur, sub praetextu libertatis non Transsilvaniam duntaxat, sed omnem ultra Tibiscum regionem ab Ungariae regno avellere et homini Turcarum societate subnixo impioque addicere contendat,

¹¹⁴ A leplezést korábban II. Ulászló és Báthory Zsigmond kapcsán használta a szerző.

¹¹⁵ Lásd erről – Károlyi Árpád alapján – NAGY 2008, 1238–1242.

¹¹⁶ „ab hoc homine suspicaci et versatili susque deque haberentur” (XXXIV. 831.)

¹¹⁷ Ez egyrészt tény, másrészt természetes. Február 16-án például Szuhaival kapcsolatban, akit Bocskai oldalán sokan legkevesebb örökös száműzetéssel akartak sújtani, Rudolfnak megígérte, ha ő maga és felesége kárpótlást kapnak a birtokaik elfoglalásából származott károkért, „...laborabo, ut querela contra eum mota ex regnicolarum articulis omittatur.” (Idézi Károlyi, MOE XII, 473., 1. jegyzet.)

¹¹⁸ ODESCALCHI 1874, 59.

¹¹⁹ „imprimisque admoneri principem curavit, ne Forgacius, Nitriensis episcopus in tractatum admitteretur, quod nuperrimo quoque in colloquio multum sibi negotii facessisset iniecta etiam rebus inutili mora, deinde, ut rem transigere maturaret, ne quid expleto breviori induciarum tempore ab haidonibus vel barbaris detrimenti acciperetur, se quidem multum operae et laboris in re conficienda consumpsisse, nec tamen a refractariis et pertinacibus aliud obtinuisse, quam quod nunc attulisset.” (XXXIV. 841.)

quas nec Ferdinandus imperator, nec Maximilianus, successor et filius regi Iohanni aut postea eius filio unquam concedere voluissent, quasi ad libertatem et non magis perniciem et excidium afflicti et collabentis regni pertineret abrasa maiori parte truncatisque nobilissimis eius membris adeo in angustum coarctari et circumscribi, ut iam hostibus quidem ludibrio et contemptui habendum, civibus autem et sociis vicinis commiseratione et iustis lachrymis prosequendum exponeretur.” (XXXIV. 842.) Tény, hogy amit a katolicizmust féltő Istvánffi történeti távlatba helyezett, annak lényegét Bocskai halála után Illésházi is többször megfogalmazta.¹²⁰

Mivel Istvánffi tudta, művében – Illésházit is igazolva¹²¹ – megírta, hogy a második egyezmény idején Bocskainak hónapjai voltak csak hátra, lehetséges, hogy szavai e keserűségének nem a júniusi egyezség, hanem Rudolf szeptemberi, Erdélyt átengedő diplomája az oka. Méltóságából adódóan is ő állította ki az ez ellen tiltakozók (például Forgách püspök és a protestáns Thurzó György étekgó-mester) levelét Bécsben szeptember 26-án, amelyet a saját kezével írt.¹²² Annak, hogy végül mégis Illésházit kárhoztatta a területek elszakításáért,¹²³ oka lehetett csalódása a protestáns főúrral kapcsolatos, idézett májusi levelében megfogalmazott várakozásában, oka lehetett a szeptemberi diploma feletti elkeseredése, vagy éppenséggel Illésházi hatalmának erősödése.

¹²⁰ Így írt a Titkos Tanácsnak 1607. augusztus 30-án: „Demortuus Stephanus Bocskay totis viribus in eo laborabat, ut Hungariam sicuti Transylvaniam sub tutelam et defensionem Turcicam conuiceret seipsumque principem vel regem Hungariae opera Turcica faceret... Depositum ego hoc fundamentum quantis curis et laboribus, maximo denique discrimine vitae meae irritum fecerim, constat id multis et consiliariis demortui Bocskay, quod ob hoc aliquoties mortem in faciem minatus est mihi Bocskay.” (KÁROLYI 1883, 25., 1. j.) Bővebben írt ugyanerről Kollonitsch Siegfriednek Trencsénből 1607. szeptember 3-án kelt levelében, lásd: ÖSTA HHSTA UA Misc. Fasc. 433. Konv. F. f. 1–2., papírfelzetes gyűrűspeccéttel.

¹²¹ Annak a területek átengedése mellett Bocskai közeli halálával való érveléséhez teszi hozzá: „Quod quidem minime a vero erat alienum” (XXXIV. 842.)

¹²² Szövegét közli Károlyi, MOE XII., 704–706.

¹²³ Illésházi 1606. június 13-án írta Bocskainak: „Errül én fölségednek Kassán is eleget szöllottam, hogy semminem lehetne veszedelmesb az szegény magyaroknak fölséged holt után, mint ha két szabad electio maradna közöttök.” (BOCSKAY, 282.) Utólag, december 9-én Trencsényből: „soha nem tetszett énnekem, most sem tetszik, hogy ez megmaradott darab országot kétfelé szakasszuk, két birodalom alá és azzal ennél is erőtlenebbé tegyük, az mint most vagyon. Mert az királyok meghalnak, de megmarad az ország!” (uo., 635) – ugyanaz a gondolat, mint Istvánffió, írja Károlyi (MOE XII., 364.) Még ugyane levélben: „Az magyarországi koronának és az posteritásnak semmit ártalmasabbat nem cselekedhet Fölséged, mint azt, hogy kétfelé szakasztja az országot. Meszszebbre és az jövendőre is nézzen Fölséged, ne csak az előttünk való kicsin haszonra...” (BOCSKAY, 282., idézi Károlyi, MOE XII., 394. is).

Bocskai temetése: sok rossz rövid szövegben is elfér

A heródesi gyermekgyilkosságok napján halt meg, közli Isthvánffi. Hogy ez egyike számos pár napos tévesztésének, vagy szándékos, az megállapíthatatlan. A kassai gyászszertertástól a gyulafehérvári temetésig hosszú az út, közben Isthvánffi sok rosszat el tud mondani. A kassai szertertás királyi pompájú volt, írja rosszallóan, két koronát is vittek a menetben, utánuk pedig a polgárháborúban jogtalanság révén felhalmozott hatalmas kincset – itt használja először a „bellum civile” kifejezést, legközelebb majd Basta halála kapcsán. A következő mondat részletesen értesít Kátay felkoncolásáról, az olvasó úgy érzi, mintha ezt halotti áldozatként ismertetné Isthvánffi, hogy aztán az összetett mondat nyolcadik tagmondatában igazolódjék is sejtése: „quasi ea hostia manes et scelera praemortui flagitiosissimi hominis expiarentur” Az ez utáni mondat tájékoztat a mérgezés vádjáról, a bűntárs Bocskai szeretője lett volna. Érezhető a propalatinusi jogérzékenység: „ut ille [Kátay] semper negare visus est, ita eius maleficii certis indiciiis convinci non potuit” Bocskai végrendeletéből a Homonnait fejedelemnek ajánló részt említi, hogy ennek kapcsán egyetlen mondatban elmondhassa: Rákóczi Zsigmondot akarata ellenére az erdélyiek fejedelmükké tették, Homonnai a hajdúkkal igyekezik a tartományt megszerezni, ám az erdélyiek megüzenték neki, hogy Bocskainak nem volt joga testálni a fejedelemséget, erővel is távol fogják őt tartani. Homonnai tehát, látván kudarcát, kirabolja a néhai fejedelmet, annak kincseiből körülbelül tizenhat szekeket hazavisz magával, még vert pénzhez is jutott így. Példáját, amennyire bírják, követik Bocskai egyéb főrangú hívei is. Rimai János, Péchi Simon és a többiek végül már a szertertáshoz is hiányos felszereltséggel érkeznek meg a fejedelemség központjába, ahol nővére mellé temetik a halottat. Isthvánffi búcsúzóul közli, állítólag („ferunt”)¹²⁴ további gonoszságokra vitte volna a hatalom édessége Bocskait, ha az élet el nem hagyta volna.

Egy öreg magyar humanista bosszúvágya

A harmincnégy könyv sokszáz lapján talán egyetlen olyan háborús esemény olvasható, amelyikben a sokat látott szerző elkeseredett bosszúvágya érződik és megtalálható benne az eddig mondottak majdnem minden eleme. Kies ausztriai és stájer területekre csaptak ki tatárok „hajdúk söpredékéből való magyarok vezetésével és

¹²⁴ Ennél jóval részletesebben tájékoztatott Bocskai történetírója, Szamosközy: „crudelis fama passim increbuerat Stephanum principem 24 e potiore nobilitate Transsilvanica ad caedem, dum viveret, nominatim destinasse idque ex eius secreto quopiam scripto liquere ac pro comperto haberi et, si ipse morte praeventus haec destinata exsequi non posset, ideo successorem Valentinum scripsisse, ut feralis eius caedis minister et exsecutor foret” stb. (SZAMOSKÖZY 30.) Bizonyos vádakat Bocskai ellen Mátyás főherceg is megfogalmazott, a halott fejedelem több tanácsosa válaszában mindegyiket cáfolta, levelük: MOE XII., 756–759. A velencei követ 1607 januárjában arról tájékoztatta a dogét, hogy hír szerint Bocskai a hajdúkat az egyezés ellen lázította (uo. 759–760.).

útmutatásával”, bamba csodálattal pillantották meg a távolból a csak hírből ismert Bécsset meg a város közepén álló magas tornyát. Visszatérőben is gyilkoltak, égettek, végül a táborban túladtak a rabokon. Amikor Szentgotthárdhoz közeledésük hírlett, a Ferdinánd herceg parancsára a hely élén álló Teuffenbach megretten, a már előzőleg aláaknázott igen szép templomot felrobbantja. A minden részében igen elegáns építmény egy pillanat alatt összeomlik. Amit a régi magyar királyok építettek meg, írja Isthvánffi, azt elpusztította végül ebben az istentelen szolgálóborúban („servili impioque bello”) egy elfajzott és félődcske ember, talán soha helyre nem állítják. „Az pedig, aki a helyet könnyen megvédelmezhetette volna, mivel a dúló tatárok és hajdúk semmi felszerelést nem vittek magukkal az ostromláshoz, biztos helyre menekült el, teljességgel méltón arra, hogy egyrészt a gyávaság, másrészt a híres templom elpusztítása címén otthagyják egy jó magas keresztre feltéve: szelek cibálják, madarak csipkedjék.”¹²⁵ – fejezi be.

Cicero örök

1604 őszére a döntően protestánsná lett királyságban a rendi sérelmek és a háborús pusztítások okozta elkeseredés vezetőt talált az oszmán birodalomra támaszkodó, egyre magasabbra tekintő, „magyarok Mózesévé” váló Bocskai István személyében, aki utóbb maga mellé tudta venni Illésházi Istvánt is. Isthvánffinak az előbbihez való viszonyát az Erdély igazgatásakor szerzett tapasztalata határozta meg, az utóbbihoz valót pedig az a tény, hogy a hamis ítéletlevél alján, amely megváltható halálbüntetést és – némi iróniával: sőt – birtokvesztést jelentett Illésházinak, az ő neve volt olvasható, függetlenül mindattól, amit a propalatinus a per alatt vagy után tett. Isthvánffi Miklós amennyire származása, hite, műveltsége, pályája, azaz életének ismert részei alapján feltételezhető¹²⁶ mindenképp elutasította volna hazai reformátusoknak, hódító mohamedánoknak és muszlimot, keresztényt egyaránt pusztító hajdúknak a királya ellenében bekövetkezett egymásra találását. Humanista történetíróként viszont az volt a dolga, hogy az események rendjét Hérodotos és Thukydides nyomán „altius repetendo” ismertetve beszámoljon az egymásra találás okairól is. Művében a külföld (meg latinul értő honfitársai) számára jó lelkiismerete tanácsára és hazaszeretetből, a haza veszedelmére figyelmeztetve írta meg, miként okozta Mátyás király halála után államunk bukását, majd

¹²⁵ Ipse vero, qui locum facile tueri potuisset, quandoquidem Tartari et haidones populabundi nihil apparatus ad expugnandum attulerant, in tutum profugit dignus omnino, qui tam supinae ignaviae, quam deleti celebris templi nomine in praealtam crucem sublatus ventis agitandus et volucris carpendus relinqueretur.” (XXXIV. 831.)

¹²⁶ Persze száz év múltán annak sem volt nagy a valószínűsége hogy Rákóczi táborában találni az egyik eperjesi vérbíró, Szent-Iványi Lászlót, az egyik, összeesküvéssel megvádolt áldozatot, Szirmai Istvánt pedig Bécsben.

szétszakítását egyebek között a disciplina militaris hanyatlása, a kötelesség elhanyagolása, az „ambicio” felerősödése, „divina” és „humana” összekeverése, miként pusztul a királyság, ki mit tesz azért, hogy Isten segítse megállítani a természetes ellenség, az oszmán előrenyomulását. Örömmel adta át az emlékezetnek a jó hírnevet, nem hallgatott a gyalázatokról – s közben olvasója elé tárta, mennyire sokrétű a sorsok változása (*vicissitudines*). A századfordulóhoz érve az osztársadalmi elégedetlenség elemeit megjelenítette, ám a szerkesztésből adódóan szétszórtan vagy egymással szembeállított vélemények részeként. Alkotása *lux veritatum*.¹²⁷ Az, hogy nem azonos erősségű(nek érzékeljük) a fényük(et), természetes.

KIADATLAN FORRÁSOK

APPARATUS HISTORICUS

Az Országos Széchényi Könyvtár (Budapest) Kézirattára, Fol. Lat. 3606/1-3.

CODEX DIPLOMATICUS:

Az Országos Széchényi Könyvtár (Budapest) Kézirattára, Fol. Lat. 2275.

MOL P 1314 MISSILES:

Magyar Országos Levéltár (Budapest); P 1314, A herceg Batthyány család levéltára, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz

ÖSTA HHSTA

Österreichisches Staatsarchiv (Wien), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten; Comitalia: Fasc. 387., 388. 394.; Allgemeine Akten: Fasc. 123. Miscellanea: Fasc. 433.

¹²⁷ „Historia testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis” (M. T. Cicero de oratore II, 9, 36.)

NYOMTATÁSBAN MEGJELENT FORRÁSOK

BENDA–KENÉZ 1972

BENDA Kálmán – KENÉZ Győző: *Barbiano generális jelentése a Bocskai-szabadságharc első hónapjairól*. Klny. a debreceni Déry Múzeum 1969–70. évi Évkönyvéből. Debrecen, 1972

BOCSKAY 1878

Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Második közlemény. Legnagyobb részben a köpcsényi levéltárban levő eredetiekről közli Szilágyi Sándor. *Történelmi Tár* 1878, 271–339.

CODEX DIPLOMATICUS PATRIUS

Codex diplomaticus patrius. Kiadják: NAGY Imre, PAUR Iván, RÁTH Károly, VÉGHÉLY Dezső. I–VIII. Győr, Budapest, 1865–1891. itt: IV

CHRONICI HUNGARICI COMPOSITIO

Chronici Hungarici compositio saeculi XIV in: *Scriptores rerum Hungaricarum* I–II. edendo praefuit E. SZENTPÉTERY Budapest, 1999² I. 464–465.

EOE

Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. (1540–1699) Szerk. SZILÁGYI Sándor. (Monumenta Hungariae Historica III/B. I–XXI.) Budapest, 1875–1898.

FORGACH 1788

Francisci FORGACHII *rerum Hungaricarum sui temporis commentarii*. Adiecit dissertationem historico-criticum Alexius HORÁNYI, Posonii et Cassoviae 1788.

HERNER 1987

HERNER János: Pázmány Péter és Istvánffy Mikós Historiájának kiadása. In: *Pázmány Péter emlékezete halálának 350. évfordulóján*. Szerk. LUKÁCS László és SZABÓ Ferenc. Róma, 1987.

ISTHVANFFI

Nicolai ISTHVANFFII Pannonii *Historiarum de rebus Ungaricis libri triginti quatuor*. Coloniae Agrippinae, MDCXXII

ISTVÁNFFI 1900

Etudes et commentaires sur le code de L'Escluse augmentés de quelque notices biographiques par le Dr Gy. ISTVÁNFFI de Csik-Madéfalva, Budapest, 1900

MOE

Magyar országgyűlési emlékek. Szerk. FRAKNÓI V., KÁROLYI Á., Budapest, 1874–1917. 1–12. k. (MHH III/A)

ODESCALCHI 1874

ODESCALCHI Artúr: Istvánffy Miklós alnádor levele gr. Draskovich Jánoshoz, Komáromból, 1606. május 25.kéről. *Századok* 1874. 58–59.

SZAMOSKÖZY 1889

SZAMOSKÖZY István történeti maradványai. Közli: SZILÁGYI Sándor. *Történelmi Tár*, 1889. 26–69.

ZRÍNYI 1985

ZRÍNYI Miklós: Mátyás király életéről való elmélkedések. In: *Zrínyi Miklós prózai művei*. Négyesy László hagyatékából s. a. r. KOVÁCS Sándor Iván et al. Budapest, ZRÍNYI, 1985. 179–205.

FELDOLGOZÁSOK

BARTONIEK 1975

BARTONIEK Emma: Istvánffy Miklós. In: Uő: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat gyanánt. MTA ITI, MTAK, Budapest, 1975, 339–403.

BENDA 1967

BENDA Kálmán: Istvánffy Miklós levele 1605-ből. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1967, 187–190.

BENDA 1993

BENDA Kálmán: *Bocskai István*. Budapest, SZÁZADVÉG, 1993²

HOLUB 1959

HOLUB József: Istvánffy Miklós Historiája 1622-i kiadásának történetéhez. In: *Magyar Könyvszemle* 1959. 281–283.

JENEI 1965

JENEI Ferenc: Az utolsó magyar humanista főpap: Napragi Demeter. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1965/2 137–151.

KÁROLYI 1879

KÁROLYI Árpád: *A Dobó–Balassa féle összeesküvés történetéhez 1569–1572*. Budapest, FRANKLIN, 1879.

KÁROLYI 1883

KÁROLYI Árpád: *Illésházy István hűtlenségi pöre*. Budapest, 1883.

KERÉKGYÁRTÓ 1892

KERÉKGYÁRTÓ Árpád: Istvánffy Miklós Historiája ismertetése és bírálatáról. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1892, 324–340.

LARSSON 2006

Lars-Olof LARSSON: *Kalmarunionens tid. Från drottning Margareta till Kristian II*. Stockholm, 2006².

NAGY 2004a

NAGY Gábor: Szapolyai István és János alakja Isthvánffy Historiaejában. In: *Studia Miskolcinenisia* 5. 2004, 195–214.

NAGY 2004b

NAGY Gábor: A váci püspök esete a személynökkel és a nádori helytartóval (Adalék a hosszú háború korának történetírásához). In: *Septuagesimo anno humanissime peracto. Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára.* Miskolc, 2004. *Publicationes Universitatis Miskolcensis sec. phil.*, tom. IX, fasc. 4., 151–170.

NAGY 2006

NAGY Gábor: Irrepserunt (Isthvánffy Miklós levele Pázmány Péterhez a hitújítás magyarországi kezdeteiről). *Gesta* 2006. 1. sz. 84–90.

NAGY 2008

NAGY Gábor: „*Tu patriae, illa tuis vivet in historiis*” Előkészület egy új Isthvánffy Miklós életrajzhoz. *Századok* 2008/5. 1209–1248.

SINKOVITS 1985

SINKOVITS István: A tizenöt éves háború. Erdély sorsfordulatai. In: PACH Zs. P. (főszerk.): *Magyarország története 1526–1686.* Magyarország története tíz kötetben III/1., Budapest, AKADÉMIAI, 1985, 653–707.

SZÉKELY 1962

SZÉKELY György: A XVI. századi Magyarország és Isthvánffy történetírása. In: *Isthvánffy Miklós: A magyarok történetéből.* Ford. JUHÁSZ László, a szöveget válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta SZÉKELY György. Budapest, MAGYAR HELIKON, 1962. 7–34.

TESZELSZKY 2006

Kees TESZELSZKY: *A Bocskai-korona és koronázás mítosza.* CONFESSIO, 2006/3.

LUX VERITATUM

GÁBOR NAGY

This paper examines the circumstances and the events of the peace negotiations of Vienna in September 1606. Both on the Emperor's and Bocskai's part leading aristocrats participated at the conference. To understand their positions and points of view we can use Miklós Istvánffi's historical writing. In this work, Istvánffi emphasizes the noblemen's grievances: the vacancy of position of the palatine of Hungary, the numerous foreigners in high offices, and ravaging by foreign soldiers. Then he stresses the atrocities caused by Basta's German forces, which became one with the idea of a barbaric enemy, similarly to the Turks. In this case the nobles from Northern Hungary and Transylvania lined up with Bocskai. Although Istvánffi describes the incapable and desperate situation of Bocskai the politician and his nobles, he does not acquit them from disloyalty towards the Emperor.

CSÁKY ISTVÁN ÉS A BOCSKAI-FELKELÉS

PAPP KLÁRA

Bocskai István, Magyarország és Erdély fejedelme a megyesi fejedelmi beiktatást követően szomorú kötelességének tett eleget. Szalárdra utazott, hogy részt vegyen Csáky István temetésén.¹

Az országgyűlésen elhunyt erdélyi nagybirtokos halálhírét gyanús mendemonda kísérte. Azok, akik nem különösebben rokonszenveztek a frissen beiktatott Bocskaival – s ilyenek az erdélyi sérelmek miatt akadtak néhányan – mérgezést emlegettek, utalva rá, hogy a fiatalember akár vetélytársa is lehetne a fejedelmnek, vagyis még neki is érdekében állhatott félreállítás.

Ki volt tehát Csáky István, milyen szerepet játszott családja Erdély történetében? Miért fogalmazhattak meg kortársai ilyen értékelést szerepvállalásáról?

Csáky István családjának szemléletében a hagyományos erdélyi nemesi álláspont tükröződött, a lengyel király melletti elkötelezettség a törökös politika elfogadásával párosult. Ettől az irányvonaltól hosszú út vezetett a Habsburg politika támogatásáig, illetve Bocskai politikájának elfogadásáig.

Fügedi Erik szerint a családot már 1505-ben ott találhatjuk a született bárók (28 család egyike) sorában.² A XVI. század közepén végrehajtott portális összeírás három megyében tüntette fel birtokaikat. Közép-Szolnok megyében Daróc, Esztró, Gyéres és Gyöngy faluban³ együtt birtokolt három Csáky. Csáky

---

¹ *Történelmi Tár*, 1878. 26. Bocskay István levele Illésházy Istvánhoz.

² FÜGEDI 1986, 385-386. A Csáky család első jelentős adományait – a Bihar vármegyei Adorján és Körösszeg várát és birtokát – még Luxemburg Zsigmondtól kapta. *Oklevéltár*, 1919. Az Adorjánra vonatkozó adomány 172–173., a Körösszeg várára érvényes oklevél 183–185. Zsigmond 1396. augusztus 18-án Novigrad mellett állított ki oklevelet, melyben Körösszeg várát és több falut adományozott alattvalójának. Adorján várát és uradalmát 1395 óta birtokolták a Csákyak, cserébe Csák és Kövesd várakért. Az adományokra: MOL Csáky család levéltára P. 71. Fasc. 10. No. 33., ENGEL 1977, 93, 125. A család Zsigmond alatt jelentős hatalomhoz jutott, hiszen az 1420-as évektől a király megbízása alapján az ország keleti felének várai felett kapott rendelkezési jogot, s tagjai több vármegye ispánjai lettek. Csáky Miklós 1397-ben Temes és Bihar vármegyék, Csáky László 1426-ban Bihar és Közép-Szolnok vármegyék, Csáky Ferenc 1435-ben Bihar vármegye főispáni tisztségét töltötte be. HODOR 1878, 377. Csáky Miklós 1415 után erdélyi vajda, öccse György pedig néhány évig a székelyek ispánja lett. Csáky Miklós 1426-ban bekövetkezett halála után fia, László került a vajdai székbe. Az 1437-es erdélyi felkelés idején a Csákyak meghatározó katonai szerepet vállaltak a parasztsereg leverésében, tovább erősítve befolyásukat.

³ MAKSAY 1990, 423.

Farkasnak 7,5 portáját, Csáky Jánosnak 14, Csáky Miklósnak pedig 26,5 portáját vették számba. Bihar megyében 25 településen birtokoltak a Csákyak.⁴ Csáky Demeternek 250,5 portája után Csáky Miklós 151,5 portával, majd özv. Csáky Péterné 67,5 portája következett. Csáky Farkas 65, Csáky Mihály 64, Csáky Imre 27,5, s végül ifj. Csáki Péter 5 portával rendelkezett. Külső-Szolnok megyében Tiszabállán⁵ tüntették fel Csáky Pál és Csáky Farkas birtoklását, de semmi sincs összeírva a nevük mellett.

Mivel a Csákyak birtokainak java része Erdélyben és a Partiumban található, ezért természetesnek tekinthető, ha az erdélyi fejedelmek mellett találjuk őket. Amikor Izabella a Ferdinánddal kötött egyezségnek megfelelően Kassát Serédy Györgynek adta át, Csáky Mihály és Blandrata kíséretében utazott fiával Sziléziába.⁶ Csáky Mihály gyulafehérvári kanonok (megh. 1572), Szapolyai János udvari káplánja, majd Izabella királyné titkára és a fiatal János Zsigmond nevelője volt. Tudásával messze kiemelkedett kortársai közül, kancellári méltóságot viselt és diplomáciai feladatokat is ellátott. A fejedelmi udvar bennfentese azonban nem a birtokadományait Luxemburg Zsigmond királytól számító, a partiumi Biharban és az erdélyi vármegyékben birtokos családból került ki. Erdély formálódásának éveiben ugyanis az új irányítási központ csábítóan hatott a karriert építő magyar nemességre, de maga az udvar is többeket hívott szolgálatra lengyel- és magyarországi hívei közül. Csáky Mihályról Jakó Zsigmond mutatta ki, hogy nem a család körösszegi és adorjáni ágából, hanem a dunántúli mihályi Csáky ágból származott, s krakkói egyetemi tanulmányok után Gosztonyi János erdélyi püspök hívására érkezett a fejedelemségbe.⁷

Az erdélyi főnemességhez tartozó Csáky Dénes rokoni kapcsolatait kihasználva került a fejedelmi udvar közelébe, hiszen édesanyja Báthory Zsófia. Báthory István lengyel király testvére volt. Báthory Kristóf vajda főudvarmestereként és legfőbb tanácsosaként, Közép-Szolnok vármegye ispánjaként, s a vajda végakarata végrehajtójaként játszott komoly szerepet a fejedelemség politikai életében.

Az 1590-es évektől fontos erdélyi tisztségeket betöltő Csáky István karrierjét is rokoni kapcsolatai indították el. Apja, Csáky László szerencsésen házasodott. Felesége, Balassa Zsófia a nagymúltú Bebek család utolsó sarjának, Bebek Annának volt lánya. Málnási Ödön szerint 1566-ban a Csákyak Balassa Zsófia révén szerezték meg az erdélyi Almás várát tartozékaival együtt.⁸

⁴ MAKSAY 1990, 241–242.

⁵ MAKSAY 1990, 451.

⁶ SZIKLAY–BOROVSKY 1916, 488.

⁷ JAKÓ 1997, 91–97. Az erdélyi mihályi Csáky család a 17. század elején halt ki. JAKÓ 1997, 95. A kancellár szerepéről részletek és a tevékenység értékelése olvasható alapos szakirodalommal HORN 2005, 23–32.

⁸ Balassa Zsófia első férjének fiától, Némethy Ferencről vette meg a nagyalmási várat

Csáky István 1570-ben született. 1594-ig nem találkozunk vele az országos politikában. Balassa Zsófia gondosan nevelte egyetlen fiát, aki – a fejedelemnél két évvel volt idősebb – mint művelt fiatalember, huszonnégy évesen lett rokonának, Báthory Zsigmondnak hű embere. A fejedelem 1595-ben őt és Gyulaffy Lászlót arra kérte, hogy legyen segítségére. Deák Farkas szerint részt vett azon a „tanácskozáson, amely az 1595. augusztusi áldozatokra a halálos ítéletet elhatározta”⁹

Baranyai Decsi János úgy tudta, hogy 1598-ben Csáky is elkísérte a fejedelmet Prágába: „Ő maga Jósika István kancellár, Kornis Gáspár, Náprágyi Demeter püspök, Sennyei Pongrác udvarmester, Apafi Mihály, Bornemissza Farkas, Csáki István, Gyulaffy László és más válogatott urak társaságában Magyar- és Morvaországon keresztül február 17-én tizenkét csézával Prágába indult.”¹⁰

1598-ban Zsigmond fejedelem ismételt „bejövetelekor” azok közé a főurak közé tartozott, akik támogatták Bocskait Gyulafehérvár visszaszerzésében.¹¹ Csáky István azonban abból a politikai körből érkezett, ahol a Báthory István korabeli orientáció volt a meghatározó. Az 1598 októberi–novemberi országgyűlésen Bocskaival ellentétben a főispánokkal együtt a törökkel megbékélést és megállapodást kötni kívánó, tehát az eddigi politikai irányvonalat felülvizsgáló javaslatot támogatta.¹²

Báthory Zsigmond követet küldött Konstantinápolyba, de 1599-ben Prágába is elindította Náprágyi Benedeket és Bocskai Istvánt azzal a kéréssel, hogy a császár ismerje el őt a fejedelemség élén, s adja vissza az elfoglalt területeket. Az 1599-es követküldés előtt a fejedelmi tanácsosokkal Csáky István palotájában gyűltek össze Gyulafehérvárott.¹³ Szamosközy szerint a fejedelem már ekkor eldöntötte azonban, hogy lemond Báthory András bíbornok javára, s talán éppen azért küldte két határozott jellemű emberét Rudolffhoz, hogy azok ne tudják őt elhatározásának végrehajtásában megakadályozni.¹⁴

---

tartozékaival. MÁLNÁSI 1933, 23.

⁹ DEÁK 1875, 7.

¹⁰ BARANYAI DECSI 1977, 449.

¹¹ EOE IV. 56.

¹² EOE IV. 71. és 229. Az utóbbi Huszár Péter vallomása, amely szerint „az ispánok és Csáky István reám haragvának és felkelének az Kornis uram sátorából az ország és menének az fejedelem sátorába külön tanácskozni. Megjövének egy kevés vártatva és egy articulust hozának az ország nevével, országul úgy végezték, hogy az törökkel békéljenek meg, és a keresztényekkel való egyességeket hátra vessék.”

¹³ SZAMOSKÖZY 1977, 163.

¹⁴ SZAMOSKÖZY 1977, 163.

Amikor Zsigmond átadta fejedelemségét Báthory András bíbornoknak, Csáky – politikai nézeteik azonossága alapján – azonnal az új uralkodóhoz csatlakozott, és vele tartott a Szent Erzsébetnél vívott ütközetben is.¹⁵

Az 1599. júniusi kolozsvári országgyűlésen a rendek támogatták a bíbornok fejedelmet, hogy az udvarba érkező török követeknek a megegyezést szorgalmazó választ adjon, s az adófizetést is elismerő utasítással küldje saját követeit a Portához. Az új fejedelem ekkor már tudott „a császár és a vajda közös titkáról”, arról hogy Rudolf elfogadta tanácsosai javaslatát és Mihály havasalföldi vajda felajánlkozását, s őt bízta meg az Erdély elleni támadás megszervezésével. Ettől kezdve a krónikások és történetírók Csáky Istvánt a meghatározó személyek között mindig első helyen említik. Amikor pl. Báthory András Mihály vajda ellen vonult, a krónikás így emlékezett meg róla: „Szép látvány volt, amint Zsigmond fejedelemtől kapott nemes vérű fekete paripáján, a főrendű Csáki István, Palatics György és más székely nemesek társaságában felvonult.”¹⁶

Csáky a támadást követően vonult félre, ekkor házasodott meg. Felesége az akkor még csak tizenhat éves Wesselényi Anna lett.¹⁷ Felesége Krakkóban született, hiszen apja, Wesselényi Ferenc Báthori István lengyel király kincstárnoka volt, s elismert szolgálataiért szerzett családja bárói rangot és jelentős uradalmakat.¹⁸ Csáky István feltehetően 1600 körül a hadadi kastélyban találkozott először Annával – akinek 1595-ben meghalt az édesapja¹⁹ – s rövidesen feleségül is vette.

Csáky István éppen ekkortájban került jó viszonyba a Rudolf császár és király nevében működő Mihály vajdával. Azok közé az erdélyi főurak közé tartozott, akiket Mihály fontosnak vélt udvarában tartani. Már 1600. január 16-án tudunk részvételéről a vajda egyik fényes külsőségek közepette megrendezett ünnepélyén.²⁰ Mihály nem csupán lefoglalt adomány (Bihar vm.) uradalmának visszaadásában járt közbe Rudolfnál, hanem 1600 tavaszán már új adományokat is adott neki, így Egeres várát a hozzá tartozó tizennégy faluval együtt.²¹ A

¹⁵ Amikor 1599. október 28-án Báthory András megütközött Mihály vajda seregével, Csáky István a fejedelem mellett állt.

¹⁶ SZAMOSKÖZY 1977, 244.

¹⁷ Wesselényi Anna anyja Sárkándi Anna volt, Bekes Gáspár özvegye, akit 1581-ben, vagy 1582-ben vett el a kincstárnok. DEÁK 1875, 3.

¹⁸ A család 1587-ben költözött vissza Erdélybe. Wesselényi Ferenc a Krakkó melletti landskroni és az erdélyi részeken lévő hadadi és nádasi uradalmakat kapta adományba. DEÁK 1875, 3.

¹⁹ Egy bátyja, Ferenc és egy öccse Pál, valamint egy Erzsébet nevű húga is volt. DEÁK 1875, 4.

²⁰ EOE IV. 355. A leírások alapján Mihály Báthory Zsigmond „kincseivel ugyancsak felcziczomázta magát és lovait”

²¹ MOL P. 71. Fasc. 34. No. 8., másolata Uo. Fasc. 30. No. 22. 1600. július 19-re vonat-

balázsházi jószágot is Mihály vajda vette el a Wass családtól és „adta azt id. Csáki Istvánnak”²²

Mihály önkényeskedései és veszedelmes tervei miatt azonban Erdély nemességének jó része fellázadt ellene és 1600. szeptember első napjaiban, Tordán táborigyűlést tartott. Mihály vajda azzal küldte oda Csákyt, mint „hadainak főgenerálisát [...], hogy az egész nemességet” hozza magával, de a nemesség meggyőzte őt, s „hosszas ellenállás után” az ország főkapitányává (generalis capitaneus regni Transylvaniae) választotta.²³ Csákynek feltétlenül érdemei voltak abban, hogy Székely Mózes az erdélyiek mellé állt, s a nemesség megegyezett Bastával „a római császár mellől soha el nem állanak”, ezért a tábornok segítséget ajánlott a Mihály elleni fellépésben.²⁴

David Ungnad császári biztos jelentéseiben ezt követően igen gyakran találkozhatunk az „Orion Juvenis” (ifjú Orion) vagy a „Sol” (fénylő Nap) álnévvel, amely Csáky Istvánt jelentette.²⁵ A főgenerális az erdélyi hadakkal Lécfalván táborozott, ahol természetesen ő volt a meghatározó személyiség. 1600. október 10-én azonban már a köznemesek „nagy zajt csaptak” a sátra előtt, s néhány főember is megvádolta őt, amiért négy szemkőzt tanácskozott Bastával.²⁶ Szilágyi Sándor szerint Ungnadnak nem volt elfogadható a Csáky befolyására kialakult engedékenységek, gyanakodott az erdélyiekre, a lengyelekre, és sokkal határozottabb intézkedéseket várt el Bastától.²⁷

Acsády Ignác is nagyon lesújtó véleményt fogalmazott meg Csáky Istvánról: „az önzés és az élelmesség egyik tipikus alakja, a ki egyébire sem gondolt, mint jószágszerzésre, vagyongyűjtésre s minden nemzeti szerencsétlenséget fel tudott önzése kielégítésére használni. Ösztöne mindig megsugta neki az alkalmas

kozó donatio, amelyet Mihály vajda Gyulafehérvárott adott Csáky Istvánnak. Az adományhoz tartozó falvak Kolozs és Közép-Szolnok vármegyében találhatóak. Egeres Kolozs vármegyében fekvő falu, várkastéllyal, amely az uradalom névadója lett. MÁLNÁSI 1933, 23–24.

²² Wass János perelte azt vissza ifj. Csáki Istvántól. Wass János 1635-ben halt meg. W. KOVÁCS 2004, 3–4., 10. Wass cs. lt. 1635: XXVII/17.

²³ EOE IV. 388–389.

²⁴ EOE IV. 393. Csáky követeket küldött Székely Mózeshez, akik hírül hozták a császári biztosoknak, hogy ugyan Zamojsky lengyel kancellár valóban Erdély ellen küldte, ő azonban csak „az országot akarná az oláh zsarnok hatalma alól felszabadítani” Továbbá 392. és 397.

²⁵ EOE IV. 398. Jellemző, hogy a császár Mars, Báthory Zsigmond pedig a profugus volt, Kornis Gáspár a Virtus, Mihály vajda a Bifrons, Bocskai viszont a Pestis nevű.

²⁶ EOE IV. 398. Giczey Péter volt a nemesek lázítója. Bornemissza, Sennyei és Haller vádolták meg Ungnadnál.

²⁷ EOE IV. 400. A két ember ellentéte olyan kiélezett volt, hogy napokig nem beszéltek egymással.

pillanatot, melyben a legtöbb haszonnal cserélhet pártot és meggyőződést. Végig szolgálta az utóbbi évek összes fejedelmeit és rendszereit, Zsigmondot, Endrét, Mihályt s most a nemességhez állt, mert sejtette, hogy Mihály uralma bukó félben van.”²⁸ Ac nádynak abban feltétlenül igaza volt, hogy a birtokszerzés Csáky egyik meghatározó célkitűzése volt és ebben a tekintetben nem maradt el tekintélyes kortársától, Bocskai Istvántól. De Csákynek nem állott a rendelkezésére egy jelentős vármegye nemesi felkelése, s a bihari hajdúknak Váradhoz rendelt seregei – ahogyan 1592-től Bocskainak –, hogy politikai elképzeléseinek hangot adjon. Vélhetően ezért kellett Csákynek más módszert választania udvari szereplésének első évtizedében, amikor kapcsolatai alakításában helyzetfelmérő képességének és személyes meggyőző hatásának volt igazán szerepe.

Az utókor feljegyzései a birtokok megóvásával kapcsolatos lépéseket megalapozottaknak mutatják. Az adományok bejegyzésének jegyzékéből pl. kiderül, hogy Egeres várát és a hozzá tartozó uradalmat 1600-ban Mihály vajdával adományoztatta, de a birtokszerzést 1601-ben Báthory Zsigmonddal is megismételtette.²⁹

A Mihály vajda serege feletti miriszlói győzelem (1600. szeptember 18.) hatására Erdélyben rendkívüli módon megnövekedett az akkor még csak harminc éves fővezér politikai súlya. A kortársak már azt latolgatták, hogy Miksa főherceg lesz a fejedelem, s mellette Csákyt nevezik ki kormányzónak. Az elképzelések lehettek ugyan túlzóak, de jól mutatták, hogy a nemesi közvélemény a főgenerálist már egyértelműen Habsburg-párti politikusnak tekintette. A lécfalvi országgyűlésen hozott törvénycikkeket egyedül ő írta alá. A második törvénycikkben a rendek részletesen szóltak Csáky István érdemeiről és a következőképpen határoztak:

„Megtétekintvén továbbá ilyen nagy veszedelmes állapotban hazánknak forgását, melybe jutottunk volt a kegyetlen és törvényrontó tyrannus Mihály vajda miatt, az tekintetes nagyságos urnak Csáki István uramnak ő nagyságának dicséretes magaviselését és szorgalmatos forgolódását, ki mi érettünk a maga hasznát és minden egyéb tekinteteket hátrahagyván, jóakarattja szerint ultro teljes szívét, igyekeztét csak e hazának tulajdonította, annak hasznára fordította, melyben sem munkáját sem fáradságát nem szánván éjjeli, nappali sok fáradsága és nyughatatlansága után sem kincset, sem marháját nem kímélvén, életét nagy veszedelemre vetette és ha Isten és a szerencse úgy hozta volna, halálát sem szánta érettünk és az házáért; ilyen nagy jó tettiért azért nem akartunk hálátlanok lenni, noha

²⁸ ACSÁDY 1897.

²⁹ Fond Jósika, No. 629. Adományok bejegyzése. 1594-ben Almás adományát is Báthory Zsigmondhoz kapcsolják.

ennél sokkal nagyobbat érdemlett tőlünk, végeztük azért, hogy: valami jószágot bírt Mihály vajda adományából, mind azzal egyetemben, melyet országul annak utána ő nagyságának adtunk, conferáltunk, teljességgel helyén maradjon, melyeknek bírásában ő nagyságát megtartjuk, sőt követtünk által császár őfelségét is megtaláljuk, hogy *temporum in successu, ha valami impetitori lennének, kik a jószágban valamit törvénnel elnyernének, őfelsége Csáky István uramat őnagyságát avagy az impetitorokat de aliis bonis fisci méltóztassék contentálni.*³⁰

A főgenerálissal szemben Bocskairól nagyon lesújtó véleményt fogalmaztak meg, külön kiemelve Báthory Zsigmondnak a rendek előzetes beleegyezése nélküli visszahívását, amiért nagyon szigorú ítéletet hoztak: „[...] hogy ennek utána is e féle nyughatatlan elme miatt hazánk hasonló veszedelemben ne forogjon, végeztük – kiről kívánjuk, hogy az ország követi császár ő felségét ország nevével megtalálják –, hogy itt benn Erdélyben semmi közü, semmi jószága, se birodalma ne légyen, és közinkbe soha Erdélybe lakóul ne szállhasson, avvagy másképpen.”³¹

Csáky István valószínűleg a lécfalvi országgyűlés idején volt hatalma tetőpontján. Ungnad 1600. októberében azt írta jelentésében „gubernatio mehr bei dem Juveni (Csáki) als bei dem Nigro (Basta) stehet.”³² A császárhoz írott levelekben, kérésekben a tanácsurak közül első helyen az ő aláírását találjuk.

Valószínű, hogy Csáky István is igen vágyott a fejedelmi trónra, aminek megszerzésére most lett volna lehetősége: a hatalma és népszerűsége is elősegíthették szándékait, de a következő két év zavaros időszaka áthúzta számítását. A kortársak úgy értékelték, hogy Székely Mózesnek és Csáky Istvánnak is lenne esélye a fejedelmi címre, de közülük bármelyiknek megválasztása kettészakíthatná az országot.

1601 januárjában Csáky főgenerális hívta össze a kolozsvári országgyűlést,³³ ahol saját birtokaira nézve nem csupán a lécfalvi országgyűlés határozatainak megerősítését érte el, hanem költségére és fáradságára tekintettel neki adták Fogaras várát is minden tartozékával (kb. hetven faluval), valamint a nagysinkszéki dézsmával együtt.

Acsády úgy következtetett, hogy minden bizonnyal nem váltak valóra Csáky elképzelései, ezért tért vissza rokonának támogatásához: „nagy jószágokon

³⁰ Oklevéltár II. 1919, 605–607. 1600. október 21-én Lécfalván adták ki. Magyar nyelven EOE IV: 552–553. A vitélző rend kezén lévő birtokokat is érvényben hagyták.

³¹ EOE IV. 559. 20. tc.

³² EOE IV. 562.

³³ EOE IV. 577–589. Az országgyűlés január 21-től február 8-ig ülésezett. A főgenerális újabb feladatokat is kapott, tartson mustrát a rácok felett, s ne engedje az oláh papok kimenetelét az országból.

kivül hercegi rangot s Erdély kormányzóságát kérte, nem tudta megvalósítani, [ezért] a fejedelemséget ismét a Moldvában levő Báthory Zsigmondnak ajánlotta föl.”³⁴ 1600-ban viszont a nemesség és Csáky István együttműködésének tulajdonította, hogy a lécfalvi országgyűlés lefoglalta Bocskai javait. Ellentmondásként írta le, hogy a lépést a Báthory Zsigmonddal fenntartott jó viszonyral indokolták, ami Bocskai száműzetéséhez vezetett, miközben néhány hónapon belül a kolozsvári országgyűlés ismét Zsigmondot választotta Erdély fejedelmévé.³⁵

A nemesek a németes urakat, de magát Basta generálist is fogságra vetették, s így gyakorlatilag egy összeesküvés révén tudták Zsigmondot ismét a fejedelmi székbe juttatni. A rendek ezek után tették meg február 3-án a székesegyházban az ünnepélyes bejelentést: a visszatért Báthory Zsigmondot választották meg fejedelmüknek. Csáky tekintélye hozzásegítette Zsigmondot a hatalomhoz, de ugyanakkor szembefordította Bastát az ország nemességével, aki ettől kezdve többet már nem tanúsított türelmet az erdélyi rendekkel.³⁶

A megerősödött Csáky azonban Székely Mózzal együtt sem volt képes Erdélyt megvédeni, ami Basta generális hadainak győzelméhez, s Báthory Zsigmond újbóli lemondásához (1602. júl. 26.) vezetett.³⁷

Csáky István 1602-ben kivonult Fogarasvárból és Magyarországra ment, ahol biztosabb alapokra fektethette életét: Sároset és Szádvárat, ezt a két jelentős uradalmat akarta megszerezni a királytól. Fogarast tehát csak egy évig birtokolta. Fennmaradt olyan vélemény is, hogy Csákyt a józan belátás bírta rá, hogy az egyébként általában a fejedelmi család birtokához tartozó várat és uradalmat visszaadja, s inkább a felső-magyarországi viszonylag békésebb területen szerezzen családjának menedéket.³⁸ Szilágyi Sándor úgy tudta, hogy a birtokhoz hozzásegítette jó viszonya Giorgio Basta generálissal, 1600-ban ugyanis tett ígéretet a csá-

³⁴ ACSÁDY 1897.

³⁵ A lécfalvi országgyűlés 1600. november 25-én ült össze. Az erdélyi birtokokat 1600 elején Mihály vajda is lefoglaltatta. A rendek 1601. február 4-én magát Giorgio Basta generálist is fogságba ejtették, „éjjel a lakásán megrohanták, őrségét lefegyverezték, s ágyából kiragadva börtönbe vitték”, ám február 7-én szabadon engedték. Acsády többek között ezzel magyarázta Basta későbbi kegyetlenségét az erdélyiekkel.

³⁶ Uo. „megpróbálták kiengesztelését – jószágot ígértek neki, ha az országban marad s Zsigmondhoz csatlakozik, de a bizalmában csalatkozott, becsületében megalázott Basta bosszútól lihegve, a nemességet s az egész országot engesztelhetetlenül meggyűlölve sietett Kővárra, onnan meg Szatmárra, ostromolva a királyt segítségért, melylyel Erdélybe törjön s a hűtleneket megfenyítse.”

³⁷ Szerinte Csáky vette rá a fejedelmet, hogy egyezzen meg Bastával és hagyja el híveit. Cserébe Sáros és Szádvár uradalmait akarta Rudolftól megszerezni.

³⁸ Deák Farkas szerint attól tartott, akárki lesz is a fejedelem, az nem fogja egykönnyen a családot Fogaras birtokában megerősíteni. DEÁK 1875,10.

szári biztosoknak, hogy „Erdélyt ő felsége kezébe fogja szolgáltatni”³⁹ Azért, hogy a felvidéki uradalmakat és várakat megszerezze, Nagymás és Egeres uradalmát 14.000 forintért adta zálogba, de más birtokaiból is jelentős pénzekhez jutott. Ezekből az összegekből fizette ő felsége seregeinek zsoldját, illetve egyéb szükségleteiket. Hogy tovább növelje a király adósságait, saját birtokainak terméséből látta el élelemmel, illetve fizette Basta seregét.⁴⁰ Sok esetben ez sem volt elég, ezért nagyobb kölcsönöket kellett magára vennie, amit majd utódai fizettek vissza hosszú évek alatt. Célját 1603-ban azonban elérte, megkapta Sárosvárat – Sáros megyében – és Szádvárat – Torna megyében – uradalmaikkal együtt tizenkét évre 192 494 forintért.⁴¹

1602 második felétől családjával élt és gazdaságának, várainak gondozásával foglalkozott. 1603. május 3-án Regete–Ruszkán született fia, István (a későbbi tárnokmester). Mivel a család 1603. augusztus elsején beköltözött Sáros várába, Csáky István a Habsburg-ellenes felkelés előestéjén felső-magyarországi zálogbirtokos lett. Ekkor született második fia, László és egy Anna nevű lánya is.⁴² Az evangélikus Csáky ebben az időben került olyan környezetbe, amely a megállapodott, nyugodt életet jelenthette volna neki és családjának.⁴³

Amikor 1605. február 21-én Bocskai Istvánt fejedelemmé választották, önként békült ki volt vetélytársával. Szekfű Gyula szerint Bocskai a párthívévé lett Csáky István révén kezdte meg első béketapogatódzását a császári udvarhoz, Basta azonban elutasította a közeledést.⁴⁴ Állításával szemben igazolható, hogy Basta már 1604 decemberében Bocskaihoz küldte Csáky Istvánt, majd 1605 januárjában Csákyt és Rákóczi Zsigmondot. Károlyi Árpád szerint Basta jobban bízott Csákyban, hiszen Erdélyben Bocskai ellenlábásának számított.⁴⁵ A valóságban a fegyverszünetet óhajtó császári fővezér egyikükről sem volt egyértelműen jó véleménnyel, de nem volt más választása: „...Rákóczi azt magyarázza a nemeseknek, hogy most van itt az ideje, hogy kedvező feltételekkel tárgyaljanak Öfelségével, az a másik, amint hogy mindig is álnok volt, Erdélyben magyar fejedel-

³⁹ Ungnad 1600.

⁴⁰ Málnási Ödön szerint 80 ezer forintot fizetett Basta hadainak tartására. MÁLNÁSI 1933, 24.

⁴¹ Wesselényi Anna feljegyzése a család „zöld könyvébe”: Anno 1603 1. die Augusty salottam be Saros varaban az en kegelmes uramnak addomaniaban.” *Csáky oklevéltár*, 1919, I. 2. 610.

⁴² DEÁK 1875, 8. Málnási Ödön szerint volt egy Krisztina nevű lánya is, aki korán meghalt. MÁLNÁSI 1933, 24.

⁴³ Málnási adatai alapján 1605-ben Csáky Istvánnak a felső-magyarországi zálogbirtokon kívül Biharban 32, Kolozsban 13, Belső-Szolnokon 13, Dobokán 2, Abaújban 3 faluja volt. MÁLNÁSI 1933, 24.

⁴⁴ HÓMAN–SZEKFI 1928

⁴⁵ MOE XI. 121–122.

met akar látni.” Csáky szerint „[...] Rákóczy Zsigmond urammal sokat szólván ez dologrúl, Básta uramot ű nagyságát megtaláltatók, hogy lönne azon, ez nagy háborút vinné békességre, ne vinné végre, mely dologra ű nagysága kész lön és engedelmeből Bocskay megtaláltatók, az is igen kész lön az egyezségre.”⁴⁶ A tárgyalás valóban kudarcba fulladt – igaz, a mindkét fél számára szükséges rövid fegyverszünetet biztosította –, ennek azonban Bocskai túlzó követeléseiben kell keresnünk az okát. Az udvarban ugyanis „szemtelen” kérésnek tartották Erdély követelését (amely éppen Basta szerepvállalása mellett lett a Habsburgok fegyverrel megszerzett területe), a vallásszabadság és a rendi jogok biztosításának együttes kérését.⁴⁷ Csákynek Nyáry Pálhoz írott leveléből tudjuk, hogy Basta éppen Erdély és a Részek átengedésének követelésekor szakította meg a béketárgyalásokat, s döntött a katonai megoldás mellett.

Csáky mindenképpen a békés megoldást részesítette előnyben. Hiába tudósította azonban Nyáry Pálon és Forgách Zsigmondon keresztül az uralkodót, hogy milyen feltételek mellett lehetne Bocskaival és a felkelőkkel egyezséget kötni, s Bastával szemben hiába erősködött, hogy „fegyver által nem látom semmi jóra menjen a dolgunk”, az események a határozott szembenállás irányába változtak. Csáky személyes csalódása is volt, hogy a háború elől hiába húzódott a Felvidékre – ahogyan februárban Illésháznak írta⁴⁸ – „eluntam vala az háborút, úgy jüttem vala ez földre, im itt is megtanála az jó isten” A felkelők katonai sikerei nyomán nem maradt más lehetőség, mint a csatlakozás.

Bocskai 1605 tavaszán nagyvonalúan feledni akarta a korábbi ellenségeskedést, s hívei közé fogadta. Április 17-én, Szerencsen keltezett levelében emlékeztette rá „Kassán, Rákóczy uram ő kegyelme jelenlétében minden előbbi kegyelmedhez való nehézségünket letöttük vala, azután mint forgottak légyen az állapotok, arra most semmit sem nézünk.” Teljes mértékben elfogadta tehát „jó szándékának és indulatjának ígéretit”, – főleg, ha Bocskait urának és fejedelmének tartja – ezért azt írta neki: „ilyen szándékkal kegyelmed mihozzánk bizvást, minden tartozás és gondolkodás nélkül bátorságosan eljöhet, s el is várjuk te kegyelmedet”⁴⁹

Erdélybe küldte, és azzal a feladattal látta el, hogy a neki még be nem hódolt részeket és a sászokat állítsa oldalára.⁵⁰ Szamosközy úgy tudta – s az erdélyi dokumentumok ezt az értesülést igazolták is⁵¹ –, hogy Bocskai az erdélyi hadak parancsnokává nevezte ki.⁵² A fejedelem 1605 nyári időszakában azzal a

⁴⁶ Csáky István levele Nyáry Pálnak 1605. január 29-én. SZILÁGYI 1878, 823–824.

⁴⁷ SZILÁGYI 1878, 823–824.

⁴⁸ Csáky István levele Illésházy Istvánnak, 1605. február 21-én. SZILÁGYI 1878, 826–827.

⁴⁹ BOCSKAI István leveles–könyve. 106.

⁵⁰ MAKKAI 1987, 710.

⁵¹ EOE V. 305.

⁵² SZAMOSKÖZY 1977, 119.

feladattal bízta meg, hogy érje el Segesvár német őrségénél a vár és város feladását.⁵³

A nagyszebeni *Krauss György* gazdag kereskedőcsalád sarjaként Strassburgban és Padovában járt egyetemre, s csak a 17. század közepén írta meg Erdély eseményeit tárgyaló munkáját.⁵⁴ Csáky tevékenységére az 1601. év eseményeinek tárgyalásánál tért ki, s ennek alapján joggal feltételezhetjük, hogy 1605-ben Csáky a Bocskaitól kapott feladata végrehajtásakor ismerős személyekkel és problémával találta szembe magát. Krauss leírása szerint Segesváron minden „Csáki István parancsára történt, de a fejedelem tudta nélkül és akarata ellenére; a fejedelem ezidőtájt Dévában tartózkodott és csak neve szerint volt uralkodó, az országban mindent Csáki intézett, saját kedve szerint; mert nagy tekintélye volt a hadinép előtt, amiért minden gonosz kedvtelésüket megengedte.” A katonákkal elnéző volt, sokkal többet engedett meg nekik a kelletténél, sőt ő maga is részt vett a hatalmaskodásban: „Mindent feldúltak, lovaikat a legszebb házakban tartották, a legékesebb hajlékokból lóistállókat csináltak és azokat piszokkal, mocsokkal úgy beszennyezték, hogy undorító volt nézni. [...] Hazug hízelgéssel a tisztos városi tanácsot egy bizonyos helyre összehívták, mintha megint mindent rendbe akarnának hozni, és a tanáccsal a közjóról tárgyalni. Amikor mind együtt voltak, Csáki parancsára valamennyit elfogták és foglyokként őrizték. Többször is kimondták rájuk az ítéletet, hogy ki fogják őket végezni, de Isten jóvoltából mégis életben maradtak”⁵⁵

Miután segesvári küldetését sikeresen teljesítette, 1605 szeptemberében a fejedelmet beiktató országgyűlésre érkezve halt meg Medgyesen, nagyon fiatalon, harminchat éves korában. A család történetével foglalkozó Deák Farkas úgy fogalmazott: „erős gyanú volt, hogy méreg által öletett meg az élete virágában levő jeles férfi.”⁵⁶

Istvánffy – miközben korrekten tudósított a szerencsi országgyűlésről, valamint a fejedelem kolozsvári útjáról, s a medgyesi országgyűlésről – a vádat erősítette meg: „Éppen nem alaptalan a mendemonda, hogy a Bocskaitól titokban adott méreg ölte meg, mert mint hihető volt, ez a jó egészségnek örvendő és viru-

⁵³ EOE V. 305. A fejedelem Imhoffot is a segítségére küldte. Segesvár alsó városát már májusban kirabolta Gyulaffy László. EOE. V 303.

⁵⁴ KRAUSS 65–114. (Először 1839-ben Kolozsvárott jelent meg „Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens. I. KEMÉNY József kiadásában.)

⁵⁵ KRAUSS 1941, 72–73. „Csáki Istvánnak a tisztos tanács váltságdíjaként 8143 forintot fizettek, meg 100 darab aranyat. Még amikor annakidején Básta jött sereggel a Szilágy-ságba, a fosztogatás megváltására 7000 forintot adtak volt Csákinak. A várostól Csáki 613 aranyat vett sarcul, ekkor egy mérő gabona 5 forintot ért. A szabad fosztogatást föl sem lehet becsülni, a templomi javak nélkül többre megy, mint 500,000 forint; a város javaiból több mint 3000 forintot vittek el.”

⁵⁶ DEÁK 1875, 9.

ló korban levő férfiú, ha meg nem mérgezik, sokkal hosszabb ideig élhetett volna.”⁵⁷ Az országgyűlésre, az ott tapasztalható bizakodó hangulatra mindenképpen rányomta bélyegét az erdélyi katonai parancsnok halála.⁵⁸

A tények ismeretében nehezen lenne igazolható, hogy a Csákyt megnyer- ni kívánó Bocskainak érdeke fűződött volna halálához. Inkább feltételezhető, hogy a vele konfliktusba került erdélyieknek állhatott érdekében a főparancsnok halála.

A korabeli feltételezésekkel szemben szimbolikus jelentőségű volt, hogy Bocskai a medgyesi országgyűlés után két hívének temetésén vett részt. Október 5-én Szalárdon,⁵⁹ „az szegény Csáky uram” családi temetkezési helyén és Bátorban, a Báthoriak gyönyörű gótikus templomában. A fejedelem fontosnak tekintette személyes részvételét, amit csak vele szoros kapcsolatban álló személyek esetén tett meg. Azt mutatta ezzel a lépéssel, hogy maga is együtt érez Csáky István és ecsedi Báthory István családjával, s az elhunytakat udvara bizalmi embereinek tekinti.⁶⁰

⁵⁷ ISTVÁNYFY 1977, 498.

⁵⁸ EOE. V. 308. Gyulaffi Lestár éppen az 1605-ös év eseményei kapcsán emlékezett meg Bogáti Menyhárt vásárhelyi konfliktusáról Csáky Istvánnal. Bogáti Csáky szemére vetette, hogy a „hajdúk közé adta magát”, éjjel-nappal dözsol, „a nemesség jószágát is mind egyaránt dúlatja, kiből jövődre jó nem következéjek” Gyulaffi Lestár történeti maradványai. 197. Ugyanakkor talán az is elgondolkoztató, hogy a Csáky és a Rákóczi család a Felvidéken és Erdélyben éppen ettől az időszaktól több mint fél évszázadon keresztül egymás riválisa lett. Ha valakinek, akkor Rákóczi Zsigmondnak érdekében állott erdélyi riválisának félreállítására. Annak azonban, hogy a későbbi fejedelem valóban tett volna lépéseket ennek érdekében, semmi nyoma nincsen. Rákóczi Zsigmond 1608. március 5-én – a kolozsvári országgyűlésen – éppen a Csáky István birtokába került Sáros és Szádvár megszerzésének ígérete mellett mondott le fejedelmi hatalmáról, s hagyta el családjával együtt Erdélyt. Felesége, Telegdi Borbála 1612. június 3-án azt írta Rákóczi Györgynek és Zsigmondnak, hogy „ides fiaim, tudjátok nyavajás Csákiné asszonyom adósságát, ”, ami nem éppen Csákykné megbecsülésére utal. A Rákóczyak levéltárából. 582.

⁵⁹ Szalárd a Csákyak temetkezési helye lehetett, mert 1490-ben Csáky Benedek is úgy végrendelezett, hogy temessék apja, Csáky Ferenc koporsójába, amely „az Boldog Szűz Máriának Clastromában, mely Szalárdon építettett, az Minores Szerzetből való Barátok közt [...] azoknak az Barátoknak minden Ceremoniáival” Csáky Benedek végrendelete 648–649.

⁶⁰ A mérgezést senki sem tudta igazolni, ezért ezt a váratlan haláleset miatt született, alaptalannak bizonyult feltételezésnek kell tartanunk.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MOL

Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) Csáky család levéltára
P. 71. Fasc. 10. No. 33., Fasc. 34. No. 8., másolata Uo. Fasc. 30. No. 22.

Fond Jósika

A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár
(Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj) A branyicskai báró Jósika
család hitbizományi levéltára (Fond fideicomissionar Jósika)
No. 629.

BIBLIOGRÁFIA

ACSÁDY 1897

ACSÁDY Ignác: Magyarország három részre oszlásának története (1526–1608). In: *A magyar nemzet története*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. V. Budapest, 1897. (ARCANUM CD ROM)

A Rákóczyak levéltárából 1611–1630.

A Rákóczyak levéltárából 1611–1630. Közli SZILÁGYI Sándor. *Történelmi Tár*, 1893.

BARANYAI DECSI 1977

BARANYAI DECSI János: Magyar história. In: *Humanista történetírók*. Szerk. KULCSÁR Péter, Budapest, SZÉPIRODALMI, 1977.

BOCSKAI István leveles-könyve.

Bocskai István leveles-könyve. Közli THALY Kálmán. *Magyar Történelmi Tár*. XIX. köt. 1874.

CSÁKY Benedek végrendelete

Csáky Benedek végrendelete magyar nyelven, 1490. A gr. Csáky nemzetiség löcsei levéltárából közli: SVÁBY Frigyes családi levéltárnok. *Századok*, 1873. 648–649.

DEÁK 1875

DEÁK Farkas: *Wesselényi Anna Csáky Istvánné életrajza és levelezése*. Budapest, 1875.

ENGEL 1977

ENGEL Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Budapest, 1977.

EOE IV

Erdélyi Országgyűlési Emlékek IV. (1597–1601) Szerk. SZILÁGYI Sándor

dor, Budapest, 1878.

EOE V

Erdélyi Országgyűlési Emlékek IV (1601–1607) Szerk. SZILÁGYI Sándor, Budapest, 1879.

FÜGEDI 1986

FÜGEDI Erik: *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése.* Budapest, MAGVETŐ, 1986.

GYULAFFI Lestár történeti maradványai.

GYULAFFI Lestár történeti maradványai. Második, befejező közlemény. Közli: SZILÁGYI Sándor. *Történelmi Tár*, 1893. 197.

HODOR 1878

HODOR Károly: Bihar vármegye főispánjai. *Történelmi Tár*, 1878.

HORN 2005

HORN Ildikó: Mihályi Csáky Mihály (1492?–1572) In: Uő.: *Tündérország útvesztői.* TDI Könyvek I. Budapest, ELTE-BTK 2005. 23–32.

HÓMAN–SZEKFŰ 1938

HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet.* Budapest, KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, 1928.

ISTVÁNFFY 1977.

ISTVÁNFFY Miklós: Magyar történet. Bocskai fejedelemsége. In: *Humanista történetírók.* Szerk. KULCSÁR Péter, Budapest, SZÉPIRODALMI, 1977. 485–536.

JAKÓ 1997

JAKÓ Zsigmond: Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról. In: Uő.: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Budapest, MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG, 1997. 91–97.

KRAUSS 1941

KRAUSS György: Leírása mind a hadi dolgoknak, mind az egyebeknek, amelyek 1599-től 1606-ig Erdélyben történtek. In: *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. III. Tűzpróba 1603–1613.* Cs. SZABÓ László közreműködésével szerkesztette MAKKAI László. Budapest, FRANKLIN-TÁRSULAT, 1941. 65–114.

MAKKAI 1987

MAKKAI László: A Bocskai-felkelés. In: *Magyarország története 1526–1686.* 3/1. k. Budapest, AKADÉMIAI, 1987. 709–775.

MAKSAY 1990

MAKSAY Ferenc (szerk.): *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I–II.* Budapest, MOL, 1990.

MÁLNÁSI 1933

MÁLNÁSI Ödön: *Gróf Csáky Imre bibornok élete és kora (1672–1732).*

Kalocsa, A gróf Csáky család kiadása, 1933.

MOE XI

Magyar Országgyűlési Emlékek XI. Szerk. KÁROLYI Árpád, Budapest, 1899.

SZIKLAY–BOROVSKY 1916

SZIKLAY János és BOROVSKY Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai I. k. Abaúj-Torna vármegye és Kassa.* Budapest, 1916.

SZILÁGYI 1878

SZILÁGYI Sándor: *Illésházy és más főurak levelezése. Történelmi Tár,* 1878.

Oklevéltár I. 1919

Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez, Oklevelek 1229–1499-ig, 1. kötet 1. rész, Budapest, 1919.

Oklevéltár II. 1919

Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez, Oklevelek 1500–1818-ig, I. kötet, 2. rész. Bevezetés: Bártfai Szabó László. Budapest, 1919.

SZAMOSKÖZY 1977

SZAMOSKÖZY István: *Erdély története.* Budapest, MAGYAR HELIKON, 1977. 163.

Történelmi Tár

Történelmi Tár, 1878. 26. Bocskay István levele Illésházy Istvánhoz.

W. KOVÁCS 2004

W. KOVÁCS András: A cegei gróf Wass család története (16–20. század). In: *Erdélyi Múzeum* LXVI. k. 2004. 3–4., 10. Wass cs. lt. 1635: XXVII/17.

ISTVÁN CSÁKY AND THE RESURRECTION OF BOCSKAI

KLÁRA PAPP

In September of 1605 Bocskai was inaugurated to the Principality of Transylvania in Medgyes. After this the prince took part at the funeral of the 36-year old István Csáky, the illustrious politician who had died when heading for the assembly. Because of his unexpected death and controversial career, repeated changes between political parties lead to the assumption that he might have been poisoned. It was suspected that Bocskai was in the background. Csáky got large estates in Transylvania and the Partium, and served Zsigmond and András Báthory, and later Mihály Voivode. He also stood by the Habsburgs and he had strong ambitions to the Principality of Transylvania, which he could not acquire. But when Bocskai gained ground, he made peace with Csáky and, as mentioned, he went to Csáky's funeral, although he only went to the funerals of his closest friends. So the charge of poisoning could be regarded as a groundless supposition.

PÉTER KATALIN

Bocskai István mozgalmához későn csatlakozott, mégis Illésházy lett a felkelt rendek és az uralkodó megbékélésének folyamatában a főszereplő. Korábban nem tartozott a vezető politikusok közé, jóllehet az 1570-es évekre kialakult társadalmi helyzete már megengedte volna, hogy hangadó legyen.

Ebben a szövegben azt vizsgálom, miért került a felkelés végén éppen Illésházy István középponti szerepbe. Arra az eredményre jutottam, hogy a magyarázat Illésházy személyiségében van.

* * *

1. Az Erdődy-kapcsolat

Illésházy István az ország déli részén, Erdődy Péter bánsága alatt, mint katona kezdte pályáját. Szolgálatba lépése valamikor 1562-1563-ban történt. Erre lehet következtetni jóval később megfogalmazott rangemelő diplomája adataiból. Az oklevél ugyanis egyrészt azt mondja, hogy Illésházy már II. Miksa alatt hadakozott, másrészt öt évre teszi azt az időt, amit Erdődy Péter alatt töltött.¹ Minthogy pedig Illésházy István 1540-ben született, ezek szerint húszas évei elején lett katona. Életkorát tekintve a hadi pályára lépő köznemeseknél megszokott módon indult. Ha fiatal nemes nem apródnak, hanem hivatásos katonának állt, nagyjából ennyi idősen tehetete.²

---

* Az OTKA T 47001 kutatás része

¹ Illésházy István rangemelő diplomájának másolata: MOL A 57. Libri regii 4. 490–491. 1587. 11. 12. (A továbbiakban Rangemelő diploma) [Igen sok forrást használtam az online és CD-n is hozzáférhető Libri regii-ből: Királyi Könyvek. Minthogy ez a forrás értelem szerűen iratok másolatait tartalmazza, a továbbiakban a másolat jellegre nem utalok.] Miksát 1563-ban koronázták meg, Erdődy pedig 1566-ban hunyt el. Mivel Illésházynek a rangemelést kérelmező beadványát nem ismerjük, nem tudjuk, a kronológiai bizonytalanság már abban is megvolt-e vagy csak a kancelláriai fogalmazványba került bele. Az alap tény, hogy tudniillik Erdődy Péter alatt szolgált, minden valószínűség szerint fedti a valószínűságot, bár a beadványok tartalmát nem volt szokás ellenőrizni.

² Illésházy István mindeddig legrészletesebb életrajza: PODHRADCZYK 1856, 299–321. 370–390. ÖTVÖS Péter tájékoztató Illésházy Istvánnak az ő munkája előtt megjelent összes életrajzáról: ÖTVÖS 1991, 16-17. Újabb két rövid, egymást kiegészítő életrajz készült: SZAKÁLY 1999, 82-83.; HILLER 1999, 84-85. Régi irások adatai szerint Illésházy Pozsonyban tanult, és volt Pozsony megyei alispán. Ezekről a tényekről azonban nem ismerünk korbelti forrást. A 19. századból származóan kifejezett tévedések is élnek mai feldol-

Kevésbé természetes az, hogy Illésházy István a Délvidéken kezdett. Az Árpád kor óta ismert családja onnan távol, a Csallóközben volt birtokos, és családja tagjai Pozsony megyében tevékenykedtek.³ Egy kivételről tudunk, Illésházy Mátyásról, aki a gyulafehérvári káptalan tagja lett, és mint ilyen Páduában tanult. Jelentős ember lehetett, mert tanulmányai iránt Mátyás király érdeklődött.⁴ Később Illésházy Mátyás gyulafehérvári prépost lett.⁵ Úgy látszik azonban, nem sokat tudott vagy akart törődni a családjával; főpap létére nem indította el az Illésházyak társadalmi emelkedését.

Illésházy István közvetlen őse, valószínűleg a nagyapja, Illésházy György köznemes volt. Az 1505-ös rákosi országgyűlésen ő képviselte másodmagával Pozsony megyét.⁶ Aztán mint pozsonyi alispán és pozsonyi várnagy a századforduló köznemesi politizálásának vezetői közé tartozott. Már nem élt, amikor Illésházy István született; a mohácsi csatában esett el. Tizenöt évnyi várnagysága a pozsonyi várban mégis azt a gondolatot veti fel, hogy utódai katonáskodásának természetes színtere a pozsonyi vár lett volna.

Vagy ha Illésházy István nem Pozsonyba ment katonának; a nyugati határszél tele volt fontos várral. Kereshetett volna magának otthonához vagy birtokaihoz közelebbi szolgálati helyet. Később meg is tette. Miután Erdődy Péter meghalt, Illésházy István még nagyjából tíz évig katonáskodott, de már nem a Délvidéken, hanem Győrben és Léván.⁷

Ezek a tények arra utalnak, hogy Illésházy pályája elején lehetett Erdődy Péter és közöttük valamilyen személyes kapocs. Nem feltétlenül keletkezett szubjektív okból, bár fiatal embereknek vonzó egyéniségű patrónusok iránti rajongásáról – mint a történelem minden korszakában – ebben az időben is tudunk. Az érzelmek létezését, mint lehetőséget tehát nem kirekesztve regisztrálok azt a tényesorozatot, ami oda vezetett, hogy Erdődy Péter, aki hosszú ideig viselte a Horvátország és

gozásokban. A legfeltűnőbb szerint Illésházy 1593-ban grófi rangot kapott. Tény ezzel szemben az, hogy sem akkor, sem később nem lett gróf. Nádorrá választása után szívesen írta magát *comes Stephanus Illésházy palatinus*-nak, ez azonban csak a *comes palatinus* = nádorispán értelmű meghatározás lehet. A tévedésekkel a továbbiakban csak akkor vitatkozom, ha mondandóm lényegét érintik. Egyébként egyszerűen saját adataimat közlöm.

³ A földrajzi- és helyneveket magyarul használom. Másnyelvű alakjaikról a szöveg végén listát adok.

⁴ VERESS 1915, 18.

⁵ MOL DI 61896 1496. 10. 17.

⁶ Mivel az Illésházy család férfi ága a 19. század elején kihalt, a modern genealógia nem foglalkozott vele. NAGY 1857–1868, V. 223–225. közöl bizonyos adatokat. Illésházyakat említő okleveleket a Magyar Országos Levéltár honlapjáról hozzáférhető adatbázisokból kerestem: www.mol.gov.hu (2006. 05. 31.) A történeti tényekben legendásan megbízható Pallas Nagylexikon Illésházy Istvánról és a családtagokról szólva érthetetlenül pontatlan.

⁷ Rangemelő diploma

Szlavónia bánja méltóságot, a királyság sok területén volt hatalmas birtokos. Bakócz Tamás esztergomi érsek, az Erdődyek gazdasági és társadalmi kiemelkedésének megalapítója gondos emberként szerkesztette meg annak idején a família státusát. Sok rokona, négy unokaöccse volt, és míg élt, sokat szerzett az egész famíliának, de a fél országra kiterjedő örökséget nem szórta szét közöttük. Egy unokaöcs semmit nem kapott, kettő egy nem túl jelentős váron és a hozzá tartozó településen osztozott. Az akkor élt Erdődy Péternek, a bán apjának jutott minden más. Ő és utódai négy megyét, az ország egész nyugati részét behálózó birtok együttest, valamint a különböző településeken és a települések lakóin kívül összesen nyolc várat örököltek.⁸

Illésházy István ilyen módon Erdődy Péter személyében az ország egyik leggazdagabb és leghatalmasabb, történetesen a Csallóköz környékén is birtokos nagyurához csatlakozott. Így volt természetes. A rendi társadalmak tagjainak leg-
elemibb, reflexszerű mozgását hajtotta végre, amikor mint köznemes főúr szolgál-
tába állt. A főurak súlya azonban nem volt egyforma; Erdődy Péter a legelőny-
sebb lehetőségeket biztosította. Mert az első Erdődy Péter utódai a 16. század '60-
as éveire nem egyszerűen beilleszkedtek az ország régi arisztokráciájába, de vezető
szerephez is jutottak. Sok, minden jel szerint gondosan tervezett házasság révén
kialakították a Dersffy – Erdődy – Pálffy rokonságot, amiben a Nagy Lajos uralko-
dása óta előkelő Dersffyék képviselték a régi elemet, a többiek férfiágon Mátyás
uralkodása végén vagy a Jagelló korban emelkedtek fel. Női ágon vitték tovább
ősregi családok előkelőségét.⁹ Egyben elfoglalták a 15-16. század fordulóján kihalt
nagy familiák helyét.

Pozsony megyében nagyjából a 14. század közepétől egészen gróf Szentgyörgyi és Bazini Kristóf 1543-ban bekövetkezett haláláig az ő familiája, illetve az ősei gyakorolták a helyi hatalmat. Bazint és Szentgyörgyöt, ahol a vára-
kat ők építették, még a 13. század elején kapták. Vagyis háromszáz éve voltak ott
és a környéken birtokosok. Zsigmond király uralkodása óta viseltek ismételten
országos hivatalokat, de már az Árpád korban jól ismert, a királyok körül mozgó
emberek kerültek ki közülük. A Pozsony megyei nemesek akarva, akaratlanul a
Szentgyörgyi és Bazini család familiárisai lettek, illetve ezen a családon keresztül
tudtak érvényesülni. Az Illésházyakat illetően a korai középkorból erről a kapcso-
latról nincsenek pontos adataink.¹⁰ Egy közeli rokonuk viszont, Esterházy László
az 1460-as, '70-es évek fordulóján kétségtelenül Szentgyörgyi és Bazini György

⁸ Bakócz Tamásnak a király előtt tett végrendekezése: MOL DI 89092. 1517. 05. 25. Az irat kiadása: MAGYAR SION 1896, 522–531.

⁹ A teljes család: PÁLFFY 2003, 36.

¹⁰ Az Illésházyaknak az Árpád korra visszamenő története egyelőre tisztázatlan. Mivel azonban az Esterházyakkal közös nemzetségből származtak, róluk és a nemzetség más kihalt elemeiről is sok adatot őriznek Esterházy-források: ESZTERHÁZY 1901.

özvegyének, Liechtensteini Margitnak a megbízásából fosztogatta az óbudai apácák csallóközi birtokait. Esterházyt pedig és testvérét, Margitot, Borsai György feleségét – nyilván nem véletlenül – az ő szomszédjai perelték vagy háborgatták.¹¹

Illésházyéknak, helyesebben egy Illésházyinak ehhez a mágnás familiához fűződő kapcsolatáról későbbi adataink vannak. Ugyanaz a György, aki pozsonyi várnagy és valószínűleg Illésházy István nagyapja volt, bizonyos csallóközi birtokrészeket kapott a Szentgyörgyi és Bazini grófoktól zálogba.¹² Mivel pedig ez az Illésházy György, mint a köznemesség egyik képviselője, az országos politikába is beavatkozott, nagyon valószínű, hogy személyes összeköttetésbe került a nagy familia vele kortárs, a köznemességhez hasonlóan a Jagellók uralma ellen politizáló tagjaival.¹³

Ilyen értelemben volt természetes az, hogy a Szentgyörgyi és Bazini familia eltűnése után Illésházy, sok más köznemeshez hasonlóan, Erdődy uralom alá állt. Majd egész élete folyamán ebben a körben mozgott. Az sikerült neki, ami kevés nemesi familiárisnak, a patrónus család tagja lett. A nagy rokonság két kiváló nőtagja is hozzámert Illésházy Istvánhoz.

Először Erdődy Anna, a bán Erdődy Péter lánya, Dersffy István özvegye lett Illésházy feleség.¹⁴ Ez a házasság 1571-től 1577-ig tartott. Néhány évvel később pedig, Anna halála után, 1581-ben Pálffy Kata ment hozzá Illésházy Istvánhoz. Kata, Krusich János özvegye, Dersffy Zsófia lánya és az első Erdődy Péter Klára nevű unokahúgának unokája volt. A két asszony egymás sokszoros rokona. Úgy is lehet fogalmazni, hogy Illésházy István első felesége a Bakócz Tamás által alapított Erdődy dinasztia férfi ágából, második felesége a női ágából származott.

A két Illésházy feleség első férjei, nyilván ők maguk is, jóban voltak egymással. Dersffy István 1568 nyarán fogalmazott végrendeletéből kiderül, hogy Krusich János az egyik fő bizalmasa volt, a másik Pálffy Tamás, Pálffy Kata fivére. A birtokok legfőbb prefektusa az ő halála után Krusich és Pálffy Tamás tanácsával éljen, rendelkezett Dersffy, továbbá ugyancsak Krusichot és Pálffyt tette meg a végrendelet fő végrehajtójának.¹⁵ Összeköttetésükről egyébként sokat nem tudunk, de beszédes adat az is, hogy Dersffy István és Krusich János, illetve a katonáik egyszer együtt követtek el valamilyen kihágást. Az 1569-es országgyűlés már

¹¹ A Magyar Országos Levéltár honlapjáról gyűjtöttem az adatokat: DI 16846; 38788; 88494; 88505; 88527; 17137. Eszterházy sem ezeket a forrásokat, sem a Szentgyörgyi és Bazini – Esterházy kapcsolatot nem ismeri.

¹² MOL DI 103090 és 103091. Mindkettő 1509. 12. 30.

¹³ Szentgyörgyi és Bazini Péter, valamint Ferenc volt jelen az 1505-ös rákosi gyűlésen: MOL DI 39335

¹⁴ Erdődy Anna adatait sírköve publikációjában gyűjtötték össze: MIKÓ-PÁLFFY 2002, 1–2. 129–131.

¹⁵ Dersffy István Mérei Mihály nádori helytartó előtt személyesen tett végrendelete: MOL E 148. NRA 450/50. 1568. 07. 30.

Dersffy halála után foglalkozott vele, és a Krusich valamint Dersffy ellen folytatott tanúvallatások ügyében törvényt hozott.¹⁶

Ők ketten, Dersffy István és Krusich János szinte pontosan egyforma környezetből kerültek az Erdődy dinasztiába. Mindketten régi család tagjai voltak, katonáskodtak, de öröklött vagyonuk mellett rengeteget szereztek személyesen. Mindketten voltak sok más tisztség mellett bányavárosi főkapitányok.¹⁷ Erdődy – házasságuk körülményei pedig arra utalnak, hogy nem tekintették őket beházasodónak. Dersffy is, Krusich is nagyjából a menyasszonyok, Erdődy Anna, illetve Pálffy Kata előkelősége színvonalán állt. Illésházy István ezzel szemben, aki legmagasabb katonai rangjában is mindössze 50 katona felett parancsnokolt, Erdődy Annához képest szegény volt, és nem szerzett nagy vagyont akkorra sem, amikor Pálffy Kata férje lett.¹⁸

2. A házasságok

Illésházy István harmincéves korában nősült először, negyvenegy volt, amikor második felesége hozzáment, és mindkét asszonynak második férje lett. Annával is, Katával is messze saját státusa felett házasodott. Ő nemesi családba született; Erdődy Anna két generáció óta mágnás familia tagja volt, Pálffy Katalin első férjével együtt emelkedett a nemességből a főrendbe.¹⁹ A házasságaihoz kapcsolódó tényekből arra következtettek, hogy Illésházy Istvánt erős társadalmi ambíció hajtotta.

Ebben kortársai között nem volt egyedül. A családalapítást a jó házasság reményében halogató, öregedő agglegény a hatalomgyakorlás eszközeinek birtoklására épült rendi társadalmakban, Magyarországon éppen úgy, mint Európa szerte,

¹⁶ 1569. 55. tc.

¹⁷ Krusich János és Dersffy István bányavidéki főkapitány: PÁLFFY 1997, 257–288. Szolgálati idejük 1564–1569 között majdnem egybeesett. Pálffy Géza szóbeli közlése: nem tartja lehetetlennek, hogy Illésházy István Léván valamelyikük főparancsnoksága alatt szolgált.

¹⁸ Az 50 katonáról a Rangemelő diploma tájékoztat, úgyszólván kisebb egység igen, de nagyobb nem állhatott Illésházy parancsnoksága alatt. Vagyoni viszonyait Illésházy 1596-ban fogalmazott végrendeletében írta le: ILLÉSHÁZY VÉGRENDELETE 749–754. Eszerint Pálffy Katától függetlenül az Illésházy család hat faluból álló csallóközi birtokát birtokolta. Más forrásból tudjuk a falvakról, hogy az Illésházy-kastélyon kívül összesen 43 ház volt bennük: BEKE 1994, 286. Ugyancsak a végrendeletből derül ki, hogy amikor Illésházy István Pálffy Katával összekerült, a csallóközi falvakon kívül Tapolcsány ára, 16 500 tallér volt a kezén, amit Balassa István és Pálffy Kata együtt fizetett neki: *Amikor az Úr Isten az én szerelmes atyámfia, Kata asszonyt feleségül nekem bizá, hoztam én őhöz a Tapolcsány árát, kit tőlem Balasa István, együtt lévén feleségemmel, kiválta. Vagyis Tapolcsányt Illésházy talán maga szerezte, de bizonyosan második felesége segítségével tette pénzzé.*

¹⁹ Krusich – értelemszerűen a feleségre, Pálffy Katára is érvényes – rangemelő diplomája: MOL A 57. Libri regii 3. 367-368. 1570. 01. 08.

jól ismert jelenség volt, mert a férfiak házassága bonyolult funkciót töltött be. Jelenthette a feltörekvő emberek befogadtatását, illetve alkalmat adhatott képességeik kibontakoztatásához, végül működött mint társadalmi szűrő. Nem mindenkit engedett be. Csak a felfelé törekvés sikeres eseteit ismerjük. Nem tudjuk, mennyien voltak eredménytelenek a jó házasságra és a rangemelkedésre törvő igyekezetükben.²⁰ Nők társadalmi ambícióból következő magatartását a házassági piacon tudtommal nem vizsgálták. Talán azért alakult így, mert a feleségek automatikusan kapták meg férjük rangját, vagyis nem hoztak létre feltűnő jelenséget.

A rangemeléshez vezető férfi-házasság intézményének kialakulásáról a történetírásban – szerintem tisztán logikai alapon – az a vélemény keletkezett, hogy arisztokrata nőket szabályszerűen túltermelő demográfiai viszonyok hozták létre. Sem Magyarországon, sem máshol nem került azonban még sor arra, hogy statisztikával vagy legalábbis tömeges adatok alapján vizsgáljuk meg azt a kérdést, valóban azért választottak-e nagy családok a saját státusuknál alacsonyabb állású vőlegényeket egyes férjhez adandó lányaiknak, illetve azért mentek-e hozzá egyes özvegyasszonyok maguknál alacsonyabb állású férfiakhoz, mert a demográfiai helyzet kényszerítette őket. Vagyis nem tudjuk, milyen volt a házassági piacon az arisztokrata nők, illetve férfiak valóságos aránya.

Más társadalmi környezetben, jobbágyoknál – szórt adatok bonyolult kombinációjával – sikerült kiderítenem, hogy a párválasztásnál demográfiai és szokásbeli okok miatt a nők helyzete volt előnyösebb.²¹ Nincs okom mást feltételezni az arisztokratáknál sem. Egyes, konkrét beházasodási esetek vizsgálata pedig arra az eredményre vezet, hogy a kapcsolat a vőlegény személyéhez kötött okból jött létre. Úgy is lehet fogalmazni, a két fél vagy a két fél családjainak kölcsönös érdeke állt a házasság mögött. Sok nemes egy-egy mágnás lány vagy asszony kezével szerzett magának a társadalmi helyváltoztatáshoz elég vagyont és tekintélyt, de az előkelők nyilván kérők között válogatva szemelték ki a céljaiknak megfelelő személyt.

Elképzelhetetlen, hogy Illésházy István két felesége életében ne ilyen helyzet alakult volna ki. Erdődy Anna, aki Horvátország és Szlavónia felett szinte királyként uralkodó apja udvarában nőtt fel, minden valószínűség szerint a potenciális kérők bő kínálatából választotta ki magának Illésházyt. Ugyanez áll Pálffy Kátára. Erről az asszonyról bizonyosan tudjuk, hogy otthonosan mozgott nemcsak a magyarországi, de a Bécsben vagy Prágában elérhető birodalmi arisztokrácia körében is. Lányát, Krusich Ilonát először Balassi Bálint akarta elvenni. Így aztán a

²⁰ STONE 1965, 8–9. Stone-nak ez a monumentális, sok statisztikával illusztrált könyve arra az eredményre fut ki, hogy a sorozatos beházasodással új minőség került az arisztokráciába. Az ilyen módon kialakuló krízis ötletét a '60-as évek végén, az 1970-es években Európa szerte sokan átvették, illetve vitatták. Magyarországon nem látszott bizonyíthatónak: PÉTER 1979, 259–271. Aztán maga Stone is elfordult ettől a koncepciótól, és az arisztokrácia zárt voltáról írt: STONE 1984.

²¹ PÉTER 2002, 14–19.

költőről szóló irodalom sokat foglalkozik Ilonával, valamint általában a Balassi – Krusich kapcsolattal. A költő verset írt, talán ékszer is ajándékozott Krusich Ilonának.²² A lány aztán még apja életében a karintiai mágnás, Magyarországon honfiúsított Dietrichstein Miksához ment hozzá. Dietrichstein apja II. Miksa császár nevelője volt.²³ Ezzel a házassággal Pálffy Kata és Krusich, illetve a lányuk rokona lett mindenkinek, aki az uralkodó körül számított. Még távolabbra pedig Kata fivérének, Pálffy Miklósnak a házassága mutatott. Pálffy Miklós, aki gyerekkora óta az uralkodók közvetlen környezetéhez tartozott, Pálffy Kata és Illésházy esküvője idején már Fugger Máriának a szülők által is elfogadott jövendő férje volt. Mária mint többszörösen Thurzó rokon és a német birodalmi arisztokrácia tagja hallatlanul magas társadalmi státust képviselt. Ilyen körhöz tartozott Pálffy Miklós, és ehhez a nővére, Katalin.²⁴ Kizárt, hogy ilyen magas szinten élő dúsgazdag özvegy kezére egyetlen öregedő, alacsony státusú, kiszolgált katona pályázott volna.

Mert Illésházy nem volt több, amikor Pálffy Kata hozzáment. Első házasságával nem ért el rangemelést. Úgy látszik azonban, a mágnások életmódját felvette. Erre utal az első feleségének emelt sírkő: az arisztokrácia szokásainak megfelelően készült drága vörösmárványból és ábrázolja az Illésházy – Erdődy házaspárt címerei mellett, egymással szemben térdelve.²⁵ A sírkő felirata pedig arról árulkodik, hogy Illésházy Istvánt a rangemelés elmaradása zavarta: olyan szöveget fogalmazott, amiben nem ő, a férj, hanem – feltűnően szokatlanul – az elhunyt feleség apja, aki egyébként akkor már több mint tíz éve nem élt, a legközelebbi hozzátartozó. A felirat így kezdődik: *Annae Erdődy pudicissimae comitis...*, és az olvasó azt várná, főrangú férj megnevezésével folytatódik, de nem. Annát a síremlék mint Erdődy Péter lányát határozza meg: *comitis Petri Erdődy bani filiae* emelték a követ. Illésházy István csak a sírkövet állító, gyászoló férjként szerepel.²⁶ Ezzel a megoldással nem kellett saját, az Erdődyékénél sokkal alacsonyabb rangot kifejező címét, az *egregius*-t odavésni.

A jó házasság következő alkalmá Illésházy István életében majdnem öt évvel később következett be. Nem tudjuk, közben kísérletezett-e másnál. Ha igen,

²² ECKHARDT 1943, 84–87. és passim.; BALASSI: A násfáról szóló vers, amiből úgy érződik, hogy a költő szerelmét a lány viszonzotta: Huszonkettedik. A Krusich Ilona nevét *KRVST ILONA* – kiadó, *Keserítette sok bú és bánat* kezdetű a Huszonharmadik.

²³ 1583. 3. tc.

²⁴ A rangemelő házasságokra visszautalóan jegyzem meg: nem valószínű, hogy Európa egyik leggazdagabb eladó lányát, Fugger Máriát demográfiai kényszerből adták volna hozzá Pálffy Miklóshoz. Fuggerék az elsőprő erejű tehetséget láthatták meg benne.

²⁵ PÁLFFY 2005, 484.

²⁶ A felirat: *Annae Erdődy pudicissimae comitis Petri Erdődy bani filiae Stephanus Illyeshazy amoris ergo conjugii carissimae moestissimus ponendum curavit, quae vixit annos XXVI obiit Posonii VII calend. Junii anno MDLXXVII*. Közlése: MIKÓ–PÁLFFY 2002, 130.

örülhetett neki, hogy nem sikerült, mert a Pálffy Katával kötött házasságnál előnyösebbet bizonyosan nem talált volna. Az asszonymak akkor, amikor másodszor férjhez ment, 6 kövár volt a kezén.²⁷ A gazdagságot Krusich Jánosnak köszönhetette, aki nem sokkal halála előtt uralkodói jóváhagyást szerzett ahhoz, hogy felesége és leánya minden birtokában szabadon örököljön.²⁸ Így – jóllehet Krusich fiú utód nélkül halt meg – családja nem veszített el semmit. Krusich János hatalmas vagyonát Pálffy Kata és Krusich Ilona saját jogán birtokolta tovább. A családfő azonban kétségtelenül Pálffy Katalin volt. Őt nevezték a legpatinásabb birtokokról Bazin és Szentgyörgy szabad asszonyának.²⁹

Az Illésházyval kötendő házasságba Pálffy Katalin óvatosan, de az erő pozíciójából ment bele. Óvatos volt, amennyiben új férjével nem lépett vagyonszövésre, hanem csak arra tett ígéretet, hogy azt a vagyont, amit a házasság alatt Illésházy maga szerez, a férje tulajdonának tekinti.³⁰ És az erő pozíciójából cselekedett, amennyiben átadta neki Likava felét.³¹ Vagyis Pálffy Kata adott Illésházy Istvánnak jegyajándékot. Úgy kezelte őt, ahogyan férfiek szokták a feleségüket. Illésházy István pedig érzekelte a helyzet fonákságát. Végrendeletében, amiről bizonyosan tudhatta, hogy Pálffy Kata szemé elé kerül, mert gyakorlatilag a feleségének szólt, a házasságkötéskor tett megállapodásról így fogalmazott: „*E vallás noha nem alkalmasnak tetszik vala nekem, de azért én semmit ellene nem szólottam.*”³²

Vagyonközösség tehát nem jött létre Pálffy Kata és Illésházy István között.³³ Ezt tanúsítja a házaspár sok kijelentése mellett az a tény, hogy Illésházy, már mint Pálffy Kata férje, az asszony Krusichtól örökölt birtokaitól független pénzkereseti tevékenységet folytatott. Így megtartotta tanácsosi tisztségét a Magyar Kamaránál, amit valamikor 1577 előtt nyert el és 1587 legelején még bizonyosan viselt.³⁴ Emellett már a házasságkötés után, 1584-ben folyamodott az esztergomi érseki birtokok adminisztrátorának megbízásáért. Rudolf Esterházy Ferencsel

²⁷ Pálffy Katalin Pethe Márton helytartónak, 1604. 07. 04.: ÖTVÖS 1991, 93.

²⁸ II. Rudolf ilyen értelmű diplomája: MOL A 57. 4. 184–185. 1579. 10. 16.

²⁹ BORNEMISZA 1971, 486.

³⁰ Illésházy fogalmazásában arról állapodtak meg, hogy: *ha az én gondviselésem és fáradságom után, a mi házasságunknak idejében, valami jószágot vagy marhát találnék, azok enyimek lögyenek...* ILLÉSHÁZY VÉGRENDELETE, 749.

³¹ *Énnekem hagvá és vallá Likava felét*, írta Illésházy: ILLÉSHÁZY VÉGRENDELETE, 749.

³² ILLÉSHÁZY VÉGRENDELETE, 749.

³³ Ez a tény később, a felségsértési per idején lett fontos. Illésházyék nem vezették félre sem a közvéleményt, sem a kamarát, amikor következetesen azt állították, hogy a vagyon – nagyon kevés kivétellel – Pálffy Katáé.

³⁴ Kamarai tanácsossága időtartamáról különböző vélemények vannak: EMBER 1946, 132. SZAKÁLY 1999, 83.; GECSÉNYI 2002, 110. Az 1587 elején kiadott Rangemelő diploma jelen időben ír *néhány éve* viselt kamarai tanácsosságáról.

szemben Illésházy Istvánt nevezte ki.³⁵ Ezek a hivatalok jó pénzzel jártak.³⁶ Hat kövással rendelkező urak azonban nem szoktak sem kamarai tanácsosok, sem érseki birtokadminisztrátorok lenni.³⁷

Illésházy Istvánnak valószínűleg mégis megérte. A nagyurak mércéjével mérve társadalmilag jelentéktelen hivatalokban szedhetett össze annyi pénzt, amennyivel – mint vitathatatlanul saját pénzével – előbb zálogban, majd örökös adományként megszerezte Trencsény várát és a hozzá tartozó hatalmas uradalmat.³⁸ Az uralkodói adományba felesége nevét nem foglaltatta bele.³⁹ Felsoroltatta viszont az örökösöket. Első volt Pálffy Kata, a többiek valamennyien Illésházy rokonok, Illésházak és hűgának, Illésházy Zsófiának Eszterházy Ferencről született gyermekei vagy unokái.⁴⁰

A rangemelés 1587-ben, nagyjából hat esztendővel Pálffy Kata és Illésházy István házasságkötése után következett be. Úgy látszik, az uralkodó nem sietett vele. Az esküvő után közvetlenül, 1582 legelején ráruházta Illésházra és Dietrichstein Miksára, Krusich Ilona férjére Liptó megyének a *nagyságos Krusich János úr halála miatt betöltetlen* főispánságát.⁴¹ Majd évekig nem történt ezen a téren semmi, jóllehet Krusich halála után a királyi udvarmesterség is üresedésben volt. Végül megkapta – most már csak az ő személyére szólóan – Illésházy István. Kétség nem lehetett: a diplomában *expressis verbis* benne volt, hogy a király a néhai Krusich János királyi udvarmesteri méltóságát és az azzal járó királyi tanácsosság tisztét adja neki. Ugyanez a diploma tartalmazza a rangemelést.⁴²

II. Rudolf kiemelte Illésházy Istvánt és minden utódát a nemesek rendjéből, és magyar királysága *vörös pecsétet használó bárói, azaz mágnásai* közé helyezte őket. Ezzel minden nagyra törő nemes végső vágya beteljesedett. Illésházy sajátos helyzetét figyelembe véve pedig úgy lehet fogalmazni, végre egyenrangúvá vált a feleségével. Ez a változás nem feltételezett a mágnások között vakanciát, mert a

³⁵ SARLAY 1940, 3–4. a MOL Benignae resolutiones 1584. 11. 05-re hivatkozik.

³⁶ Gecsényi Lajos szíves szóbeli közlése.

³⁷ A kamarai tanácsosok EMBER Győző által publikált névsorában egy mágnás sem szerepel: EMBER 1946, 131-132. Az érseki birtokok adminisztrátorainak névsorát tudtommal egyelőre nem ismerjük, de mágnások tisztségei vagy hivatalai között még nem találok érseki birtokadminisztrátorsággal.

³⁸ MOL A 57. Libri regii 5. 337–340. 1600. 02. 01. Végrendeletében mint saját szerzett birtokát említi Stomfát is, az azonban jelentéktelen értékű tulajdon volt.

³⁹ Csak az a feleség volt társtulajdonos, akinek a nevét az adománylevélbe befoglalták, és a beíratás a férj joga volt: Tripartitum I. 102.

⁴⁰ Az Esterházy – Illésházy házaspár legfiatalabb fia, Miklós, a későbbi nádor, aki pedig világ életében nagy tisztelettel övezte Illésházy Istvánt, nem szerepel közöttük. Eddig nem találtam meg mellőztetése magyarázatát.

⁴¹ MOL A 57. Libri regii 4. 304. 1582. 02. 19.

⁴² Rangemelő diploma

főrend tagjainak száma nem volt meghatározott. Nehéz azonban nem észrevenni Krusich János említését mind a Rangemelő diplomában, mind előzőleg a főispán-ságot adományozóban. Ahogyan a dúsgazdag és előkelő Pálffy Kata első férje helyére állította a magánéletben Illésházy Istvánt, úgy ruházta Krusich János hivatalos társadalmi tekintélyét Illésházyra a királyi kegy.

Pálffy Katalin viszont alighanem személyes érzelem okán ment hozzá Illésházy Istvánhoz. Azért következtek Illésházy melletti döntésében személyes érzelmekre, mert egyébként nem látok rá magyarázatot. Katalin negyvenéves korában lett először özvegy, és ilyen korú, dúsgazdag, előkelő asszonyokra nem nehezedett az újrarahasodás társadalmi kényszere. Katának a meglévón túlmenő társadalmi vagy anyagi tőkére már nem volt szüksége; Illésházytól ilyesmit bizonyosan nem várt, nem is várhatott. A praktikus férfi-segítséget pedig, mind a gazdálkodási szakértelmet, mind a jogi tájékozottságot – ha akarta – meg tudta, vagy meg tudta volna vásárolni. Egy időben, amíg azt hittük, hogy Illésházy rendkívül művelt, népszerű ember volt, azt lehetett gondolni, vonzó egyénisége ragadta meg az asszonyt. Ötvös Péter azonban minuciózus pontosságú kutatásokkal más Illésházy Istvánt rekonstruált. Arra az eredményre jutott, hogy Illésházy nem volt nagy formátumú egyéniség.⁴³

Így maradnak az érzelmek, valamint az a nagyon primitív állítás, hogy Pálffy Katalin szerette Illésházy Istvánt. A házastársi érzelmek minden korban és minden kultúrában sokszor érthetetlenek. Sok töprengés után még hozzáteszem, hogy Illésházy István evangélikus volta hozzájárulhatott az érzelmek kialakulásához. Mert Pálffy Kata bizonyosan ismert ugyan más protestánsokat is, de a vallás, mint válogatási szempont szűkíthette a férjnek alkalmas személyek körét. Nem mintha az asszony társadalmi szintjén és az ő generációjában nem köttettek volna felekezetileg vegyes házasságok. Előzőleg maga Pálffy Katalin is katolikus ember mellett élt. És nincs értelme azon tünődni, hogy a valláskülönbségből milyen érzelmi vagy mindennapos feszültségek keletkeztek; nincs anyagunk a probléma tanulmányozásához.⁴⁴

A reprezentáció terén viszont kétségtelenül voltak a különböző vallású házastársaknak kellemetlenségei. A templomba járás ugyanis, a megjelenés a templomban a protestáns földesurak legfontosabb reprezentációjaként működött. Úgy is lehet fogalmazni, a protestáns földesúr ismérve az volt, hogy nem várkapolnában,

⁴³ Ötvös 1988, 149–157.

⁴⁴ Későbbi adatokat szerintem itt nem lehet figyelembe venni, mert Pálffy Kataék generációja a vallásügy tekintetében sajátos volt. Ők azok, az 1540 körül születettek, akiknek a szülei eredetileg még bizonyosan katolikusok voltak, és valószínűtlen, hogy gyermekeiket ne katolikusnak kereszteltették volna, mégis belőlük – és részint a szülőkből – alakult ki a magyarországi arisztokrácia leghatározottabban protestáns tömbje. Áttérésük időpontját vagy körülményeit egyelőre nem ismerjük. Még az sem egyértelmű, hogy vallásváltoztatásuk kifejezett akúshoz lett volna köthető.

hanem rendszerint gyülekezeti templomban gyakorolta a vallását. Egyelőre nem tudom, mi volt akkor, ha a házaspár egyik tagja evangélikus vagy református templomba járt, a másik viszont a várkapolnában áhítatoskodott. Pálffy Katalin cselekedeteiről sem sokat tudok ezen a téren, de az bizonyos, hogy első férje temetésekor megtapasztalta a vegyes vallású házasság reprezentációs hátrányait. Krusich Jánost Bécsben, egy rendház kápolnijában helyeztette örök nyugalomra. Minthogy nekik bécsi házuk nem volt, csak valamelyik rokonnál rendezhették a végtisztességet.⁴⁵ Praktikusan rengeteg kényelmetlenséggel és szívesség-kéréssel kellett járnia. Szimbolikusan degradálta Krusichot is, őt is. Pálffy Katáék társadalmi szintjén valamelyik várukból kellett volna a gyászmenetnek valamelyik templomukba vagy egy székesegyházba vonulnia.⁴⁶ Pálffy Katalin azonban, aki a közéletben harcosan katolikus ellenes volt, inkább lemondott a méltó reprezentációról, de nem rendezett itthon katolikus temetést.⁴⁷ Illésházy István mellett nem kellett hasonló méltánytalanságra számítania.

* * *

Illésházy Istvánnak kétszer sikerült igen jó házasságot kötnie. Kétszer ment hozzá olyan előkelő és gazdag özvegyasszony, aki társadalmi értelemben feleslegesen házasodott újra. Nem valamilyen kényszerből, hanem szabad választásból lett mind Erdődy Anna, mind Pálffy Katalin Illésházy István felesége. Az első asszony választásának okát egyelőre nem lehet felderíteni, mert pillanatnyilag a sírfeliratán kívül nincs forrásunk Erdődy Anna második házasságáról. Pálffy Katánál az derült ki, hogy személyes érzelemből, ha úgy tetszik, szerelemből ment hozzá Illésházy Istvánhoz.

Mindezek alapján egyszerű következtetés adódik: Illésházynek lehetett valamilyen jellegzetes, erős személyes tulajdonsága. A tulajdonság az asszonyokat, illetve ezt a két asszonyt – nincs nyoma annak, mintha nők általában rokonszenveztek volna Illésházyval – vonzotta. A történész valószínűleg képtelen megtalálni, de az is lehet, hogy az Erdődy Annákat vonzó tulajdonságot ellenszenvesnek tartja.

Megkockáztatom: a fontosság tudata volt ez a különlegesen jellegzetes tulajdonság. Én mindenesetre azt találom igen jellegzetesnek, egyben ellenszenvesnek Illésházy Istvánban, hogy a fontos ember szerepét folyamatosan, mind a magánélet, mind a közélet terén játszotta.

---

⁴⁵ Pálffy Kata Krusich Jánostól örökölt javairól aránylag sok irat maradt fenn. Pozsonyi és bazini házat, szentgyörgyi kastélyt igen, de bécsi épületet a tulajdonában nem említene.

⁴⁶ Ld. SZABÓ 1989

⁴⁷ Krusich Bécsben halt meg, sírja bécsi katolikus rendház kápolnijában: MIKÓ-PÁLFFY 2002, 131.

Két kortársához hasonlítom, Nádasdy Tamáshoz és Thurzó Györgyhöz, mert tőlük ismerünk a 16. századból magántermészetű forrásokat.⁴⁸ Ők mindketten fontos emberek voltak a közéletben; éppen úgy nádorok lettek, mint Illésházy István. Otthon azonban a szerelmes férj szerepét vették fel. Nádasdy Tamást huszonegynéhány évvel fiatalabb felesége Toncsinak szólította, Thurzó György sokgyerekes apa és sokunokás nagyapa korában írt a feleségének testi vágyakról. Igaz, a két feleség, Kanizsay Orsolya és Czobor Erzsébet nem is túrt volna más magatartást. Egyszer, amikor Nádasdy a nádorválasztástól mámorosan kissé elragadtatta magát, és a fontos ember szerepében írt a feleségének levelet, Orsika visszaírt: jó, jó, de vigyázzon, ha hazamegy, otthon büszke nádorispánnét talál.

Pálffy Kata ezzel szemben minden jel szerint berzenkedés nélkül olvasta Illésházy István végtelenül hosszú, ünnepélyes leveleit. Szexualitásról nincs szó bennük. Ez még következhetnék a házaspár akkori életkorából, de nincs bennük semmi kedvesség vagy játékoság sem. Súlyos szavak, bibliai alakok, Isten akarata népesíti be a szövegeket Illésházy oldalán. Érthető, lehetne gondolni, hiszen a levelek emigrációban születtek. De bizonyos prágai szörnadrágról azért ír a nagyúr, mert – felesége tudhatná – csak hosszú nadrágot hord. Vagy kiderül, hogy szereti a szentgyörgyi bort, amiből nem minden fajta utaztatható jól. A ló vagy a kocsi is legyen megfelelő, és Illésházy megszabja ki, mikor, hogyan vigyen levelet a postára. Ha Illésházy István kényelméről volt szó, bőven került profán szöveg az egyébként magasztos hangú levelekbe.

Pálffy Kata pedig ugrott, utazott; Illésházy minden óhaját teljesítette. Soha, semmiben nem igazította helyre a férjét. Nem látok más magyarázatot: Pálffy Katalin csodálta a fontos embert.

3. Erős önérték tudat

Illésházy István az emigráció dicsőségét kisajátította, Dávid királynak tekintette magát, és elvárta, hogy ügyeit az általa megállapított érték szintjén kezeljék.

A kisajátítás alaptényére Ötvös Péter figyelt fel. Arra nevezetesen, hogy Illésházy István emigrációja kezdetétől többször is hangoztatta *kibujdosásának* nagy jelentőségét.⁴⁹ Először a feleségét mintegy tájékoztatva írta már külföldről: úgy akarta elhagyni Magyarországot, hogy bekerüljön a történelembe.⁵⁰ Aztán írt ilyen értelemben máskor is, másnak is. És ha valóban a krónikákba akart bekerülni, sikerült neki. Illésházy István 1603-ban volt menekülése nem ugyan Magyaror-

⁴⁸ Ld. KÁROLYI–SZALAY 1882 és KÁROLYI–SZALAY 1876

⁴⁹ A kortársak politikai álláspontjától, illetve a történészek forrásértelmezésétől függ az, hogy Illésházy 1603. november eleji távozását Bécsből szökésnek, menekülésnek, esetleg emigrációba vonulásnak nevezik-e.

⁵⁰ *Az mikor elgondolám vala magamban, hogy kijüvék Magyarországból, úgy akarok vala kijüni, hogy az krónikákba is beírták volna.* Idézi: ÖTVÖS 1991, 7.

szágról, hanem Bécsből, benne van a korszak minden nagyobb méretű magyar történetében. A kérdés az, hogy a futás után következő események, konkrétan a Bocskai felkelés nélkül tudnánk-e ma Illésházy Istvánról egyáltalán. Ezt a kérdést azonban a történeti események természete miatt nem lehet megválaszolni.

A későbbiek figyelembe vétele nélkül, a tények névértékén azt tartom szembeötlőnek, hogy Illésházy menekülése körül az egyidejű drámai hangulatot Pálffy Kata teremtette meg. A férj eljárásáról annyit tudunk, hogy 1603. november 4-én reggel nyolckor nem jelent meg Mátyás főherceg előtt.⁵¹ Ez eddig egyszerű menekülés volt. Értelmet a feleség adott neki.

A menekülés másnapján Pálffy Katalin elment Istvánffy Miklós nádori helytartóhoz, aki az Illésházy elleni eljárást addig irányította, és tisztázta előtte férje távozásának okát. Ünnepeyes tiltakozás formájában és a természetjogra hivatkozva közölte vele, Illésházy István nem az ellenállás céljával, hanem azért távozott Bécsből, hogy II. Rudolf korlátlan hatalmát elkerülje, amihez joga van.⁵² Majd 1603. november 4-étől kezdve körülbelül két évig Pálffy Kata nem vagy csak rendkívül rövid időkre távozott el a császárvárosokból, Bécsből és Prágából; akkor is legtöbbször azért, hogy a magyarországi központba, Pozsonyba menjen. Hatvanon felül és nő léteére járta az udvart, a hivatalokat, az országgyűlést. Megrendítő vagy dühítő volt a szemlélő politikai álláspontjától függően.

Pálffy Katalin tehát maradt, miközben Illésházy István távozott. A férjet újonnan vásárolt birtokok váraiban az emigráns szerepe, a feleséget az ügyintéző előkelő asszonyé várta. Egyik sem tekinthető megszokottnak, de elmenni bizonyosan kényelmesebb volt, mint a II. Rudolf – Mátyás főherceg – magyar rendek elletét halmaz által meghatározott politikai térben tevékenykedni. Mégsem gondol-

⁵¹ A távolmaradásról fennmaradt valószínűleg egyetlen közvetlen forrást én úgy értem, hogy Illésházy előzőleg kézbesített idézés ellenére nem jelent meg: *ei (Illésházynek) a serenissimo archiduce Matthia hora octava hesternae diei ...ad audiendam suae caesariae Majestatis resolutionem intimata esset: idem..non comparuisset et inde aufugisset*. Perekedy Miklós kamarai tanácsos tiltakozása Istvánffy Miklós nádori helytartó előtt, 1603. 11. 05. KÁROLYI 1883, 197–198.

⁵² *Magnifica domina Catherina Palfi ...nostram personaliter veniens in praesentiam suo ...et Mariti sui nominibus et in personis per modum solennis protestationis, et Contradictionis, nobis significare et detegere curavit in hoc modum. Quomodo hesternae die ...dominus Stephanus Illeshazij certo animadvertisset, quod... Archidux Matthias...ex commissione ...Sacrae Caesariae et Regiae Majestatis ad quorundam opinionem uel potius maleuolorum suorum suggestionem ipsum solito et ordinario Juris processu minime condemnatum detineri facere uoluisset, nolens per moram et absentiam suam aliquam indignationem eiusdem domini Imperatoris et Regis nostri praeuenire, et absolutam potestatemquae ipso iure naturali euitari permittitur, ex hac Vrbe Viennensi excessisset...A contumacia = ellenállás fogalom, mint ami Illésházy eljárására a tiltakozás szerint nem alkalmazható, néhány sorral lejjebb szerepel: KÁROLYI 1883, 198–199.; ÖTVÖS 1991, 80–81. (A két közlés olvasatai kiegészítik egymást.)*

nám, hogy a munkamegosztás Pálffy Kata akarata ellenére alakult ki. Az asszony – férjéhez írt leveleinek hangneméből következtethetően – önként állt bele a nehezebbik szerepbe.

Ha nem Pálffy Katalinnak írt volna először Illésházy István a történelemben bekerülés szándékáról, azt gondolnám, közösen kifundált ötletük volt a látványos távozás vagy menekülés Bécsből. Mivel azonban neki írt először róla, illetve írt neki róla egyáltalán, az a következtetés adódik, hogy akármilyen önként tevékenykedett is körülötte Pálffy Kata, Illésházy István a menekülést saját, kizárólagos ügyének tekintette.

* * *

Valamivel később, 1604 februárjában írt Illésházy István arról, hogy Dávidnak érzi magát. A feleségéhez szóló levélben áll: *Ez Esterházy fiai, leányi nem különben szolgálnak [nekem], mint Dávidnak a Servia fiai...*⁵³ A hasonlatban felsorolt személyek közül az első Esterházy Ferenc, Illésházy István sógora, akinek az utódait 1600-ban Illésházy Trencsény örökösei között felsorolta; őt magát igen megbízható emberének tartotta.⁵⁴ Dávid a bibliai történetekből jól ismert hős, Góliát legyőzője, akiből idővel a zsidó nép legnagyobb királya lett. Servia – Károlyi Gáspár szövegében Sérua vagy Séruja – damaszkuszi özvegyasszony. Fiai végül, Joáb és Abisai, több bibliai könyvben elbeszélte történet szerint voltak a Salamon király elől menekülő, majd felette is győzedelmes Dávid katonai segítői.⁵⁵

Illésházy István jó retorikával állította magát Dávid szerepébe. A tények szintjén egyszerű helyzetet írt le: miután emigrált, sógora családja hordott hozzá otthonról élelmiszert. Úgy látszik, újonnan vásárolt birtokain még nem rendezkedett be, vagy esetleg a levél retorikájához tartozott az Esterházy segítség jelentőségének megemlése. A parabolába bevont bibliai allúzió ugyancsak egyszerű: ha valaki ismeri a Bibliát, ismeri Dávid király hányatott életét is. Az Illésházy István – Dávid király analógia viszont minden egyszerűsége mellett is meghökkentő.

Dávid Magyarországon legutóbb Mátyás király volt. Egy Itáliában élő karthauzi szerzetes, Andreas Pannonius építette Mátyás dicsőítését a zsidó–magyar

⁵³ Illésházy István Pálffy Katalinnak, 1604. 02. 02. KÁROLYI 1883, 209–213.

⁵⁴ 1596-ban fogalmazott végrendelete szerint Illésházy saját halála utánra Esterházy Ferencet szánta legfőbb jószágigazgatónak és tanácsadónak a felesége mellé: Esterházy Ferenc *prefektus legyen minden jószágunkban, és tanácsával éljen Pálffy Kata*. ILLÉSHÁZY VÉGRENDELETE 753. Károlyi szerint a szövegben szereplő *Esterházy* Esterházy Farkas, ami azonban tévedés, mert a mondat további, itt nem idézett részében mint *Esterházy* utóda van benne Kubinyi Lászlóné, Esterházy Ferenc lánya. Esterházy Farkas Ferenc fia volt, de történeti szövegekben gyakran összekeverik őket. Ld. Eszterházy VI–VIII. tábla.

⁵⁵ I. Sámuel, II. Sámuel, I. Királyok, II. Királyok

sorsközösségen belül a Dávid–Mátyás analógiára.⁵⁶ Erről Illésházy aligha tudott, de Dávidnak, mint dicső királynak a képe bizonyosan élt a tudatában, ahogyan kortársai előtt közismert volt. A Dávid = dicső király kép elterjedt voltára abból lehet következtetni, hogy az 1605-ös szerencsi országgyűlésen tanácskozó rendek Bocskai Istvánt Dávidnak tették meg. Azt írták a frissen megválasztott fejedelemnek, hogy mint Istentől küldött Dávid vezeti őket.⁵⁷ Vagyis könnyedén, minden magyarázat nélkül használták a Dávid-képet. Nem kellett értelmezni, mert mindenki értette.

Nem azt állítom tehát, hogy Illésházy akkor, amikor Dávidnak nevezte magát, példát követett volna, hanem azt, hogy a bibliai múlt köztudottan dicsőséges alakjával azonosult gondolatban. Hasonló önértékelésről nem tudok. A fontosság-tudat szélsőséges tünetének tartom főként azért, mert nem nyilvánosan hangzott el. Illésházy a feleségéhez szóló levélben írta le; a legteljesebb őszinteséggel gondolta magát Dávidnak. A gondolat tovább-bontásával talán lehetne hasznosítani azt is, hogy Dávid még a királysága előtt szerepel benne. Jelentheti esetleg Illésházy készlődését valami nagy feladatra vagy maga elé tűzött célra. Ahogyan a Servia fiai által segített Dávid éppen menekült Salamon elől, majd köztudottan király lett, úgy volt Rudolf miatt emigrációban Illésházy, és gondolhatott dicsőséges jövőre.

Illésházy István 1604 elején volt jövőképét, illetve politikai szándékait még tanulmányozni kellene. Úgy, ahogyan a valóságos események megtörténtek, nagyjából egy év múlva csatlakozott Bocskai Istvánhoz.

* * *

Az erős önérték tudat harmadik itt leírandó tünetét még jóval az emigráció előtti eseményekből lehet kibontani. Az eset magában is sokat mond el Illésházy Istvánról, de talán még indokoltabb amiatt ideilleszteni róla egy rövid szöveget, mert jól mutatja: a fontosság érzése Illésházy-nál nem az emigrációban alakult ki. Vele született adottság lehetett.

A kiindulás Erdődy Anna halála volt. Akkor az történt, hogy Illésházy saját felfogása szerint örökölte Erdődy Anna után Körmend egy részét, és Anna halálát követően nem költözött ki. Míg a felesége élt, minden kellemetlenség nélkül laktak ott, mint özvegy férjet azonban anyósa és sógorai nem tűrték a részbirtokban. Kiűzték belőle. Az ügy legfeltűnőbb fejleménye az, hogy a családi viszályt Illésházy István az országgyűlés elé vitte. És igaza lett: a gyermektelen nők után öröklő férfiak sokféleképpen értelmezhető jogait az urak Illésházy javára magyarázták. 1578-

⁵⁶ FRAKNÓI 1886. passim

⁵⁷ MOE XI, 153.

ban törvény mondta ki, hogy Illésházy Istvánnak Körmenđ részbirtokát vissza kell kapnia.⁵⁸ A folytatást nem ismerem. Ebben a gondolatmenetben nem is lényeges.

Illésházy István örökségének országgyűlési tárgyalásában nem az anyagi elemre helyezném a hangsúlyt, hanem arra, amit Illésházy társadalmi beágyazottságáról sejtteni enged, róla magáról pedig világosan szól. Az országgyűlés részéről gesztus értékűnek tartom azt, hogy Erdődy Péter bán özvegyével és fiaival szemben Illésházy kapott igazat. Szinte érthetetlen. Nem lehet másként magyarázni, mint úgy, hogy valamilyen okból nagyobb támogatottsága volt a Pozsonyban tanácskozó urak között, mint a nagy hatalmú Erdődy Péter utódainak. Az okot nem ismerem. Nem érdemes azonban rajta töprengeni, mert nincsenek az országgyűlési döntés háttéréről adataink.

Magáról Illésházy Istvánról pedig azért szól a történet, mert nem volt szokás ilyen csíp-csup ügyben, egy nem túl jelentős vár egy részének tulajdonáért az országgyűléshez fordulni. Ha mindenki, akit hasonló méltánytalanság ért, ezt a magas fórumot mozgósította volna, birtokviszályok tárgyalásával lehetett volna a tanácskozó urak teljes napirendjét kitölteni.

Illésházy azonban nem törődött a szokással. Neki fontos volt az ügy, legyen fontos másnak is, volt az attitűdje. Szerintem ez a felfogás nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Illésházy István a Bocskai oldalán felkelt rendek képviselőjének szerepébe került. Saját sérelmeit, mivel mindennél súlyosabbnak tekintette őket, úgy tudta szavakba foglalni, tematizálni, hogy széles körben látszottak általános érvényűnek.

4. Szentgyörgy és Bazin kiváltása

Az Illésházy Istvánról szóló történetekben Illésházy legsúlyosabb sérelme az volt, hogy II. Rudolf felmondta Bazin és Szentgyörgy nála, valamint feleségénél lévő zálogát.⁵⁹ A nevezett két mezőváros története szerint viszont a földesúr csak mellékszerepet játszott. Szentgyörgy és Bazin nagyjából a 16. század közepétől kezdve saját színpadot épített magának. Rendkívül jól tájékozódtak a hatalmi viszonyokban, és amikor földesuruk részéről a korra jellemző támadás érte őket, keményen visszaütöttek. Aztán – hosszú küzdelem során, aminek egy részét Illésházy, illetve

⁵⁸ 1578. 22. tc.

⁵⁹ A történetírói történetek mind Károlyi Árpád elbeszélésének elemeiből építkeznek. Az ő hűtlenségi per rekonstrukciója arról a pontról indul, hogy II. Rudolf egyoldalúan és határidő előtt felmondja a Szentgyörgy és Bazin zálogára vonatkozó szerződést, mert – kérésükre – engedélyt adott a két mezőváros maga kiváltására. A súlyos sérelem ellen Illésházy méltán tiltakozott, amikor pedig a király felszólította a várak átadására, a javak kiadását kereken megtagadta. *És e tagadó válasznál kezdődik Illésházy tragédiája.*: KÁROLYI 1883, 15–17.; 27–28. Utóbb mindenki, aki Illésházy István felségsértési perével akár csak érintőlegesen is foglalkozott, ezekből az elemekből építkezett.

Pálffy Katalin ellen folytatták –, a 17. század közepére megszerezték a szabad királyi város státust.

A korra jellemző földesúri támadást a mezővárosok ellen Bácskai Vera írta le. Ő állapította meg azt, hogy a 15-16. század fordulóján sok, részint véletlen okból a magyarországi mezővárosok többsége nehéz helyzetbe került. Míg a középkor vége felé, különösen Mátyás uralkodása alatt, a szabad királyi városok léte felé tartó szerveződések, majdnem városok voltak, az újkor legelején, a politikailag meghatározott időben Mohács után, a falvak kiszolgáltatottságának állapotába kerültek.⁶⁰ Makkai László pedig egy Bazinhoz és Szentgyörgyhöz hasonlóan szőlőtermelő mezővárosról, Sárospatakról és akkori földesuráról, Perényi Péterről rajzolt az új, robotoltató rendszer kialakulásának pillanatában képet.⁶¹

Szentgyörgy és Bazin esetében a tipikus földesúr Serédy Gáspár volt, aki 1544-ben, Szentgyörgyi és Bazini Kristóf halála után kapta meg, még sokkal nagyobb birtokegyüttes részeként, az iker-uradalmat. Ő kezdett a korábbi szokást és gyakorlatot félretéve új szolgáltatásokat és terheket bevezetni. A két mezőváros azonban nem tipikusan reagált. Ahelyett, hogy az új rendszer gyenge pontjait kihasználva alkalmazkodtak volna, a királyhoz fordultak.⁶² Serédy birtoklásának már negyedik évében, feltehetőleg az után, hogy magával Serédy Gáspárral eredménytelenül egyezkedtek, összeszervezték a birtokok minden népét.

1548-ban *a Szentgyörgy, Bazin, Detrekő és Borostyánkő várakhoz tartozó valamennyi mezőváros, falu és jószág bírái, esküdtsjei, többi népe és lakosa, valamint minden rendű és rangú ottani ember* kért I. Ferdinándtól vizsgálatot a földesúr túlkapásaival és a korábbi uraság alatt gyakorolt szokás sérelmével szemben. A kérvényezők önmeghatározását és panaszukat a pozsonyi káptalannak az uralkodó utasítására végrehajtott vizsgálata során felvett jegyzőkönyvből ismerjük.⁶³

A szöveg világos gondolkodású emberek magatartását írja le. Mindenek előtt feltűnő, hogy I. Ferdinánd egyik bizalmasával szemben el tudták érni a vizsgálat megindítását. Nyilván pontosan tájékozottak voltak arról, kihez kell fordulni, a kormányzat milyen belső ellentéteit kihasználva érhetnek célhoz. Aztán maguk az érintettek – feltehetőleg a kezdeményezők szervezésére, mert ilyen akciók maguktól nem alakulnak ki –, igen célszerűen viselkedtek. Ahogy a káptalan megbízottai településről településre végigjárták az uradalmakat, legtöbb helyen az egész falu, a forrás latin nyelvén *tota communitas* fogadta őket, esetleg csak a bíró és az esküdtek. A panaszoknak a jegyzőkönyvben olvasható jól szerkesztett előadásáról

⁶⁰ BÁCSKAI 1965, 86–107.

⁶¹ MAKKAI 1965, 441–470. Egyébként Makkai – sok történetíróhoz hasonlóan – különleges, polgári lehetőségek hordozójának tekinti a 16–17. századi mezővárosokat is.

⁶² Sárospatakon világosan észlelhető volt ez a kiterő magatartás. Ld. PÉTER 1997, 809–856.

⁶³ A jegyzőkönyv ilyen természetű iratok fennmaradási körülményeihez képest szokatlan helyen: MOL E 156. U et C 95/12

nehéz megállapítani, hogy a jegyzők vagy az előterjesztők logikáját tükrözi-e, de bizonyosan tényeken alapultak. A birtokok népe vigyázott: a vizsgálat során nem hangzottak el bizonyíthatatlan vádak. Abból következtek erre, hogy Serédy a szokásnak és a hatalmi szerkezetben elfoglalt pozíciójának megfelelően minden valószínűség szerint kapott lehetőséget a védekezésre, a jobbágyok akciója mégis eredményes volt.

I. Ferdinánd nem saját bizalmasának adott igazat, illetve az ügyben megbízott tisztviselők nem a földesúr javára döntöttek. Szentgyörgy és Bazin, valamint a hozzájuk tartozó birtokok népének *Magyarország hajdani királyaitól nyert privilégiumait, jogait, szabadságait és szokásait* I. Ferdinánd megerősítette.⁶⁴ Ez után Serédy urasága alatt talán már nem történt semmi érdemleges, de a következő földesurakkal, a Salm grófokkal, megint élesen szembe került Szentgyörgy és Bazin. Fizettek a földesuraságnak 20 000 tallért, ami nyilván valamilyen általuk méltánytalannak tekintett szolgálat alóli mentesség ára volt, és kölcsönbe szerezték. Salmék viszont, akik pedig a pénzt átvették, nem engedték a kölcsönt visszafizetni. Módszerüket a pénz visszatartására nem ismerjük. Nem nehéz azonban elképzelni, milyen közvetlen hatalmat gyakoroltak a mezővárosok felett, ha a lakosok nem tudták valahogyan legalább titokban kielégíteni a hitelezőjüket.⁶⁵ Aztán a szentgyörgyiek és baziniak többször nyújtottak be írásos panaszt valamelyik központi hivatalhoz különböző sérelmek ügyében.⁶⁶ Újabb vizsgálatot a földesúr ellen azonban nem tudtak elérni.⁶⁷ Azt viszont elérték, hogy Krusichék már csak a privilégiumok megőrzésének feltételével kapták zálogba az iker-birtokokat. A birtoklás

⁶⁴ A Ferdinándtól kapott privilégiumról a Krusich család zálogleveléből tudunk. Az áll benne, hogy a zálogösszeg lefizetésén kívül az a birtoklás feltétele, *ut subditos et colonos pertinentiarum dictarum arcium annotatus Joannes Krusith pro aequitate et justitia reget, ipsosque in veris ipsorum et antiquis privilegiis, juribus, libertatibus et consuetudinibus a serenissimis quadam regibus Hungariae concessis et donatis, ac clementi domini Romanorum imperatoris Ferdinandi parentis nostri foelicissimae memoriae et nostra approbatione confirmatis immutabiliter conservat, et contra eandem et servatam hactenus per nos, vel priores possessores iustam consuetudinem, ullo modo, quaesitaeque colore nihil tentet, neque tentari patiatur*: MOL A 57. Libri regii 3. 1107–1108. 1575. 01. 09.

⁶⁵ Illésházy István azzal rémítette Henkel Lázárt, akitől Szentgyörgy és Bazin a neki fizetendő összegre felveendő kölcsönről tárgyalt, hogy majd úgy jár, ahogyan a két mezőváros előző hitelezője, aki soha nem kapta meg a pénzét: KÁROLYI 1883, 26–28.

⁶⁶ KÁROLYI 1883, 15: *gyakran háborgatták panaszaikkal a királyt*.

⁶⁷ A visszaváltásról szóló beszámolóból tudjuk, hogy előzőleg *pluribus annis* mentek gravamenek Szentgyörgyből és Bazinból az iratban meg nem határozott helyre, de csak akkor, 1601-ben történt eredménytelen kísérlet a nyomozásra: MOL A 57. Libri regii 5. 494.

feltétele lett a zálogösszeg lefizetése mellett az alattvalók jogainak tiszteletben tartása.⁶⁸

1598-ban következett sajátos fordulat: a király, II. Rudolf megkérte Bazint és Szentgyörgyöt, hogy váltsák ki magukat Illésházy István kezéből. Hasonló esetről nem tudok. Jobbágyközösségekhez szóló uralkodói kérés szinte elképzelhetetlen. Olyannyira képtelenségnek tartom, hogy ha a róla szóló forrást nem olvastam volna, nem hinném el.⁶⁹ A forrás azonban egyértelmű. II. Rudolf aláírásával ellátott, eredetileg német nyelvű, de latin fordítás másolatában fennmaradt oklevél.⁷⁰

Kegyelmes kívánságunkra és kérésünkre – mondja II. Rudolf oklevele – a szentgyörgyi és a bazini uradalom két mezővárosa, Szentgyörgy és Bazin az *irántunk érzett egyedülálló és mélységes szeretetből...alázatosan felajánlotta*, hogy 140 000 tallér lefizetésével kiváltja magát zálogbirtokosától, Illésházy Istvántól és *a mi kezünkbe* tér vissza. Feltételük az, hogy tíz évig nekik járjon mindaz a jövedelem, amit Illésházy István a két várhoz tartozó birtokokon, Szentgyörgyön és Bazinon szedett.⁷¹ A diplomában az is benne van, hogy Szentgyörgy és Bazin ugyanolyan kamarai város legyen, mint amilyenné a velük szomszédos Modor mezővárost tette annak idején Rudolf apja, Miksa császár. A továbbiakban pedig arra kötelezte magát és utódait II. Rudolf, hogy a két mezővárost és a hozzájuk tartozó birtokokat soha nem fogja sem eladni, sem elzálogosítani. A baziniak és a

⁶⁸ MOL A 57. 3. 1107–1108.

⁶⁹ A helyzet – király fordul jobbágyközösségekhez – képtelenségével magyarázom, hogy Károlyi is, más is fordítva gondolja. Minden történész azt írja, hogy Szentgyörgy és Bazin a kiváltakozásra engedélyt kért, illetve kapott II. Rudolftól.

⁷⁰ Bejegyezték mint önálló iratot a királyi könyvbe: MOL A 57. Libri regii 5. 516–518. 1598. 09. 05. És a mezővárosok felmutatták a kiváltási tárgyalások során, így bekerült Báthory István országbíró II. Rudolf által megerősített oklevelébe: MOL A 57. Libri regii 5. 494–511. 1602. 02. 02.

⁷¹ *ad clementem requisitionem et postulationem nostram, ex singulari et subjectissimo erga nos amore et fidelitate ac sincera affectione fideles nostri prudentes et circumspecti iudices ac iurati caeterique universi cives ac inhabitatores oppidorum nostrorum Sancti Georgii et Bazin aliter Posing vocatorum nostri utpote subditi, utriusque dominii Sancti Georgii ulterius et Bazim, aliter Posing vocati humiliter sese obtulerunt, quod a fidele nostro, magnifico Stephano Illésházy...pignoratitio possessore eorundem dominiorum sese ad manus nostras regias redimere atque inscriptionis quoque centum nimirum et quadraginta millium tallerorum summam sine ullo nostro dispendio deponere et persolvere velint, ea tamen interposita conditione, ut in refusione aliqua depositae per eos dictae pecuniae, omnes redditus ac proventus dictorum dominiorum S. Georgii et Bozin omnimode sicuti eos praefatus Stephanus Illésházy tempore suae possessionis percepit, usuque fructuarius extitit ...per decem subsequentos annos simili modo percipere utique ac frui possint et valeant: MOL A 57. Libri regii 5. 516.*

szentgyörgyiek kamarának teljesítendő szolgáltatásairól a tíz év elteltével indulnak tárgyalások.⁷²

Ezek szerint a megállapodástól a kormányzat rövid időn belül anyagi hasznot nem várhatott. Lehetett volna mögötte valamilyen várospolitikai meggondolás.⁷³ Modor példája azonban nem utalt arra, mintha Szentgyörgyöt és Bazint a rendek elleni politizálásban tervezték volna használni. Miután ugyanis Modor Miksa uralkodása alatt kamarai város lett, egy ideig simán fizetett a kincstárnak, majd – hangsúlyozottan a földesúri jogok nélkül – a hadvezér Pálffy Miklós kapta meg a jövedelmeit. A komáromi német katonaságnak kifizetett 16 000 forint fejében addig szedhette őket, míg a nevezett összeget készpénzben meg nem kapja.⁷⁴ Hozzáteszem, akkor, amikor Szentgyörgy és Bazin valamint Rudolf megegyezése létrejött, még nem lehetett tudni, milyen ingerülten reagál majd a következő országgyűlés Modor meghívására.

A kormányzat koncepciózus várospolitikai terveinek feltételezése ellen szólnak továbbá a megegyezés után következő, 1599-es országgyűlés bizonyos tárgyalásai is.⁷⁵ Pálffy Miklós megjutalmazásáról szoltak. A rendek azt javasolták, hogy grófi címmel Pozsony várát, birtokát és főispánságát vagy ugyancsak grófsággal együtt Szentgyörgyöt és Bazint kapja meg örökjogon. A tervet a király személyében jelenlévő Mátyás főherceg helyeselte, a karok és rendek belefoglalták a törvénytervezetbe, II. Rudolf pedig a törvényeket ezzel a törvénycikkkel együtt szentesítette.⁷⁶ Úgy látszik, senki nem közölte az országgyűlés résztvevőivel, hogy Bazin és Szentgyörgy adományozásának terve már nem reális, mert a városok a

⁷² Már itt jelzem azt, amiről a következő szakaszban fogok részletesebben írni: a királyi diploma nem ad Szentgyörgynek és Bazinnak szabad királyi város státust, és szó sincs arról, mintha a birtokok örökjogon Szentgyörgy és Bazin mezővárosok tulajdonába kerülénének.

⁷³ A Károlyi által felállított koncepció alapján, ami szerint a kiváltódnál Bazin és Szentgyörgy kezdeményezett, bizonyos nézetkülönbség alakult ki azon, hogy megváltozásuk, illetve szabadságtörökvéseik támogatása része volt-e a rendi erők visszaszorítását célzó uralkodói törekvésnek vagy nem. Károlyi és követői szerint II. Rudolfnál átgondolt politikáról nem lehet szó. Makkai László fejtette ki ezzel szemben azt, hogy az ügy a királyi hatalom bázisának helyreállítására irányuló politika része volt: ÖTVÖS 1991, 27–28. Szerintem abból, hogy Bazin és Szentgyörgy kiváltotta magát, a hatalmi struktúra jellegét illetően semmi nem következik. A véletlen adott rá alkalmat.

⁷⁴ II. Rudolf oklevele: MOL A 57. Libri regii 4. 438. 1586. 03. 12.

⁷⁵ Akkor már régen tárgyalt Illésházy István a nála előzőleg csak zálogban lévő Trencsény vár és várbirtok már említett örökjogú megvételéről. A tárgyalások egyik szakaszának eredményeit 1599. 05. 01. keltezésű irat foglalja össze: MOL A 57. 5. 340–341. Az 1600. 02. 01. keltezésű adománylevelél szerint a birtokon kívül megkapta Trencsény szabad királyi város jövedelmeit és révét is, ami nem vall a rendekkel szemben használt várospolitikára.

⁷⁶ 1599. 48. tc. Mátyás helyeselő válasza a rendek javaslatára: MOE IX. 293–305.

király kérésére és a vele kötött megállapodás értelmében rövidesen kiváltják magukat.

Mindezt, a koncepciótlanság több oldalról nyilvánvaló voltát, a megállapodás előtti események ismeretében nem lehet másként értelmezni, mint úgy, hogy a király kérésének helyzetét a két mezőváros, illetve képviselőik alakították ki. Nem lehetett nem tudniuk, hogy Bazin és Szentgyörgy körül valami zavar támadt. 1575-től számítva a meg-megújított hatéves zálogot, 1599. január 29-én következett volna új határidő.⁷⁷ Más számítás szerint csak 1601. január 29-én következett.⁷⁸ A lényeges azonban nem is a határidő pontos dátuma volt, hanem az, hogy valamikor a századfordulón mindenképpen be kellett következnie. Illésházy Istvánék viszont nem folyamodtak hosszabbításért.⁷⁹ Az okot az uradalmak lakói talán tudták; jól tájékozottak szoktak lenni. Talán előttük is rejtély volt a földesuraság eljárása, helyesebben az eljárásban bekövetkezett mulasztásuk. A normális az lett volna, hogy Illésházy István a felesége és a maga nevében hosszabbítást kérjen, kapjon, majd nyugodtan tovább birtokoljon.⁸⁰ Illésházy István azonban megszakította a jól bevált gyakorlatot.

Mit tesz az uralkodó ilyen helyzetben? Legelegánsabb, ha nagyvonalúan visszaváltja a birtokot, amivel a zálog ügye le is van zárva. Készpénz azonban a

⁷⁷ A Krusichnak adott kötelezvény szerint a birtokokat hat évig nem lehet kiváltani, utána viszont háromhónapos felmondási idővel – a zálogösszeg visszafizetése mellett természetesen – bármikor kiválthatók. Ezt a szerződést újították meg 1575 óta már többször is. Ha hiteles Károlyi adata, ami szerint Illésházynek és feleségének egyszer tíz évre hosszabbítottak, akkor a dátumok megzavarodhattak. Hozzáteszem: tízéves hosszabbítás Illésházyék rendkívül előzékeny kiszolgáltatását feltételezi.

⁷⁸ II. Rudolf Illésházy Istvánnak, 1601. 01. 16.: ...*tempus annorum inscriptionalium super castris nostris S. Georgii et Bozin...bina vice prorogatum ad 29. currentis huius mensis expirabit...*KÁROLYI 1883, 173.

⁷⁹ Abból, hogy nincs megfelelő tartalmú irat, nem következtetnék a folyamodvány nem léteire, hiszen rengeteg forrás veszett el mint minden ügyben, úgy ebben is. Perdöntő viszont az, hogy Illésházy sérelmei ismételt előadása során sehol nem említ visszautasított kérelmet. A zálog felmondására a király részéről csak úgy kerülhetett sor, ha nem volt a meghosszabbításra folyamodvány vagy visszautasítottak egy folyamodványt. Ugyancsak hosszabbító folyamodvány nem léteire utal az, hogy az 1599-es országgyűlésen tárgyaltak Szentgyörgy és Bazin adományozásáról. Ha a rendek nem úgy tudták volna, hogy Illésházyék az iker-birtokra már nem tartanak igényt, nem merülhetett volna fel az adományozás gondolata.

⁸⁰ Illésházyék eddig kétszer hosszabbítottak: II. Rudolf Illésházy Istvánnak, 1601. 01. 16. KÁROLYI 1883, 173. A zálog összegét, szemben Károlyi és a nyomában mások állításával, nem emelték. Krusich 132 000 tallért adott: MOL A 57. 3. 1108.; Szentgyörgy és Bazin 140 000 tallér visszafizetéséről állapodott meg II. Rudolfal, és Pálffy Katalin anynyit fogadott el. A 8 000 talléros különbség az előző birtokos, Salm Eck valamilyen tartozása, amit Illésházyék átvállaltak: MOL A 57. 5. 504.

hosszú törökellenes háborút folytató király kincstárában nincsen. Ha nem fizeti vissza a zálogösszeget, feljogosítja Illésházyékat a birtokban maradásra; az összeg visszavétel esetén minden vitán felül jár nekik. Különböző tanácsosok azt a Kolumbusz tojása megoldást javasolták, hogy bizonyítsanak rá Illésházyra valamilyen, a birtokokhoz kapcsolható törvénszegést, és azon az alapon vegyék el tőle Szentgyörgyöt és Bazint.⁸¹ Mindennél jobb a legérdekeltetteket mozgósítani.

Bazin és Szentgyörgy képviselői akkor már évtizedek óta járták a hivatalokat. Mindenki, legalábbis minden illetékes ismerte őket. Megjelentek alighanem arra a hírre is, hogy Illésházyék nem kértek hosszabbítást. Új földesúr feltűnésével kellett számolniuk. Új földesúr, új erőviszonyok. Felelőtlenség lett volna, ha azért, amit legutóbb, Krusich esetében elértek, jogaik garanciájáért, nem lépnek fel. Eszükbe jutott vajon a kiváltakozás gondolata? Nem tudjuk, de valaki bizonyosan felajánlotta nekik ezt a lehetőséget. Semmibe nem került megkérdezni, nem akarják-e magukat Illésházy István és felesége földesuraságából kiváltani. Akarták. Én úgy érzékelem, a szentgyörgyiek és baziniak kérték magukat, majd kötélnek álltak. A rábeszélés szituációjának felel meg a megegyezést rögzítő irat áradóan barátságos hangja és II. Rudolf, valamint Szentgyörgy és Bazin lakóinak meghitt kapcsolatát kommunikálja az, hogy az oklevelet a mezővárosiak anyanyelvén fogalmazták.

Valamikor 1598 ősze előtt szólhattak nekik, amikor már világos volt, hogy Illésházyék nem kérvényeznek. Az időpont meghatározásában segít a megegyezés oklevele, illetve dátuma. Nyilván sokkal az előtt kezdődtek Bazin és Szentgyörgy, valamint a kamara tárgyalásai. Segít továbbá egy analógia: Trencsény 1603. február 28-án lejáró záloga ügyében Illésházy István 1599. májusa előtt jóval jelentkezett. A jelzett napon a meghosszabbítási tárgyalásokat már le is zárták.⁸² Ha tehát ennyi, több mint három év, volt az előrelátás megszokott ideje, 1597 végén, '98 elején várhatták Illésházy jelentkezését Bazin és Szentgyörgy lejárni készülő záloga miatt. Ha nem jelzett érdeklődést, nem volt túl korai 1598 ősze tájt szólni a mezővárosoknak. A birtok körülbelül tíz éves jövedelmét kellett előkeríteniük; tíz évre kapták meg a jövedelmeket az Illésházyéknak lefizetendő pénz visszaszerzésére. Másként fogalmazva: két mezővárosnak elő kellett teremtenie két birtok tíz éves jövedelmét, miközben a földesúrnak még járó pénzbeli és egyéb terheket viselték. Senki nem gondolhatta azt, hogy nagyobb nehézség nélkül meg tudják

⁸¹ A vélemények: KÁROLYI 1883, 33–34. Mivel Károlyi Árpád nem veszi figyelembe azt a szerintem feltűnő tény, hogy Illésházy nem kérvényezett hosszabbítást, más értelmet tulajdonít a véleményeknek.

⁸² II. Rudolf oklevele a majd 1603. február 28-án lejáró trencsényi zálog ügyében: MOL A 57. 5. 341. 1599. 05. 01.

tenni. Körülbelül két év alatt azonban Bazin és Szentgyörgy összeszedte a rengeteg pénzt. Szinte hihetetlen.⁸³

A birtokok visszaszolgáltatását ellenőrző királyi biztosok már Szentgyörgyön voltak, amikor még megkérdezték a mezővárosok képviselőit, megvan-e az Illésházyéknak kifizetendő pénz. Megvolt. Ez 1601. február közepén történt. A biztosok akkor, február 17-én érkeztek Szentgyörgyre. Először Illésházy Istvánnal tárgyaltak, aki előbb szóban, majd írásban fejtette ki fenntartásait azzal szemben, hogy jobbágyszékök vásárolnak birtokot, de több mint egy hónapon át újból és újból arra tért vissza, hogy amint leteszik a pénzt, átadja Szentgyörgyöt és Bazint. Csak a pontos összeget nem lehetett tudni. Illésházy számolta forintban, tallérban, hozzáadta az általa behozott 300 jobbágygazdaság értékét, a várakba vett fegyvereket, a szentgyörgyi kastély árát. Nem sok idő után már egy kavargás volt az egész. Március 23-án Illésházy István a biztosok számára váratlanul, de Mátyás főherceg hozzájárulásával elutazott Morvaországba.

Március 24-én Pálffy Katalin, aki le sem ült a királyi biztosokkal, bár magas rangú tisztviselők voltak, befejezte a tárgyalásokat. Emberei útján állapotot meg arról, hogy az 1598-as királyi iratban szereplő 140 000 tallér fejében átadja a birtokokat, a többi követelésről kamarai kötelezvényt fogad el. Szentgyörgy átadása még aznap megtörtént. Bazinra két héttel később került sor. Akkor már újra otthon volt Illésházy, de nem nyitott újabb huzakodást. És a mezővárosok által kinevezett tisztek, a bírók és más előjárók 1601. április 9-én tettek esküt új földesurukra, a királyra.⁸⁴

A folytatást bizonyosan nem úgy képzelték el, ahogy a valóságban megtörtént. A Bocskai felkelést lezáró bécsi békére hivatkozva, bár *expressis verbis* ez a kötelezettség nem volt benne a béke szövegében, a kamara visszaszolgáltatta őket Illésházy Istvánnak és a feleségének. Nem tudtam megállapítani, hogy a hatalmas kiváltási összeget Szentgyörgy és Bazin lakosai visszakapták-e.

Innen a két mezőváros Illésházy nélkül folytatta. 1609. január 14-én állította ki II. Mátyás a hivatalos iratot Szentgyörgy és Bazin újbóli Illésházy – Pálffy kézre adásáról; 1609. május 9-én halt meg Illésházy István.

---

⁸³ Károlyi szerint II. Rudolf már a megegyezéssel egyidejűleg, vagyis a határidő lejárta előtt felmondta a zálogot, Illésházy tiltakozásától azonban meghátrált, és 1601 februárjában harmadik felmondólevellel küldte a biztosokat Illésházyhoz. A mezővárosok által fizetendő összeg nagysága azonban kizárja az egyidejűséget. II. Rudolf levelében pedig az áll, többször közölte már Illésházyval, hogy a határidő lejártával kiváltja a várakat, vagyis korábbi tájékoztatásról, nem több felmondásról ír.

⁸⁴ A tárgyalásokról Perekedy Miklós országbírói ítélemester, az egyik biztos számolt be Báthory István országbírónak, aki mint a két mezőváros felszabadulásának bizonyosságlevelét 1601. 04. 08. dátummal írásba foglalta, majd megerősítette II. Rudolf-fal. A feljebb már többször idézett oklevél: MOL A 57. Libri regii 5. 494–511. 1602. 02. 02.

5. Illésházy István és a kiváltás

Sokáig azt gondoltam, hogy Szentgyörgy és Bazin minden uradalomnál fontosabb volt Illésházy Istvánnak. Erre utalt az a sok küzdelem, amit ezeknek a birtokoknak a kiváltása ellen folytatott. Érthetőnek tűnt: nagy hatalmat szimbolizáltak. A háromszáz éven át birtokló Bazini és Szentgyörgyi grófok eltűntek ugyan, de a hely szelleme maradt. Bornemisza Péter, a nagy tekintélyű evangélikus püspök éppen Illésházyék házasságkötése előtt nevezte Pálffy Katát Bazin és Szentgyörgy szabad asszonyának. Rendkívül megtisztelő, bár nem létező méltóságot adott így neki. Aztán ott voltak a hatalom kézzelfogható jelei, két nagy vár jóformán egymás mellett, a falusi udvarház helyett, ahol Illésházy született, vagy a Körmend mezővárosban épült várkastély helyett, ahol első feleségével lakott.

Nagy érzés lehetett várúrként otthon lenni ott, ahová Illésházy előtt a családja legfeljebb kérvényezni járt. Mert bár Pálffy Kata Krusich Jánostól sok várat örökölt, az Illésházy–Pálffy házaspár a bazini várban tartotta székhelyét.⁸⁵ Ott, Bazinban ugyancsak Krusichtól örökölt házuk is volt, Szentgyörgyön pedig ők építettek maguknak kastélyt. Sokáig úgy tűnt nekem, Illésházy István mindent megtett mindennek a megtartásáért. A feleségnél, Pálffy Katánál még szimbolikus gesztust is észlelni véltem: a bazini templomhoz az asszony kápolnát építtetett, ahol Illésházy István síremlékét helyezte el. Az úr egész alakos szobra áll a síremléken, körülötte pedig félköríves fülkékben a Hit, a Remény és a Szeretet allegóriái.⁸⁶ Hol állhatnának, ha nem az Illésházy – Pálffy hatalom tűzfészkeiben?

Aztán elkezdtem saját értelmezésem felett kételkedni. Ahogyan a Szentgyörgy és Bazin körüli tényeket rakosgattam, lassan kialakult az a véleményem, hogy az iker-birtok eredetileg nem volt különösebben fontos Illésházy Istvánnak. Jelentőségét a kiváltás körüli huzavona során építette fel, illetve építették fel történészek az esetről aránytalanul nagy mennyiségben fennmaradt sok forrásból.

Meggondolásaim kezdete az, hogy valamikor az 1590-es évek során Illésházyék nem kérték a birtokokon lévő zálog meghosszabbítását. Az előző szakaszban már írtam erről a meghökkentő cselekedetükről, illetve nemcselekvésükről. Meghökkentőnek tartom, magyarázatként annyi azonban ide kívánkozik, hogy Illésházy István szerintem mindent vagy semmit játszott. A kamara végletes kifosztottságára épített. Nem hosszabbított, amivel a kincstárt, illetve a kormányzatot lépésenként hozta, és arra számított, hogy miután a zálogösszeget nem tudják kifizetni, felajánlják neki Szentgyörgy és Bazin örökáron történő megvásárlását. Vagyis jó esetben megveheti Szentgyörgyöt és Bazint, rossz esetben le kell mondania az iker-birtokról.

⁸⁵ A főúri udvarról, ezen belül a rezidenciáról ld. KOLTAI 2001, 1–57.

⁸⁶ GALAVICS 1986, 59.

A számítás igazolódott, de nem vált be. A kamara tényleg nem tudott fizetni. Úgy látszik, a zálogra más hitelezőt, aki kifizette volna Illésházyékát, nem találtak. Eddig Illésházy István szempontjából minden rendben volt. A váratlan fordulatot Szentgyörgy és Bazin lakóinak mozgósítása hozta.

Illésházy István a városok beszállásán a kiváltás dolgába meglepődött, és elkezdett kapkodni. Úgy veszem ki, azzal indult, hogy írásban ugyan, de szemébe hazudott Mátyás főhercegnek. Azt közölte vele egy levélben, hogy az 1599-es országgyűlésen nem lázíthatott Szentgyörgy és Bazin kiváltása ellen, mert csak jóval az országgyűlés után, 1599 augusztusában jutott tudomására a király kiváltási szándéka.⁸⁷ Valóságosan már 1598. november 16-án kétségtelenül tudott a dologról, mert aznap levelet írt az ügyben Henkel Lázárnak.⁸⁸

A továbbiakban, vagy talán már ezzel egyidejűleg is, következetesen az eredeti kontextusból kilépve értelmezte Rudolf, valamint Szentgyörgy és Bazin megállapodásának tartalmát. Az én olvasatom szerint a legfeltűnőbb az, hogy többnyire úgy írt vagy nyilatkozott, mintha a megegyezés örökjogon Bazinnak és Szentgyörgynek adta volna a bazini és szentgyörgyi birtokot. Ezt Illésházy részint rendi sérelemnek, részint magánjogi sérelemnek minősítette.

Rendi sérelem volt Illésházy szerint a birtok átruházása Szentgyörgyre és Bazinra, mert jobbágyok nem birtokolhatnak. Egyszer még a parasztoknak a Dózsa felkelés miatt bekövetkezett szabadságvesztésével is érvelt.⁸⁹ Magánjogi sérelemnek pedig azért deklarálta, mert az eredeti, újból és újból meghosszabbított záloglevél szerint a birtok örökjogon történő átruházása esetén Krusich Jánosnak, valamint örököseinek, vagyis Pálffy Katának és neki, a vásárlásra elsőbbségi joguk van. Így a megegyezés sérti II. Rudolf elődjének privilégiumát, ami magának az országnak a létét fenyegeti.⁹⁰

Az örökjogú eladás esetén érvényes elsőbbségi jog tényleg benne van Miksa 1575-ös oklevelében.⁹¹ Nincs viszont örökjogú átruházás a király és a mezővá-

⁸⁷ Illésházy István Mátyás főhercegnek, 1600. 04. 30.: KÁROLYI 1883, 167–170.

⁸⁸ KÁROLYI 1883, 27–28.

⁸⁹ *Rustici, prout isti cives, in hoc regno nulla possidere bona permittuntur. Propter bellum enim crucigerorum, in quo rustici contra dominos eorum generaliter insurrexerant...omnes eorum libertates publico statuto sint deletae et obolitae.* Idézi KÁROLYI 1883, 36.

⁹⁰ *Non video, quomodo imperatorum ac regum autoritas ac proinde ipsa quoque regna consistere possunt, si antecedentium privilegia et collationes per succedentes reges tolli et annihilari possunt.* Illésházy István a magyar kamarának, 1600. 11. 08. KÁROLYI 1883, 171.

⁹¹ *Hac etiam adjecta conditione [jön létre a zálogszerződés] quod si nos vel successore nostri, reges Hungariae, praescriptas arces nostras [Szentgyörgyöt és Bazint] cum pertinentiis jure perpetuo vendere voluerimus, extunc praefato Joanni Krusith et suis haeredibus, prae aliis, si tantum quantum alii numerare vellent, dabimus et vendimus:*

rosok megegyezésében. Ehelyett az áll benne, hogy a kiváltás 140 000 tallérja visszatérítéseként – *in rehabilitationem et levationem huius ipsorum deposita pecunia* – tíz évig szedhetik a birtok jövedelmeit. Utána tárgyalnak a királynak fizetendő évi censusról: *post vero decursum decenni spatium, nobis certum censum cameralem, pro ut hac in parte cum illis conventum fuerit, ...quotannis pendere teneantur.*⁹² A census fejében folyamatosan és örökre szedhetik a birtokok jövedelmeit,... mert nemcsak a tíz év alatt és addig, míg fizetnek, hanem a jövőben se lehessen őket soha semmi módon újból elzálogosítani vagy eladni, hanem...lehetőségük és kötelességük legyen mint a kamara tulajdonainak örökre kezünkön és utódaink, a magyar királyok kezén maradni – *apud nostras et successorum nostrorum regum Hungariae manus tanquam camerae peculium perpetuo permanere possint et debeant.*⁹³

Illésháznak tudnia kellett, hogy ezzel a megegyezéssel nem történt örökjogú átruházás.⁹⁴ Sőt, semmilyen átruházás nem történt, mert a király a birtokot nem adta ki a kezéből, hanem – éppen ellenkezőleg – Szentgyörgyön és Bazinon keresztül megkötötte őket. A két városnak azt a kötelezettségét foglalta írásba, hogy a kamara tulajdona státusból, az ő és utódai kezéből, soha ne távozhassanak el. Nem elengedte, hanem megfogta a birtokokat.

Reálisan, az anyagiak felől nézve rossz döntés volt ilyen ingatag alapról támadni Bazin és Szentgyörgy kiváltását. Logikusabb lett volna egyszerűen felajánlani a kamarának a zálogösszeg megemelését vagy az örökjogú vásárlást, ha meg akarják tartani a birtokokat, ha nem, hagyni az egészet. Illésházy István, a fontos ember azonban jól választott. Nem birtokokat váltottak vissza tőle, mint több kortársától, hanem súlyos sérelem érte. Mindenkinek, a királynak, Mátyás főhercegnek, a kamarának és nagyon valószínűleg sok ismerősének azt írta, hogy II. Rudolf törvénytelenül jár el; nincs joga birtokot adni jobbágyoknak és nincs joga átlépni az ő és felesége Miksa császártól származó privilégiumán.

MOL A 57. Libri regii 3. 1108.

⁹² A majdani census említése is arra vall, hogy Bazin és Szentgyörgy lakói jobbágyok maradtak. A kor felfogása szerint censust jobbágyszolgáltatások megváltásáért fizettek. A szolgáltatásoktól független adó a taxa volt. Ez derül ki Szatmár és Németi mezővárosoknak a kamarai követelésekkel szemben megfogalmazott panaszából. Nehezményezik, hogy míg a Báthory földesurak alatt már taxát fizettek, a kamara censust szed rajtuk: MOL E 156. U et C 113/4. 1583. 02. 07.

⁹³ MOL A 57. Libri regii 3. 517. Illésházy a kamarának írt, 1600. 11. 08. dátumú levélben azt állította, hogy a megegyezés szerint *plene iure possessorio...ad decenni...post decursum vero decenni ...perennali iure* történt az adományozás: KÁROLYI 1883, 171.

⁹⁴ Példa örökjogú átruházás szövegére: [*Trencsény várát és birtokát, stb.*] *iure perpetuo et perennali dedimus, donavimus, contulimus per manibusque tradidimus et assignavimus...* Illésházy István trencsényi adománylevelében: MOL A 57. Libri regii 5. 339.

II. Rudolf, helyesebben az a hivatalnoki kör, amelyiknek Illésházy ügyét kiadták, ezzel szemben az egyetértés taktikáját választotta. Szentgyörggyel és Bazinnal kötött megállapodás szövegének esetjogi vagy jogelméleti elemzése helyett Illésházy minden vádját vállalták. A maguk szempontjából helyesen tették, mert az eset felbontásával óhatatlanul a mentegetődő szerepébe kerülnek, ami soha nem hálás. Úgy viszont, ahogy eljártak, a király hatalmának mibenlétéről értekeztek. Arra az álláspontra helyezkedtek, hogy II. Rudolfnak mindahhoz joga van, amivel Illésházy István vádolja.

Nagyon jellemzően mutatja a kormányzat stratégiáját annak a királyi mandátumnak a szövege, amit 1601. február 17-én a visszaváltó biztosok vittek magukkal Szentgyörgyre és ott olvastak fel Illésházy István előtt.⁹⁵ II. Rudolf fel van háborodva, áll benne, mert *királyi hatalmunkat vakmerően korlátozni akarod...elfelejtetted, hogy úgy, ahogyan királyi hatalmunk bőségéből egyeseket nemes-sé, a nemeseket pedig mágnássá vagy báróvá tehetjük, úgy mezővárosaink lakóit, különösen azokat, akik sokat szenvedtek tőled, ha akarjuk, szabadsággal ajándékozhatjuk meg.*⁹⁶

Szabadságon a szöveg fogalmazója a jobbágyoknak a földesúri iga – *iugum* alóli kiemelését érti.⁹⁷ Elméletileg azt mondja, az ország mindenestül a király saját birtoka. Birtokán neki egy alattvaló, olyan ideiglenes tulajdonos, mint Illésházy, nem tilthat meg semmit.⁹⁸ Illésházy István ezzel az egyszerű és világos állásponttal szemben kapkodott. Nem látszott, mi a célja tulajdonképpen. Mindig azt állította, magát a kiváltást nem bánja.⁹⁹ Csak a körülmények ellen tiltakozik. Szerintem

⁹⁵ II. Rudolf Illésházy Istvánnak, 1601. 01. 16.

⁹⁶ *Non sine summa admiratione simul ac displicentia intelleximus, qualiter...spiritus erga nos tanquam dominum regem tuum sumere ausis ut ius, auctoritatem, potestatemque nostram regiam arcis quibusdam limitibus insolenter constringere...attentes, neque hoc loci consideres, quemadmodum ex plenitudine ...potestatis nostrae regalis alios quoque in nobiles, rursus nobiles in magnates et barones creare possumus, quod simili ratione cives sive oppidanos istos nostros, praesertim tantis abs te ...iniuriarum oppressionum duriorisque tractationis generibus affectos...libertate (siquidem ita velimus) donare possimus.* KÁROLYI 1883, 173.

⁹⁷ *oppidanos...abs te...afflictos aliquatenus sublevare iugoque isti [a zaklatás volt az iga] eximere ac libertate (siquidem ita velimus) donare possimus.* KÁROLYI 1883, 173.

⁹⁸ *Id quod tibi et cuilibet privato in bonis suis facere integrum, nec quisquam sibi id inhiberi facile pateretur, nedum ut tu tanquam subditus et hoc loci temporaneus praefatorum castrorum possessor illud nobis tanquam domino proprietario ac regi inhibere debeas aut possis vel praesumas.* KÁROLYI 1883, 173.

⁹⁹ 1600. 04. 30. Mátyás főhercegnek: *redemptio bonorum istorum a me prorsus contra me non est.*; 1600. 11. 08. a kamarának: *Jampridem antea tam suae caesareae majestati quam suae serenitati per supplicem meum libellum demisse significavi, contra me non esse, si sua caesarea regiaeque majestas bona haec...pro se redemerit.* KÁROLYI 1883, 168.; 170.

Szentgyörgynek és Bazinnak mint kiváltóknak a megjelenése feletti hirtelen indulatában, csalódásában kezdte a király elleni éles kirohanásokat. Nem világos azonban, mit akart elérni. Azt nem gondolhatta, hogy támadásai következtében II. Rudolf magába száll, és feladja a kiváltás szándékát.

A kormányzat oldaláról viszont azt nem értem, miért nem kínálták meg Szentgyörgy és Bazin örökjogával Illésházy Istvánt. Ha a kiváltással gyakorlatilag egyidejűleg nem kapta volna meg örökjogon a trencsényi birtokot, sokféle magyarázatot tudnék elképzelni.¹⁰⁰ A nagyúr öncélú bosszantásától a rendekkel szemben a városokra építő, koncepciózus uralkodói politikáig, sőt esetleg egészen valamilyen gazdasági szakember jobbagyvédő törekvéseiig terjednének. Mivel azonban úgy mondták fel a lehető leghisztelesebb módon két mezőváros zálogát Illésházy Istvánnak, hogy közben sok másik mezővárost kapott, egy szabad királyi város jövedelmeit is és a bazini várnál nagyobb várat, elbizonytalanodom. A szubjektív tényezőkön, azon kívül, hogy Szentgyörgy és Bazin az Illésházyság egykori patrónusait jelképezte, semmi nem szól Trencsénnyel szemben az iker-birtok javára.

Ahogy mindezt végiggondolom, feltámad bennem egy sejtés. Nem lehet, hogy minden úgy volt, ahogy Illésházy István állította? Nem bánta, ha a király kiváltja Szentgyörgyöt és Bazint. Trencsény mellett nem feltétlenül akarta megtartani őket. Erre utal az a furcsaság, amit nem én vettem észre, hanem már Illésházy István egyik sógornőjének bizonyosan feltűnt. Ez a levelekben Márta asszonynak nevezett Pálffy Istvánné szemrehányást tett amiatt Illésházy Istvánnak, hogy Trencsény adománylevelébe nem íratta be a felesége nevét.¹⁰¹ Valóban képtelen eljárás. Pálffyné azért helytelenítette, mert így az asszony családja ki volt zárva az öröklésből, én azért tartom elképesztőnek, mert méltánytalan Pálffy Katával szemben. Egy férj, aki beült a felesége vagyonába, húsz év után végre szerez valamit olyan pénzből, amiről azt állíthatja, hogy a sajátja, és nem biztosítja benne a feleség jogát.

Illésházy magyarázata: *hogy az levél [az adománylevelél] az sok gonosz ember miatt megállhasson, arra volt nézése.*¹⁰² Érthetetlen. Miért veszélyeztette volna Pálffy Kata birtokjoga a királyi adomány biztonságát? Talán Illésházy is érezte a védekezés sutaságát. De nem jobbat talált ki, hanem elvesztette a türelmét. *Most Istennek hála, im élsz...*, vágta el a felesége birtokjoga és a saját mulasztása felett töprengő gondolatsort. Mintha az lett volna a probléma, hogy melyikük hal

¹⁰⁰ A trencsényi adománylevelél dátuma 1600. 02. 01.; Szentgyörgy átadásának dátuma: 1601. 03. 24.

¹⁰¹ Ugyanezzel a váddal élt Márta asszony az egyik Morvaországban vásárolt várat illetően is, de azzal itt nem foglalkozom, mert Illésházy jogosan állította róla, hogy biztosította benne Pálffy Katalin birtokjogát.

¹⁰² Illésházy István Pálffy Katának, 1604. 06. 26. ÖTVÖS 1988, 92.

meg előbb. Nem írta le azt, amiről a feleség kihagyása az adománylevélből világosan beszél: saját birtokot akart. Talán elege volt a megbecsült tisztartó Pálffy Katalin oldalán játszott szerepéből.¹⁰³ Talán az első férj, Krusich állandó emlegetése nyomasztotta. Ráadásul Trencsény a török háborúk elkerülő útján, míg Szentgyörgy és Bazin Bécs előterében, a háború torkolatában feküdt.

Minél biztosabb volt az örökjögű Trencsény megszerzése, annál kevésbé tűnhetett szükségserűnek ragaszkodni Szentgyörgyhöz és Bazinhoz. Vagyis lényegében mindegy volt, kiváltja-e őket II. Rudolf, vagy nem. Annyi pénzért, amennyit Bazinért és Szentgyörgyért visszakaptak, bármikor lehetett új birtokot venni. Ahogyan a külföldi birtokokat Illésházy István jórészt a kiváltás pénzéből vette. Felháborodott azonban, amikor kiderült, hogy jobbágyok kezéből átvett pénz fejében fog kiköltözni. És nem az eredeti kontextuson kívül értelmezte a szöveget, ahogyan feljebb állítottam, hanem saját olvasatában őszintén látott súlyos rendi sérelmet, valamint személyes sértést a király által a jobbágyközösségekre osztott szerepben.

Főúr és jobbágy között lehettek igen éles feszültségek. Rossz viszonyukat nem tartom feltétlenül elkerülhetetlennek, de tulajdonképpen mindenkinél elképzelhető volt. Az a két főúr például, akivel a házasságokról szóló szakaszban Illésházyt mint közéleti embert, illetve férjet összehasonlítottam, Nádasdy Tamás és Thurzó György, normálisan viszonyult a parasztokhoz, de ismerek olyan földesurat, aki koszos fejűnek nevezte saját birtokán a jobbágyokat. El tudom tehát képzelni, hogy Illésházy István a dühtől beszűkülte elmével tényleg azt olvasta, amit mondott. Legyőzöttnek érezhette magát, mert – ahogyan a biztosok ténykedéséről szóló iratból kiderül –, a jobbágyokkal kölcsönösen lettek volna elszámolnivalóik.

Itt két kommunikációelméleti probléma következik. Az első az, hogy Illésházy, a kortárs és az ügyben érintett, olvashatta-e ugyanúgy II. Rudolf szövegét, mint én, a kívülálló és Illésházy Istvánnal nem rokonszenvező történész. Nem hiszem, és erre a véleményre nem csak elméleti megfontolásból jutottam, hanem abból a praktikus okból is, hogy a történettudomány művelői – immár harmadik olvasatban – sokáig túlmentek Illésházyn. Úgy tárgyalták Szentgyörgy és Bazin ügyét már a kiváltáskor is, majd akkor, amikor az országgyűlésben voltak viták azon, hogy jogos-e helyet foglalniuk Modor képviselőivel együtt a szabad királyi városok között, mintha annak idején Miksa Modornak, Rudolf pedig 1598-ban Szentgyörgynek és Bazinnak szabad királyi város jogot adott volna.

Újabbán tisztázta H. Németh István, hogy a vita nem azon folyt, joga van-e a királynak szabad királyi város státust adományozni, hanem a szabad királyi városok és a kamarai városok eltérő jogállásán, illetve azon, különböznek-e a korona

---

¹⁰³ Maga Illésházy is a tisztartó szerepében érezte magát: csak saját halála esetére hagyott Esterházy Ferenc személyében tisztartót Pálffy Katalinnak: ILLÉSHÁZY VÉGRENDELETE, 754.

tulajdonában lévő városok a kamara tulajdonában lévő városoktól.¹⁰⁴ Mert Modor, Szentgyörgy és Bazin a kiváltáskor kamarai város lett. Miksa azt írta Modorról, a királyi kamara alá rendelte.¹⁰⁵ II. Rudolf oklevele pedig azt írja Szentgyörgyről és Bazinról, mint a kamara tulajdona lesznek – Modorhoz hasonlóan – királyi kézen.¹⁰⁶

A másik kommunikációelméleti probléma az, hogy olvashatták-e a kormányzat és a rendek képviselői egyformán a városokat érintő törvényeket vagy rendelkezéseket. A tények azt mutatják, az egybevágó olvasás nem volt lehetséges. A kormányzat olvasata szerint a szabad királyi városok és a kamarai városok között nem volt különbség, és meghívták 1599-ben Modort, 1602-ben pedig Szentgyörgyöt és Bazint a szabad királyi városok közé az országgyűlésre.¹⁰⁷ A rendek olvasata viszont azt mondta, a kamara tulajdonában lévő városok nem részei az országgyűlést alkotó karoknak és rendeknek; nem valók a törvényhozásba, ahová a szabad királyi városok, mint a korona tulajdonai, hagyományosan meghívót kapnak. Ugyanaz a nézetkülönbség, ami miatt a szabad királyi városok nagy része valamivel később csatlakozott a Bocskai felkeléshez.¹⁰⁸ A király – a protestáns templomok elfoglalásánál patrónusi jogaira hivatkozott. Rendi olvasatban nem voltak patrónusi jogai.

Így épült tovább Bazin és Szentgyörgy fontossága. A két város ügye, amihez Illésházy István már 1599-ben hozzákapcsolta Modort is,¹⁰⁹ bár az soha nem volt az ő kezén, bekerült a Bocskai felkelés követeléseibe közé. Bazin és Szentgyörgy a legkülönbözőbb helyzetekben jött szóba, mert jelentették mind az erőszakos király által kifosztott főurat, mind a rendek jogain tipró uralkodót. Illésházy tárgyalt róluk a Bocskai felkelést lezáró és később bécsi békének nevezett megegyezés létrehozása során úgy, mint saját megbékítésének eszközéről, mint az országgyűlésbe jogtalanul bevitt idegen elemről és mint a király korlátlan hatalmának tünetéről.

¹⁰⁴ H. NÉMETH 2004, 176–177.; 218–219.

¹⁰⁵ A II. Rudolf által megerősítésként leírt változatot ismerem. [*Aszerint*] *Maximilianus imperator universos cives oppidi Modor a potestate et iurisdictione quorumvis aliorum exemisse et sequestrasse, ac praefatam oppidum Modor instar aliarum civitatum fisco suo regio in futurum applicasse dinoscebatur*: MOL A 57. Libri regii 4. 101–102. 1578. 06. 10.

¹⁰⁶ *tamquam verum camerae peculium apud nos et successores nostros reges Hungariae perpetuo ita remanere debeant uti similiter dominus quondam Maximilianus ...cum subditis illi sin oppido nostro Modor...transegit*: MOL A 57. Libri regii 5. 517.

¹⁰⁷ Az 1602-i országgyűlésre meghívott rendek névsorában külön van felsorolva Szentgyörgy és Bazin mezőváros: MOE. X. 84.

¹⁰⁸ Ld. BENDA 2004, 48–49.

¹⁰⁹ KÁROLYI 1883, 43–45.

Ennek megfelelően szólt a bécsi béke rögtön az elején, az ország kormányzásáról létrejött megállapodás leírásában közvetlenül vagy közvetve ezekről a városokról. Először azt érte el a felkelt rendek Illésházy István által vezetett tárgyaló-küldöttsége, hogy a következő országgyűlés kivizsgálja, jogosan ülnek és szavaznak-e Modor, Szentgyörgy és Bazin képviselői a főpapok, mágnások, nemesek, karok és rendek között.¹¹⁰ Majd rögtön ez után foglalták nyilvánvalóan Szentgyörgyre és Bazinra, illetve a II. Rudolffal kötött megegyezésük Illésházy féle interpretációjára utalóan – írásba azt, hogy birtokokat a császári és királyi fenség községeknek ne adományozzon.¹¹¹

A következő országgyűlésen, Mátyás megkoronázása előtt megint elhalasztották a részvétel kérdésének eldöntését.¹¹² Azt azonban a karok és rendek leszögezték, hogy a király a magyar tanács nélkül nem adhat semmilyen városnak szabadságot.¹¹³ Megismételték tovább a bécsi békének azt az állásfoglalását, miszerint a község semmilyen okból ne kaphasson birtokot.¹¹⁴ Aztán nem döntött az országgyűlés Modor, Szentgyörgy és Bazin státusáról Mátyás koronázása után sem, amikor pedig Illésházy István már nádor volt. Nem alakult ki döntés annak ellenére, hogy a városok ügye nyilvánvalóan foglalkoztatta a rendeket. Tisztázták először is azt, hogy a szabad királyi városok tagjai az országgyűlésnek.¹¹⁵ Majd leszögezték, hogy a törvényben felsorolt négy tagon – főpapok, mágnások, nemesek, szabad városok – kívül a király senkit nem hívhat meg.¹¹⁶ Végül közvetve ejtettek szót Bazinról és Szentgyörgyről. Leszögezték: szabad városnak azok tekintendők, amelyeket Ulászló bizonyos törvénye megnevez, az ott meg nem nevezett városok jogállását pedig a jövőben tisztázni kell.¹¹⁷ Ez az utóbbi a tárgyalások szövegösszefüggésében Modorra, Szentgyörgyre és Bazinra vonatkozott, mert természetesen nem voltak megnevezve.¹¹⁸

Végeredményben, ha Bazin és Szentgyörgy ügyét nézem, Illésházy István a hivatalos tárgyalásokon nem volt eredményes. Nem tudta elérni sem azt, hogy

¹¹⁰ A bécsi béke oklevele: MOE XII. 514.

¹¹¹ *Bona vero communitatibus sacra caesarea regiaque majestas ...non conferet.* A bécsi béke oklevele: MOE XII. 514.

¹¹² 1608. k. e. 6. 3.

¹¹³ 1608. k. e. 6. 4.

¹¹⁴ 1608. k. e. 6. 5. Mind ez a törvénycikk, mind a bécsi béke Ferdinánd 1542. 33. törvényére hivatkozik.

¹¹⁵ 1608. k. u. 1. 2.

¹¹⁶ 1608. k. u. 1. 3.

¹¹⁷ 1608. k. u. 6. 10–11.

¹¹⁸ Az Ulászló országgyűlés által megnevezett városok: Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Bártfa, Eperjes, Sopron, Óbuda, Esztergom, Székesfehérvár, Lőcse, Szokolca, Szeben, Szeged, Visegrád, Körmöc, Besztercebánya, Zólyom a többi bányavárossal, Nagybánya, Erdélyben a szászok városai és Kolozsvár: 1514. 3.

Bazin és Szentgyörgy visszaadásáról döntsenek a béketárgyalásokon, illetve az ő javára döntsön róluk az országgyűlés, sem azt, hogy a rendek egyértelműen kizárják maguk közül Modorral együtt Szentgyörgyöt és Bazint. Könnyebb dolga volt informális téren. Az előző szakasz végén már leírtam, hogy a királlyá választott Mátyás főherceggel visszaadatta magának Szentgyörgyöt és Bazint.¹¹⁹

A visszakapás és Illésházy István halála után állíttatta fel az úr szoborsíremlékét Pálffy Katalin a bazini templom új kápolnájában. Illésházy szobra a városok felett aratott földesúri győzelem jelképe volt; felállítása tapintatlan gondolat. Hamarosan ki is derült, hogy a Mátyás útján elért győzelem rövid életű. Per indult a földesúr Pálffy Kata és a két mezőváros között, ami Szentgyörgy és Bazin elszántságát csak fokozta. A 17. század közepére sikerült megvenniük maguknak a földesúrral és a kamarával szemben egyaránt érvényes szabadságot.¹²⁰

6. Felségsértőből nádor

II. Rudolf jórészt a Szentgyörgy és Bazin kiváltásával kapcsolatos kijelentésekre alapozta az Illésházy István ellen indított felségsértési eljárást. Ennyit bizonyosan tudunk, és tudjuk azt is, hogy Illésházy túlságosan nem lepődhetett meg. A századforduló ideges politikai hangulatában nem volt életbiztosítás éles kirohanásokat intézni az uralkodó ellen. A továbbiakban viszont hiányoznak a források közül döntő fontosságú iratok. Károlyi Árpád, aki Illésházy István hűtlenségi pere mellett az időszak országgyűléseit is feldolgozta, nem találta meg őket.¹²¹

Mégis úgy látszik, nem volt bíróság által kimondott ítélet. Az ügyben küldött bizottság ma már nem ismert véleményét tekintette II. Rudolf elmarasztaló ítéletnek. 1603. szeptember elején mindenesetre ilyen értelemben nyilatkozott, és ez után a királyi nyilatkozat után hamarosan, november 4-én távozott Illésházy István Bécsből. Akkor kezdődött Pálffy Katalin aktivitása, és az ő törekvéseivel szemben a Pálffy – Illésházy vagyon nagy részének az elkobzása. Az elkobzás mértékét azonban nem ismerjük.

De akárhogyan volt is, az bizonyos, hogy Pálffy Katalin és Illésházy István súlyos veszteségeket szenvedett. Az anyagi veszteség mellett megalázták őket azal, hogy ilyen, olyan tisztviselők előtt kellett megjelenniük, birtokjogot igazolniuk vagy hosszas faggatást kiállniuk fájós lábbal. Ahogy ezt írom, érzékelem, hogy leveleik retorikája rám is hat, holott mint ember egyikük sem áll hozzám közel, és

¹¹⁹ A visszaadásról szóló irat a bécsi béke mellett Mátyás saját kötelezvényére hivatkozik: *nostris litteris die 4 Julii anni praedicti 1606 Viennae emanatis* tett ígéretet arra, hogy Szentgyörgy és Bazin a régi jogon és mindkettőjük életére visszakérül Illésházy István és Pálffy Katalin birtokába: MOL A 57. Libri regii 6. 222.

¹²⁰ Az 1649. 24. törvény bizonyos ügyben három azonos rangú szabad királyi várost sorol fel, Pozsonyt, Szentgyörgyöt és Bazint.

¹²¹ KÁROLYI 1883, 89.

sérelmeiket olyan távoli világban szenvedték, aminek a szokásai nekem nemcsak idegenek, de sokszor nem is értem őket.

Így – saját tapasztalat alapján – tudom felmérni, milyen óriási hatással lehetett Illésházy István a kortársaira. Nyilván nem mindenki szánta; voltak a nehézségein egyenesen örvendező emberek is. A rokonszenvezők vagy a közönyösök azonban bizonyosan az ő értelmezésében érzékelték felháborítónak a helyzetét. Úgy látszik, a birtokok elvesztését tartották Illésházy legnagyobb sérelmének, mert amikor Bocskai István mozgalmához csatlakozni hívta, azt írta neki, *bizonyos helyben és örökségben* telepíti, győzelem esetén pedig nem elidegeníteni, hanem gyarapítani fogja a vagyonát.¹²²

Bocskai levele megengedi azt az értelmezést, hogy Illésházy oldaláról indult a közeledés.¹²³ Nagyon érthető lenne azonban az is, ha a felkelés vezetője hívta volna. Illésházy István volt a kor legüldözöttebb magyar politikusa; nem hiányozhatott onnan, ahol a király ellen fognak fegyvert. Végül mégis a béketárgyalás, nem a háború, lett Illésházy István életének nagy teljesítménye. Ő vezette Bocskai küldöttségét mind a császár megbízottjaival, mind a szultán képviselőivel szemben; a bécsi béke után az 1606 novemberében kötött zsitvatoroki béke létrejöttének is Illésházy István volt az egyik főszereplője.

A bécsi békében, ahogyan feljebb írtam, hivatalosan nem tudta Bazin és Szentgyörgy ügyét magának megnyugtatóan elintézni; informális téren volt eredményes. Ezekkel az állításokkal azonban nem azt akartam érzékeltetni, mintha Illésházy István a tárgyalásokon csak a saját céljait követte volna. Nem. Benda Kálmánnak, aki a Bocskai felkelésről mindent tudott, az volt a véleménye, hogy Illésházy lelkiismeretesen, megbízói utasításait szem előtt tartva járt el.¹²⁴

Két évvel később, 1608 novemberében választotta az országgyűlés nádorrá Illésházy Istvánt. Ő akkor hatvannyolc esztendő volt. Hosszú idő telt el, mire a maga fontosságáról egész tágabb környezetét meggyőzte.

---

¹²² *Kegyelmed pedig eljövén hozzám, mingyarást kegyelmedet bizonyos helyben és örökségben telepítem. Ha pedig az Úristen az ő nagy kegyelméből az én dolgaiban jó successust ad, nemhogy az kegyelmedét idegeníteném el kegyelmedtől, de sőt inkább meg akarom többítenem.* Bocskai István Illésházy Istvánnak, 1605. 02. 10. BOCSKAI 1992, 106.

¹²³ Bocskai első ismert levele Illésházyhoz válaszlevél volt. ÖTVÖS 1991, 64.

¹²⁴ BENDA 1993, 172–178.; 180.

• Földrajzi- és helynevek (a fogalomhoz kötött helynevek – például gyulafehérvári káptalan – nincsenek itt)

Bazin	Pezinok
Bécs	Wien
Borostyánkő	Pajštún – Paullenstein
Csallóköz	Žitný ostrov – Schütt
Detrekő	Plavecký hrad – Blasenstein
Győr	Raab
Léva	Levice
Modor	Modra
Pádua	Padova
Pozsony	Bratislava – Pressburg
Prága	Praha – Prag
Szentgyörgy	Svjäty Jur – Sankt Georgen
Trencsény	Trencin

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MOL E 148. NRA 450/50.

Magyar Országos Levéltár E 148. Neo Registrata Acta 450/50.

MOL A 57. Libri regii 4.

Magyar Országos Levéltár A 57. Libri regii 4.

MOL DI 61896 1496

Magyar Országos Levéltár Diplomaticai levéltár 61896 1496

MOL E 156. U et C 95/12

Magyar Országos Levéltár, Urbaria et Conscriptioes 95/12

BIBLIOGRÁFIA

KIRÁLYI KÖNYVEK

Libri Regii, Királyi Könyvek. DVD Rom. Készítették: VISSI Zsuzsanna–TROSTOVSKY Gabriella–TUZA Csilla–NÉMETH István–KIS Péter. Budapest, ARCANUM, 2006

BALASSI

Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás 1993–1998, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/>

BÁCSKAI 1965

BÁCSKAI Vera: *Magyar mezővárosok a XV században. Értekezések a történeti tudományok köréből.* Új sorozat 37. Budapest, AKADÉMIAI, 1965.

BEKE 1994

Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616-1637). Vál. bevez. jegyz. BEKE Margit. Budapest, MÁRTON ÁRON KIADÓ, 1994.

BENDA 1993

BENDA Kálmán: *Bocskai István.* Budapest, SZÁZADVÉG, 1993²

BENDA 2004

BENDA Kálmán: Habsburg politika és rendi ellenállás a 17. század elején. In: U. ő.: *A nemzeti hivatástudat nyomában.* Összeáll., szerk., utószó LUKÁTS János. Budapest, MUNDUS, 2004.

BOCSKAI 1992

BOCSKAI István: *Levelek.* Válogatta, bevezető tan., jegyz. BENDA Kálmán. Budapest, EURÓPA – KRITERION 1992.

BORNEMISZA 1971

BORNEMISZA Péter: *Evangéliumok és episztolák. Régi Magyarországi Nyomatványok.* Főszerk. BORSA Gedeon. Budapest, AKADÉMIAI, 1971.

ECKHARDT 1943

ECKHARDT Sándor: *Az ismeretlen Balassi Bálint*. Budapest, MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG, 1943.

EMBER 1946

EMBER Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. Budapest, MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR, 1946.

ESZTERHÁZY 1901

ESZTERHÁZY János gróf: *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása*. Kézirat gyanánt kiadja herceg ESTERHÁZY Miklós. Oklevéltárral. Budapest, 1901.

FRAKNÓI 1886

Andreas PANNONIUS: *Ad regem gloriosum Hungariae*. Kiad. FRAKNÓI Vilmos. Irodalomtörténeti Emlékek I. Budapest, MTA, 1886.

GALAVICS 1986

GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Budapest, KÉPZŐMŰVÉSZETI, 1986.

GECSENYI 2002

GECSENYI Lajos: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és magyar tanácsosai a 16. században. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk. ORMOS Mária. Budapest, OSIRIS, 2002. 100–113.

HILLER 1999

HILLER István: *Illésházy István*. In: *Nagy képes milleniumi arcképcsarnok*. Szerk. RÁCZ Árpád. Budapest, RUBICON–AQUILA–KÖNYVEK, 1999. 84–85.

H. NÉMETH 2004

H. NÉMETH István: *Várospolitika és gazdaságpolitika a 16-17. századi Magyarországon*. Budapest, GONDOLAT–MOL, 2004. 1.

ILLÉSHÁZY VÉGRENDELETE

ILLÉSHÁZY 1596-ban fogalmazott végrendelete. Közli MERÉNYI Lajos *Történelmi Tár* 19. 1897. 749–754.

KÁROLYI 1883

KÁROLYI Árpád: *Illésházy István hűtlenségi pöre*. Budapest, MTA, 1883.

KÁROLYI–SZALAY 1876

Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez. Id. gróf Zichy Edmund megbízásából I–II. Közreadja: KÁROLYI Árpád–SZALAY József, Budapest, ATHAENEUM, 1876.

KÁROLYI–SZALAY 1882

Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerk. KÁROLYI Árpád–SZALAY József. Budapest, MTA, 1882.

KOLTAI 2001

Magyar udvari rendtartás. Sajtó alá rend., jegyz., előszó KOLTAI András. Budapest, OSIRIS, 2001.

MAGYAR SION 1896

Bakócz Tamásnak a király előtt tett végrendekezése. In: *Magyar Sion* 1896. 522–531.

MAKKAI 1965

MAKKAI László: A robotgazdálkodás kialakulása a sárospataki uradalomban. *Agrártörténeti Szemle VII.* 1965. 4. 441–470.

MIKÓ-PÁLFFY 2002

MIKÓ Árpád–PÁLFFY Géza: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16. század). *Művészettörténeti Értesítő* 2002. 51. 1–2. 129–131.

MOE I–XII. 1874–1915

Magyar Országgyűlési Emlékek I–XII. Szerk. FRAKNÓI Vilmos–KÁROLYI Árpád. Budapest, MTA, 1874–1915.

NAGY 1857–1868

NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* I–XII. Pest, 1857–1868 (V kötet, 1859.)

ÖTVÖS 1988

ÖTVÖS Péter: Egy főúri könyvtár a XVII. század elején. Illésházy István. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században.* Szerk. ZOMBORI István. Szeged, 1988. 149–157.

ÖTVÖS 1991

ÖTVÖS Péter: *Pálffy Kata leveleskönyve. Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1601–1606.* Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 30. Szeged, SCRIPTUM, 1991.

PÁLFFY 1997

PÁLFFY Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39. 1997. 2. 257–288.

PÁLFFY 2003

PÁLFFY Géza: A Pálffy család felemelkedése a 16. században. Az Erdődy–Pálffy rokonság. In: Anna FUNDÁRKOVÁ–Géza PÁLFFY (ed.): *Pálfiövci v novoveku. Vzostup vyznamného uhorského šľachtického rodu. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 20. mája 2003.* Bratislava–Budapest, 2003. 17–36. [Megjelent 2004 februárjában]

PÁLFFY 2005

Géza PÁLFFY: Die adelige Funeralkultur und Typen von Grabdenkmälern im Königreich Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. In: *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen*

Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, BÖHLAU, 2005. 483–513.

PÉTER 1979

PÉTER Katalin: *A barokk korszak magyar társadalma.* A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei 31. Budapest, 1979. 259–271.

PÉTER 1997

PÉTER Katalin: Társadalom és gazdálkodás a kora újkori Sárospatakon. A patakiak csendes ellenállása. *Századok* 131. 1997. 4. 807–856.

PÉTER 2002

PÉTER Katalin: Szerelem és házasság a Hajnal-határtól keletre. In: *Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves kultúrtörténete.* Szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Budapest, 2002. 1–24.

PODHRADCZKY 1856

PODHRADCZKY József: *Illésházy István nádor élete.* Új Magyar Múzeum, 1856. 299–321., 370–390.

SARLAY 1940

SARLAY Soma: Az Esterházy család múltjából. *Turul*, 1940.

STONE 1965

STONE, Lawrence: *The Crisis of the Aristocracy 1558–1641.* Oxford, CLARENDON PRESS, 1965.

STONE 1984

STONE, Lawrence: *An Open Elite? England 1540–1880.* Oxford, CLARENDON PRESS 1984.

SZABÓ 1989

SZABÓ Péter: *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány.* Budapest, MAGVETŐ, 1989.

SZAKÁLY 1999

SZAKÁLY Ferenc: Illésházy István (1540–1609). In: *Nagy képes milleniumi arcképcsarnok.* Szerk. RÁCZ Árpád. Budapest, RUBICON–AQUILA-könyvek, 1999. 82–83.

VERESS 1915

Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium vol I. Padova 1264–1864. Gyűjt. és közrebocs. VERESS Endre. Budapest, 1915.

ON ISTVÁN ILLÉSHÁZY**KATALIN PÉTER**

István Illésházy, member of the lower nobility, had joined late the Bocskai movement, but he became a protagonist in the peacemaking process between the king and the nobles in 1606. He started his career as an officer next to Péter Erdődy, governor of Croatia, in South Hungary, then he got baronetcy due to his successful marriages. He had strong ambitions and self-consciousness. He chose the easiest way when he went into emigration and his wife tried to save their estates in the Court and government offices. In emigration, he compared himself the biblical king, David. In the charges of disloyalty raised against him he made the seize of Bazin and Szentgyörgy estates the symbols of the king's violence and defying the law. Illésházy used the case of these estates to stress his importance. The legal case against Illésházy was the moment which led him to Bocskai's party. Then he had an important role in the peace negotiations of Vienna and Zsitvatorok and received the office of the Palatine of Hungary in 1608.

AZ ISMERETLEN KISMARJAI BOCSKAI CSALÁD

SZABÓ ANDRÁS

Egy ismeretterjesztő könyv¹ megírása miatt az elmúlt időszakban olyan kutatási területre tévedtem, amelyen korábban nem voltam otthon: ez Bocskai István életrajza.² Előre is jelzem, hogy gondolatmenetem csupán problémákat kíván felvetni, s olyan kutatási irányokat kijelölni, amelyeket idáig a kollégák (elsősorban a két monográfus: Benda Kálmán³ és Nagy László⁴) kevésbé vettek figyelembe. Ebből következik, hogy nem végeztem célzott levéltári kutatásokat, habár érzékeltem, mennyire nehéz e területen a munka: nemcsak a kismarjai Bocskai család levéltára enyészett el ugyanis, de nincs meg ebből a korszakból Bihar vármegye levéltára sem. Csupán a nyomtatásban megjelent szakirodalom áttanulmányozása is eredményeket hozott a család történetével kapcsolatban, ezeket ismertetem az alábbiakban.

Egy személy identitását nagyban meghatározza a család, különösen így volt ez a magyar nemeseknél, akik pontosan számon tartották leszármazásukat és rokonságukat. A köznemességhez tartozó, tehát nem túl gazdag bocskói Bocskaiak (nevüket egyaránt írták „y”-nal és „i”-vel) eredetileg Északkelet-Magyarországon, Zemplén megyében voltak birtokosok.⁵ A család egy közkeletű monda szerint Simon Miczbántól származik, akinek hét ikerfia született. A leszármazottak őrizték a történetet, s sírfeliratokon, temetési prédikációkban is elmondták.⁶ Valójában a legendának annyi a valóságmagva, hogy 1280 körül tényleg élt egy bizonyos Simon comes, akinek hat fia született. A hat fiú egy-egy nemesi család őse lett: innen származnak a Csapyak, Szerdahelyiek, a gálszécsi Széchyek, a sóvári Soósok, a bocskói Bocskaiak és a Szürtheyek.⁷ Bocskai Simon (István nagyapja) szerezte meg házasság révén a Bihar megyei Kismarját, és alapította meg a család kismarjai ágát. Az ő fia volt Bocskai György, akinek igen nehéz körülmények között kellett helytállnia, hiszen birtokai a két király közötti határzónába estek. Az övé volt Bihar vármegyében az egész Kismarja község, és részbirtokai voltak a Diószeg melletti

---

¹ SZABÓ A. 2006

² A tanulmányt 2006 első felében írtam, adatait a párhuzamosan készült és később megjelent több szerzős monográfia alapján javítottam: G. ETÉNYI – HORN – SZABÓ 2006

³ BENDA 1993

⁴ NAGY L. 2000

⁵ NAGY I. 1857–1868, II. kötet, 128–135. – A család leszármazási táblázatát lásd még: KARÁCSONYI 1897, 65.

⁶ A legismertebb változatot (amelyet Nagy Iván is idéz), Alvinci Péter mondta el Bethlen Gábor első feleségének, Károlyi Zsuzsannának a temetésén: ALVINCZI 1989, 104–105.

⁷ Soós 1890, 43–45.

Kerekegyházán, Okányban, Balkányban, a Biharfélegyháza melletti Gyapolyon és Hencidán, de voltak Északkelet-Magyarországon, s később Erdélyben is földjei és jobbágjai.⁸

A Bocskai ősök:

bocskói Bocskai György 1478

|
Bocskai Simon 1499
(felesége Marjai lány)

|
kismarjai Bocskai György

Kismarja a Szűz Mária tiszteletére szentelt Árpád-kori templomától kapta a nevét.⁹ Korábbi birtokosa a Marjai (más néven Ómarjai vagy Kismarjai) család volt, ez azonban 1527-ben Marjai Lukáccsal fiúörökös nélkül kihalt.¹⁰ Bocskai Simon a családtörténeti irodalom szerint egy ismeretlen keresztnévű Marjai-lány kezével jutott hozzá a faluhoz. A földbirtokos már a középkorban egy udvarházban lakott, ez lett a Bocskaiak kastélya is. Az épület helyét a város 1606-os protokolluma (jegyzőkönyve) az ún. Földvárban jelöli meg, a megszövegezésből úgy tűnik, hogy akkor már elpusztult.¹¹ Más adatok egy 1711-ben lerombolt kastélyról szólnak.¹² Az egyenes szentélyzáródású Árpád-kori templom a 13. században, a tatárjárás után épülhetett, mint helybéli és kissé gyakorlatlan emberek munkája. Már eredeti formájában is nagyobb volt, mint az átlagos falusi templomok, azonban 1500 körül ezt meghosszabbították, így elérte a harminckét méteres hosszúságot. 1770-ben az épületet földrengés rongálta meg, s hiába próbálták megerősíteni, végül le kellett bontani. A helyén 1804–1805-ben épült az a mai is álló harmadik templom, amely ugyanolyan hosszú, mint a korábbi, s csak egy-két méterrel szélesebb annál.¹³

Későgót, kora-reneszánsz stílusú az a kriptá, amelyet 2004-ben tártak fel a templom hajójában, nagyjából az úrasztala alatt. A nyomai már felbukkantak a 19.

⁸ NYAKAS 2005, 27–37.

⁹ JAKÓ 1940, 296.

¹⁰ ENGEL é. n.

¹¹ *Szabad Kis Maria Városá Protocollumának Extractusa*. 1606, Kismarjai Református Egyházközség Levéltára. – Köszönettel tartozom Szabadi Istvánnak, aki az irat digitális másolatát átadta nekem.

¹² VENDE 1901, 100.

¹³ SÁRKÁNY 2004, 7–11. (Lásd még: <http://users.atw.hu/csiffary/honisme-pdf/2004-5-honismeret1.pdf> – 2006. június 17.)

század eleji építkezéskor is, az akkor talált sírkőtöredékek azonban sajnos elvesztek. A márvány sírkődarabokon a korabeli híradások szerint „Miczbán” és az „uxor” (feleség) szavak voltak olvashatók, ez utalás a Bocskai család eredetének legendájára.¹⁴ A feltárással foglalkozó régész, M. Nepper Ibolya szerint 1804-ben rabolták ki a sírokat, a környék viharos történelme miatt azonban szerintem már egy 1598-as török pusztítás sem kizárható, ekkor ugyanis a Váradot ostromló ellenség kifosztotta a magára hagyott nagykeréki várat, amely így nem védhette meg a szomszédos Kismarját sem.¹⁵ Még nagyobb pusztítást okoztak a környéken az 1658–1659-es tatár-török hadjáratok.¹⁶ Maga Bocskai István első, 1595-ös végrendeletében beszél részletesen a templomról: „Mivelhogy Kismarjáról iratom magamat, temetségömnök is helyét az én Istenemtől ott kívánom szüleim mellett.” Még többet árul el a következő mondat: „Feleségömnök és az én atyámfiainak, az kikre az én jóvaim maradnak, átok alatt hagyom nekik, hogy azt az kis szentegyházacs-kát igen szépen megcsináltassák, megpadimentomoztassák, és mikoron az én testemet az koporsóban beteszik, annak az rakott sírnek, kit én szüleimnek és magamnak temetségére csináltattam, minek előtte az ajtaját berakják, földdel megtölt-sék...” Ha a felesége ide akar temetkezni, megteheti, de „egyebektől békesség adassék az sírnak.” A forrás világosan megmondja, hogy a kriptát maga Bocskai István építtette szülei és maga számára (minden bizonnyal az 1570-es évek végén), s a feleségén kívül senki más nem temetkezhet bele. Az utódokra csupán a lépcső földdel való betömését, s a templom padlójának kikövezését hagyta.¹⁷ Az építészeti stílus ez esetben nem mond ellent a végrendeletnek, hiszen a központoktól távol nagyon is elképzelhető egy konzervatívabb ízlésvilágú építkezés. A templomban talált, gyermekektől származó csontok arra utalhatnak, hogy kis korukban elhunyt testvérei is valahol itt nyugodtak, de ugyanitt lehetett a nagyszülők, Bocskai Simon és felesége, valamint a Marjai ősök végső nyughelye is. Csak mellékesen utalok rá, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület törvényei, az ún. „articuli maiores” tiltották a templomokba való temetkezést,¹⁸ ennek ellenére ezt a középkori szokást

¹⁴ Soós 1890, 45.

¹⁵ „Bocskai István keréki vára is bizvást kívárhatta volna Várad szerencsését, és a törökök-tatárok akármilyen heves támadása ellenében is kitarthatott volna, ha a vár parancsnoka, az inkább természetére és szép arcára büszke, semmint megbízhatósága és állhatatossága miatt tekintélyes Araczkay István ott nem hagyja kirablásra a tatároknak, és testi épségét fontosabbnak nem tartja a tisztes hírnévnél. Gyávaságának mocskát később, amikor Szatmáron elfogták és sokáig fogva tartották, azzal mosta le, hogy felakasztotta magát.” – SZAMOSKÖZY 1977, 150.

¹⁶ SZALÁRDI 1980, 446, 453, 548.

¹⁷ RADVÁNSZKY 1879, 169.

¹⁸ KISS 1881, 591–592.

a legbuzgóbb református földbirtokosok sem adták fel. Lásd például Ecsedi Báthory István sírját a nyírbátori református templomban.¹⁹

Bocskai György valamikor az 1540-es évek második felében vehette feleségül lekcsei Sulyok Krisztinát, István édesanyját. A lekcsei Sulyokok eredetileg Dél-Magyarországon voltak birtokosok: Bács-Bodrog és Somogy vármegyékben,²⁰ s a nagyhatalmú enyingi Török család familiájába tartoztak, annyira, hogy Krisztina nagyapja, Sulyok István, enyingi Török Bálint veje lett, miután feleségül vette Török Krisztinát.²¹ Az ő fiuk, Sulyok Balázs fiatal korában az ország déli védelmében vállalt szerepet, többek között őt vádolták Nándorfehérvár 1521-es elvesztése miatt is.²² Sulyok Balázs a Balaton-felvidéki Tátika várát birtokló gersei Pethő családból nősült, feleségétől, Erzsébettől három lánya maradt: Anna, Krisztina és Sára. A török hódítás elől először a Balaton déli partján fekvő Egyházasszentgyörgyre (a mai Balatonszentgyörgy területén) költöztek, majd 1544-ben innen is tovább menekültek, s a falut zálogba adták a rokonságnak.²³ Végül Északkelet-Magyarországon, Szatmár vármegyében találtak új otthonra. A három lány jó házasságot kötött: Anna először Muthnok Mihály, majd annak halála után 1553 tavaszán gyarmati Balassi János felesége lett: az ő fiuk volt Balassi Bálint. Krisztina kismarjai Bocskai Györgyhez ment feleségül, míg Sára 1550-ben ruszkai Dobó Istvánnak nyújtotta a kezét.²⁴

¹⁹ ENTZ– SZALONTAI 1979, 34, 39–40.

²⁰ NAGY I. 1857–1868, X. kötet, 402–408.

²¹ BESSENYEI 1994, V. – Az adatokra SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza hívta fel a figyelmemet.

²² ZAY 1982, 10–13, 58.

²³ Sulyok Balázs kötelezvénye Pethő Mihálynak. Tátika, 1544. április 9., BESSENYEI 1994, 227–228.

²⁴ A Sulyok-lányok házasságaira vonatkozó adatok SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza adatgyűjtéséből, a kiadatlan Balassi-kronológiából származnak.

Az anyai rokonság:

lekcei Sulyok István (testvére György, pécsi püspök)
enyingi Török Krisztina

|
lekcei Sulyok Balázs
gersei Pethő Erzsébet

Sulyok Anna
Muthnoky Mihályné
Balassi Jánosné
(1553–†1573 június)

Sulyok Krisztina
Bocskai Györgyné
(†1586. IX. 8.)²⁵

Sulyok Sára
Dobó Istvánné (1550)
Csáky Pálné (1577)

Az eredetileg Szapolyai-párti Sulyok Balázs Török Bálint 1541-es török fogsága után átállt Habsburg Ferdinánd hívei közé, s ezt az irányzatot erősítette lányainak házasságkötése is. Sógornőin keresztül Bocskai György szintén a Habsburg-párt elkötelezett hívévé vált, s amikor Dobó István erdélyi vajda lett, ő is vele ment.²⁶ Izabella királyné 1556-os visszatérésekor a Szapolyai-párt emberei családostul fogságba vetették. Szabadulása után Bocskai György feltehetően a birtokaira húzódott, s nem Bécsben vállalt állást, mint azt a korábbi szerzők (még Nagy László 2000-ben megjelent könyve is!)²⁷ hitték. Fazekas István publikációja a Lymbusban tisztázta, hogy egy távoli, Horvátországba szakadt rokona, razinai (vagy razinakeresztúri) Bocskai György volt az, aki ebben az időszakban, 1575-ös haláláig királyi titkárként tevékenykedett.²⁸ A család ráadásul előszeretettel használt bizonyos keresztneveket, ezért ennek a Györgynek is volt egy István nevű fia.²⁹

Kismarjai Bocskai György életében az újabb változás 1566 körül következett be, s ennek két oka volt. Egyrészt számításba kell vennünk a magyar nemesség e korszakbeli általános elégedetlenségét Miksa uralmával szemben. A második ok Bocskai Györgyöt közelebről érintette: Gyula várának elestével ugyanis bihari törzsbirtokai közeléből eltűnt a Habsburg-hatalom. A logikus lépést a következő esztendőben tette meg, s 1567-ben átállt János Zsigmond oldalára, s a választott magyar király tanácsosa lett. Átállása egy nagyobb hullám része volt, amely mö-

²⁵ LUKINICH 1903, 534.

²⁶ BUDAI 1804, 441–442.

²⁷ NAGY L. 2000, 23–24. – Természetesen így a spekulációk világába kerültek azok a korábbi fejtegetések is, amelyek a razinai Bocskai György házában lakó gyermek Nádasdy Ferencet kötötték össze Bocskai Istvánnal.

²⁸ FAZEKAS 2003, 19.

²⁹ Lásd a 4. jegyzetet!

gött kezdetben Bekes Gáspár törekvései álltak.³⁰ Válaszul Miksa császár elkoboztatta a Zemplén vármegyei Bodroglókönben fekvő birtokait, illetve Gálszécs mezővárosban található részirtokait.³¹ Bocskai mégsem égetett fel minden hidat maga mögött, fiait ugyanis a bécsi udvarban és a királyi Magyarországon hagyta. Egyik idősebb fia, Jeromos Zágrábban élt, az apa az ő meglátogatására többször is oda-utazott, ráadásul útközben sógornőit is felkereste. A feszült politikai helyzetben, s a jól érzékelhető elégedetlenség légkörében a családi összetartás is gyanússá vált. 1569-ben Dobó Istvánt és Balassi Jánost koholt vádakkal letartóztatták, s az egyik legfőbb vádpont ellenük a Bocskai Györggyel való levelezés és kapcsolat lett.³² Egy évvel később, 1570-ben még mielőtt a rokonokat rehabilitálták volna – Bocskai György meghalt.³³

Bocskai György 1570-ben bekövetkezett halála teljesen új helyzetet teremtett. János Zsigmond, majd az új erdélyi fejedelem, somlyai Báthory István is pártfogásába vette az elárvult rokon családot, az utóbbi 1571. október 25-én levelet írt az érdekükben Johann Trautson főudvarmesternek Bécsbe. Ennek nyomán egyezség jött létre Miksa császár és köztük, s visszakapták zempléni birtokaik többségét.³⁴ Talán ennek az egyezségnek köszönhető, hogy a tizennégy esztendőes Bocskai István a bécsi udvarba került. Az időpontban némileg bizonytalanok vagyunk, ugyanis az említett Báthory levél arról beszél, hogy Sulyok Krisztina egyik fia már az uralkodó udvarában szolgál.³⁵ Ez a fiú a fivérei közül Simon vagy Gábor lehetett, de az sem kizárható, hogy István már korábban, mondjuk 1567-től, tíz éves korától itt nevelkedett.

Az apa és anya után néhány szót szólnom kell a testvérekről, mivel róluk is több téves nézet felbukkant a történeti irodalomban. Legrészletesebben a kor jeles történétírója, Szamosközy István írt erről a témáról,³⁶ tőle tudjuk, hogy a házaspár-

³⁰ HÓVÁRI 1987, 75–78.

³¹ Gálszécszet Bocskai György hűtlensége miatt 1567-ben Kálnássy Ferenc kapta meg: NAGY I. 1857–1868, VI. kötet, 48. – Más zempléni birtokok Deregnyei Pál kezére jutottak: Uo. III. kötet, 281.

³² HÓVÁRI 1987, 45–46. – ISTVÁNYFI 2003, 454–455. – Hóvári úgy értelmezi, hogy Bocskai Jeromos Zágrábban tanult, ezt azonban a Bocskaiak és Dobókkal szemben elfogult Istvánffy nem mondja.

³³ Bocskai György 1570 június-júliusa körül halt meg (a korábbi adatok 1571-et emlegettek): FEJÉR–RÁCZ–SZÁSZ 2003, 100. – Az augusztus 2-án kelt oklevél nemrég elhunytjának nevezi Bocskait, s megnevezi (a már férjnél lévő Bocskai Erzsébet és a titokzatos legkisebb fiú kivételével) életben maradt gyermekeit: Jeromos, Gábor, István, Simon, Sára, Judit, Krisztina, Ilona.

³⁴ A bodroglózi birtokokat visszakapták, a Gálszécs környékiek a Kálnássy család kezén maradtak: WERTNER 1905, 159.

³⁵ VERESS 1944, 150.

³⁶ SZAMOSKÖZY 1880, 239–240.

nak, Bocskai Györgynek és Sulyok Krisztinának összesen 15 gyermeke született, de közülük négy még gyermekkorában meghalt. Hat lánytestvére mind jól ment férjhez, a férjek a fejedelemség fontos családjainak tagjai voltak, némelyikük később Bocskai István életében is meghatározó szerepet játszott. Erzsébet somlyai Báthory Kristóf második felesége lett (valamikor 1567–1568 körül), aki később öccse, Báthory István erdélyi fejedelem lengyel királlyá választásakor korlátozott jogokkal átvette az ország irányítását. Anna Kendeffi Jánoshoz ment hozzá, de fiatalon (1570 augusztusa előtt) meghalt, ismerjük keltezetlen végrendeletét.³⁷ Sára férje Bagdi György lett, Judit pedig losonci Bánffy Kristófhhoz ment feleségül. Krisztina palocsai Horváth Györgynek nyújtotta a kezét, míg Ilona Haller Gábor oldalán találta meg a helyét. A fiútestvérekről érdekes módon kevés információnk van, Szamosközy az ötből csak négynek tudja a nevét, s a következő, idáig kevés figyelmet keltő megállapítást teszi: „Ezekben kettő pap lőtt, hárma megházasodott volt, de mind... magtalan holtanak meg.” Bármilyen megdöbbentő, hozzá kell szoknunk a gondolathoz, hogy a református fejedelem két fivére katolikus pap volt. Bocskai Jeromos lehetett az egyik, aki 1569-ben Draskovics György zágrábi püspök környezetében tartózkodott, s 1572-ben halt meg Pozsonyban,³⁸ a másik talán Simon. Bocskai Gáborról keveset tudunk, 1573-ban hunyt el huszonegy esztendőskorában, sírköve a Kolozs megyei Egeres templomában látható. A nehezen olvasható felirat miatt sokan tévesen 1616-ra keltezték ezt a követ.³⁹ Az utolsó fiútestvérről (akit Szamosközy nem ismert) semmit sem tudunk. A családtörténeti irodalomban nagy zavart okozott, hogy a bocskói Bocskaiak között élt egy kortárs Miklós, többen a fejedelem testvérének tartották őt (mivel szerepel az 1606-os végrendeletben), pedig csak a másodunokatestvére volt.

³⁷ RADVÁNSZKY 1879, 184–186. – TUDÓS 2006, 178–180.

³⁸ FAZEKAS 2003, 19.

³⁹ BALOGH 1985, 48–49. – A sírkövön olvasható latin disztichonos vers szokás szerint Simon Miczbánra utal.

A Bocskai testvérek:

(Mivel a születési évüket legtöbbször nem ismerjük, a sorrend nem tükröz életkort.)

Négy gyermekkorában meghalt.

Erzsébet (Báthory Kristófné, †1581. február 15.)⁴⁰

Anna (Kendeffi Jánosné, †1570. augusztus 2. előtt)

Sára (Bagdi Györgyné, †1590 előtt)

Judit (Iosonci Bánffy Kristófné), esküvő: 1576. október 7.⁴¹

Krisztina (palocsai Horváth Györgyné)

Ilona (Haller Gáborné, †1597 szeptember 7.), esküvő: 1586. február 15.⁴²

Jeromos (pap)

Gábor (1552–1573)

Simon (pap?)

István (1557. január 1. – 1606. december 29.)

Ismeretlen fiú (korán meghalt)

Most pedig térjünk rá a feleségre. Bocskai István 1583 végén nősült meg, menyasszonya egy dúsgazdag fiatal özvegy volt, név szerint Hagymásy Margit. E házasság révén jutott hozzá Bocskai Nagykereki várához és a hozzá tartozó falvakhoz. Csak röviden jelzem, hogy a korábbi irodalom már a 17. századtól, Istvánffy históriájától kezdve⁴³ tévesen Katának nevezte őt, s ez a tévedés kiirathatatlannul öröklődött, egészen a 2004-ben Mezőtelegden felállított szobraig. Ezzel szemben minden korabeli eredeti dokumentum Margitnak hívja, ezért én a továbbiakban ezt a valódi nevet használom. Hagymásy Margit apja, Lestár Zala vármegyében volt birtokos. Feleségétől, Csáby Katalintól született egyetlen leányát halála után öccse, Hagymásy Kristóf nevelte, majd Báthory Kristóf adta hozzá első férjéhez, Varkocs Miklóshoz.⁴⁴ A Varkocs család Sziléziából jött Magyarországra a 15. század végén, ezért a „nobschützi” előnevet viselte. Varkocs Tamás 1542 és 1548 között Eger várának kapitányi tisztét viselte Perényi Péter megbízásából, majd váradi főkapitány és Bihar vármegye főispánja lett. Két felesége volt: Zólyomi Klára és Telegdi Katalin (sorrendjükkal kapcsolatban a források ellentmondóak), a másodiktól született gyermekei Miklós és Sára.⁴⁵ Varkocs Miklós és Hagymásy Margit

⁴⁰ Bocskai Erzsébet haláláról és február 23-i temetéséről: GYULAFY 1894, 15.

⁴¹ Bánffy Kristóf meghívólevele Beszterce városához: HORN–KREUTZER–SZABÓ 2005, 84. levél.

⁴² LUKINICH 1903, 534–535.

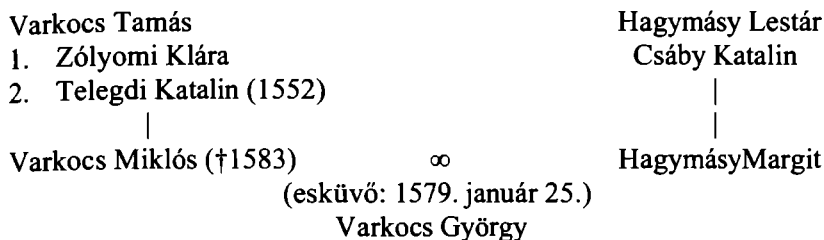
⁴³ ISTHVANFI 1622, 847. (RMK III. 1350.)

⁴⁴ HORN 2005, 38.

⁴⁵ NAGY I. 1857–1868, 12. kötet, 64–65. – MAKAY 1895, 184. – BUNYITAY 1884, 315.

esküvője 1579 januárjában volt, fiuk, Varkocs György 1580-ban születhetett. Ő lett Bocskai István mostohafia, vele azonban a család férfiágon kihalt.

Hagymásy Margit családja:

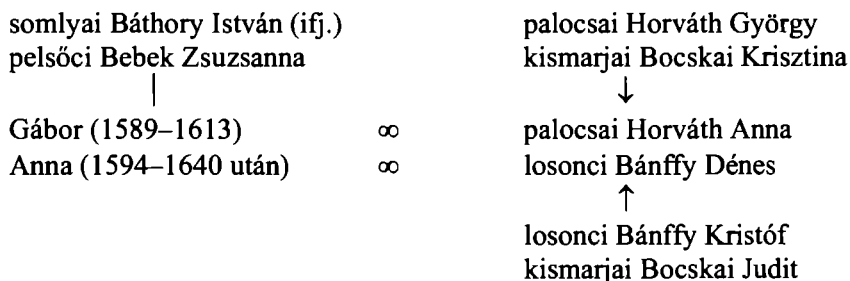
Varkocs Miklós szorosan kötődött anyai nagyapjához, Telegdi Miklóshoz, s jelentős birtokokat is örökölt tőle. 1583 elején halt meg, s az érmelléki hegyek alatt fekvő Szalacson temették el. Felesége a gyászévet ki sem várva lett Bocskai felesége. Hogy fogalmat alkossunk a gazdagságról, amelyet a bihari nemes házassága révén szerzett, elég ha elolvassuk azt a sok oldalas jegyzéket, amelyet 1584. március 8-án készítettett Varkocs Miklós hagyatékáról. Ezüstnemű, ékszerek, ruhák végtelen sorban, benne példának okáért egy „Mátyás királytól maradt lábas medence”⁴⁶ A házasság jól sikerült, azonban gyermektelen maradt, legalábbis nem tudunk róla, hogy született volna gyermekük. A korabeli magas gyerekhalandóság mellett az is lehetséges, hogy a Bocskai-házaspárnak is voltak felnőttkort nem elért utódai. Hagymásy Margit udvarában azonban ott voltak az unokaöccsök és unokahúgok is, ő közvetlenül a felkelés kirobbanása előtt, 1604 szeptemberében hunyt el. A Telegdi család sírboltjába temették el a mezőtelegdi templomban.

A Bocskai-testvérek között erős családi összetartás volt, István az első, 1595-ös végrendeletében így fordul még életben lévő három lánytestvéréhez (Judit, Krisztina, Ilona): „Intlek is szerelmes hugaim szeretettel bennetöket, hogy megemlékezzetek az mi megholt boldog emlékezetű szerelmes anyánknak intésiről, hogy az atyafiúi szeretöt köztetök megmaradjon, úgy leszen Istennek áldása rajtatok, hogyha az Istent szemetök előtt hordozzátok, és az atyafiúi szeretöt megmarad köztetök.” Az „ö”-ző nyelvjárás a szövegben ugyan az írnoktól származik, de el tudjuk képzelni (az önkéntelen ismétlés nyomatékosítja is a képet), ahogyan Sulyok Krisztina (talán szintén „ö”-zve, hiszen a gyerekkorát még a Délvidéken töltötte) figyelmezteti gyermekeit a kölcsönös szeretetre. A családhoz tartozik még a mostohafiú is, akit így szólít meg a végrendelet írója: „Fiam, Varkoch György, kit én úgy tartottalak, neveltelek, mint magam gyermekét, nem úgy, mint

⁴⁶ SZABÓ K. 1877, 556–562.

mustohafiamat, életödnök megtartására szorgalmatos gondviselésem volt...⁴⁷ A második, 1606-os végrendeletben ő már nem bukkan elő, mivel anyja, Hagymásy Margit halála után az örökséget nyilván rendezték. A két végrendeletben fontos szereplők még az unokahúgok és az unokaöccsök is, rájuk ugyanúgy vonatkozik az anyai intés. A távolabbi rokonságra is hagy Bocskai István valamit. 1595-ben már nem él két unokatestvére, Balassi Bálint és Ferenc (Sulyok Anna fiai), ők az előző év törökellenes harcaiban estek el. Viszont Dobó Ferencnek (Sulyok Sára fiának) szánja Áron vajda díszes szablyáját, kérve, hogy segítse a rokonságot. A bocskói Bocskaiak közül ekkor Miklós és György nevét említi,⁴⁸ Miklós az 1606-os végrendeletben is feltűnik.⁴⁹ A családi kapcsolatokat áttekintve látványos az összefonódás a somlyai Báthory családdal. Bocskai István a családi szeretetet kiterjesztette Bocskai Erzsébet és Báthory Kristóf gyermekeire, Báthory Krisztinára (Grizeldiszre) és Zsigmondra is. Anyjának intését tekintetbe véve érthetőbbé válik magatartása 1588 után, noha kétség kívül személyes haszna is származott abból, hogy Báthory Zsigmond feltétlen támogatója volt. Az igazán érdekes ugyanakkor az, hogy a következő nemzedék is összetartott: somlyai Báthory Gábor (erdélyi fejedelem 1608 és 1613 között) palocsai Horváth Annát, palocsai Horváth György és Bocskai Krisztina lányát vette feleségül, míg a huga, Báthory Anna losonci Bánffy Dénesnek nyújtotta a kezét, aki Bánffy Kristóf és Bocskai Judit fia volt. A két házasságkötés már Bocskai halála után történt, s mögötte egyértelmű politikai szándék sejthető.⁵⁰

Bocskai-Báthory összefonódás 1606 után

Végezetül szeretnék rátérni a kismarjai Bocskaiak reformátusságára. Kicsit visszalépve az időben, először a Sulyok család vallási hovatartozásáról kell szólni.

⁴⁷ RADVÁNSZKY 1879, 174, 176–177.

⁴⁸ RADVÁNSZKY 1879, 171, 181–183.

⁴⁹ BOCSKAY 1986, 18–19.

⁵⁰ NAGY L. 1984, 177–178, 220.

nunk. Sulyok István testvére, György még pécsi püspök volt a század elején, unokái, a Sulyok-lányok viszont az 1550-es években már mind a hitújítás pártfogói, s ez a férjekre is kihat. A reformáció történetében egyébként is nagy szerepet játszanak a főnemesek asszonyai, ők azok, akik a vallási ügyek iránt jobban érdeklődnek. Dobó Istvánról tudjuk, hogy az egri ostrom, 1552 előtt még a régi egyház híve volt,⁵¹ őt valószínűleg a felesége, Sulyok Sára vitte át a protestantizmushoz. Balassi János a család más tagjaihoz hasonlóan már korábban elfogadta a hitújítást, de az ő esetében konkrét adataink vannak arról, hogy a hitélet iránt nem nagyon érdeklődött, a család későbbi udvari papja, Bornemisza Péter inkább Sulyok Annára számíthatott.⁵² Sulyok Krisztina és Bocskai György esetében azt kell feltételeznünk, hogy házasságuk elején, az 1540-es években még nem szakítottak a régi egyházzal, csak így magyarázható a két idősebb fiú papi pályára lépése. Valószínűleg már nagyon fiatal korukban elkerültek otthonról, így keletkezhetett ez a családon belüli vallási megoszlás. Ebben az időben ez nem volt egyedi jelenség: a gymesi Forgáchok között három nemzedéken át megvolt a vallási különbözőség apa és fiú, valamint különböző testvérek között.⁵³ Bocskai György erdélyi tartózkodásakor és kolozsvári fogságakor azonban a házaspár már bizonyosan protestáns.

Bocskai György bihari birtokai a szerveződő tiszántúli református egyházkerület területére estek, amelynek az 1560-as években Melius Péter debreceni lelkész volt a superintendense (püspöke). Kismarja ezen belül a bihari egyházmegyébe került, ennek rendszerint a váradi lelkész volt az esperese.⁵⁴ 1569-ig ezt a tisztséget Ceglédi György töltötte be, őt pedig Károlyi Péter, korábbi kolozsvári tanár követte.⁵⁵ Úgy tűnik a Bocskaiak különlegesen jó kapcsolatban voltak a bihari esperesekkel. Bocskai István gyarapodásával, Szentjobb várának megszerzésével egy másik református egyházmegyében, az érmellékiben is érdekeltté vált a 16. század végén.⁵⁶ A tiszántúli egyházkerületben két társadalmi rétegnek volt ezidőtájt jelentős befolyása: a módos mezővárosi (főként debreceni) kereskedőknek és a nagybirtokos nemeseknek. Amikor Melius Péter 1568-ban kiadta a János Jelenéseiről írott prédikációit, felsorolta a református egyház legnagyobb támogatóit. Ők részben északkelet-magyarországi földbirtokosok (mint Balassi János és Sulyok Anna), részben pedig tiszántúliak, s nem kell csodálkoznunk, hogy ott van köztük Bocskai György és Telegdi Miklós neve is.⁵⁷ Bocskai mint János Zsigmond taná-

⁵¹ Dobó 1548-ban elűzte azokat a protestáns lelkészeket Egerből, akiket a korábbi kapitány, Varkocs Tamás hozott be ide. – S. SZABÓ 1923, 45.

⁵² NEMESKÜRTY 1959, 81, 96.

⁵³ A Forgách családról lásd: BARTFAI SZABÓ 1910

⁵⁴ A bihari református egyházmegyéről lásd: LAMPE 1728, 634–638.

⁵⁵ Melius Péterről, Ceglédi Györgyről és Károlyi Péterről lásd összefoglalóan: LEXIKON 1994, 311, 974, 1354–1355.

⁵⁶ Az érmelléki református egyházmegyéről lásd: LAMPE 1728, 643–645.

⁵⁷ MELIUS JUHÁSZ 1568

csosa részt vett az 1569. október 20–25-én tartott nevezetes váradi hitvitán, ahol az unitáriusok és a reformátusok csaptak össze az uralkodó jelenlétében. A találkozót unitáriusok által írt és kiadott jegyzőkönyvében kétszer fordul elő a neve, az ötödik napon (október 24-én) szólalt meg, s mindkétszer csak János Zsigmond utasítását közvetítette.⁵⁸ Igen kínos helyzetben lehetett, mert a választott király és a vitát vezető Bekes Gáspár nem is nagyon titkolta, hogy az unitáriusok pártján áll. A hivatalosok elfogultsága és nyomásgyakorlása sem változtatott azonban azon a tényen, hogy a Tiszántúl megmaradt reformátusnak, az összegyűlt lelkészek demonstratívan aláírtak egy Szentháromságról szóló hitvallást, s az aláírók között voltak a házigazda bihari egyházmegye képviselői is.⁵⁹

Bocskai György halála után a család életében még fontosabb összetartó szerepe lett Sulyok Krisztinának, aki változatlanul a református egyház legállhatatosabb támogatói közé tartozott. Lányai házasságkötései esetében a vallási szempont mégsem mindig érvényesült: Bocskai Ilona az unitárius Haller Gábor felesége lett (1578-ban), míg Erzsébet (mint már említettük) a katolikus Báthory Kristófnak (1530–1581) nyújtotta a kezét. 1569-ben született meg lányuk, Báthory Krisztina (jellemző módon a nagyanyjáról kapta a keresztnévét), akinek esetében a jezsuita nevelés nem tudta felülríni az anyait és a nagyanyait: Krisztina/Grizeldisz élete végéig református maradt.⁶⁰ Második gyerekként, 1572. április 15-én született meg Báthory Zsigmond, állítólag mint koraszülött.⁶¹ Mivel ekkor már a fejedelmi család tagja lett, az anya és a nagyanya kérésére Károlyi Péter nagyváradi lelkész és bihari esperes titokban tudta csak megkeresztelni.⁶² Károlyi annyira közeli kapcsolatban állt Bocskai Erzsébettel, hogy a halálról és a feltámadásról szóló 1575-ös művét is férjének és neki ajánlotta.⁶³ Ebben az időben már a tiszántúli egyházkerület püspöke volt, de továbbra is váradi lelkész, így lehetett szinte udvari prédikátora a váradi főkapitány Báthory Kristóf feleségének. Később Erzsébetnek, már mint az erdélyi vajda házastársának nem engedték meg, hogy Gyulafehérvárott református udvari prédikátort tartson. A tiszántúli és erdélyi reformátusok később is Bocskai Erzsébetben bíztak, valószínűleg rá céloz az *Eszter dolga* című verses bibliai história argumentuma is 1577-ben, amikor „eszes fejedelemasszony”-ról ír.⁶⁴ Rövidesen meggyűlt vele a bajuk a jezsuitáknak, Szántó (Arator) István az eretnekek pártfogójának és menedékének nevezte, s örömét fejezte ki amiatt, hogy hamarabb halt meg, mint a férje. Szerinte, ha fordítva történt volna, akkor a fia neveltetését kivet-

⁵⁸ NAGY–SIMÉN 1870, 139, 142.

⁵⁹ LAMPE 1728, 246–256.

⁶⁰ HORN 2002, 52–58.

⁶¹ A hét hónapra született csecsemő Báthory Zsigmondról terjesztett pletykákat lásd: SZAMOSKÖZY 1880, 9–10.

⁶² SZABÓ A. 1989, 52–54, 142.

⁶³ KÁROLYI 1575.

⁶⁴ HELTAI 1577.

te volna a kezükből és kiüzte volna őket az országból. Ez persze túlzás, hiszen tudjuk, hogy a valódi hatalom a Lengyelországban tartózkodó Báthory István kezében volt, aki aligha engedett volna meg ilyesmit. Mindennaposak voltak a viták Leleszi Jánossal, Zsigmond jezsuita nevelőjével, az anya megpróbálta a hatásukat ellensúlyozni és semmivé tenni.⁶⁵ Talán itt a valódi pszichológiai gyökere a sokat vitatott Báthory Zsigmond-jelenségnek, a kettős nevelés és az, hogy a jezsuiták magukhoz láncolták és az anyja ellen fordították, pusztító hatással lehetett a személyiségére.

Anyjával és Erzsébet nővérével ellentétben keveset tudunk Bocskai István e korszakbeli vallásosságáról. Ő nem konfrontálódott a jezsuitákkal és neveltjükkel, Báthory Zsigmonddal, ugyanakkor semmi jele sincs annak, hogy bármikor is eltántorodott volna a református egyháztól. Váraiban és falvaiban református lelkészeket tartott, s 1595-ös végrendelete egyszerű és őszinte formuláival szilárd hitről tanúskodik: „Én kismarjai Bocskai István, tudván azt, hogy az Úristen az embört mint hogy ez világra adta, azonképpen ismeg ez világból ki szokta hínia, és semmi nem bizonytalanabb az embörnél, mint az az óra, az melyen az Úristen az embertől az ő lelkét megkívánja Immár ajánlom az én teremptő igaz Istenönmnek szent kezeiben ez világban valo életömet, lelkömet és testömet, dicsírtessék mindörökké az ő áldott szent neve. Amen.”⁶⁶ Még sokatmondóbb a második végrendelet hitvallása, ebben szól a predestinációban való hitéről is.⁶⁷

Mint kevésbé tanult embernek, neve a felkelés előtt nem forgott tudós körökben, sőt a Báthory-kor pártviszályaiban a külföldi egyetemeken tanult református értelmiségiek az ellenfelei közé tartoztak.⁶⁸ Ez persze nem jelenti azt, hogy az ifjabb nemzedékek taníttatásáról ne gondoskodott volna. Fennmaradt titkárának, Wentey Ferencnek a levele, amelyet Gyulafehérvárról írt Szenci Molnár Albertnek Strassburgba, 1596. március 4-én. Ebben köszönetet mond ura, Bocskai István és felesége, Hagymásy Margit nevében a leendő zsoldárfordítónak, amiért segítségére volt az általuk ott taníttatott két úrfinak. Szó van még a magát rosszul viselő házitánítójukról is, s kiderül, hogy maga a levélíró is megfordult a Rajna menti városban, feltehetően ő kísérte ki a fiúkat. Szenci Molnár az Erdély és Strassburg között leveleket vivő küldöncöt, Szünnay (másutt: Szimai) Pált használta a saját üzenetei továbbítására is.⁶⁹ Ki lehetett ez a két úrfi? Az egyik minden bizonnyal Bocskai mostohafia, Varkocs György, a másik az egyik unokaöccs, talán Bocskai Judit fia, Bánffy Dénes, akit nagybátyja később is nagyon kedvelt. A strassburgi evangélikus gimnázium és főiskola Európa egyik legjobb humanista tanintézménye volt,

⁶⁵ LUKÁCS 1976, 191, 256, 347–348.

⁶⁶ RADVÁNSZKY 1879, 168, 184.

⁶⁷ BOCSKAI 1986, 9–10.

⁶⁸ Elsősorban Kovacsóczy Farkas és Kendi Sándor, róluk legutóbb lásd: HORN 2002, *passim*.

⁶⁹ SZENCI MOLNÁR 1898, 94–96. – SZENCI MOLNÁR 2003, 57, 112, 242.

amelyben számos magyar nemes is tanult.⁷⁰ Csak röviden sorolom az ismertté vált neveket: Horváth Stansith Gergely, Révay Péter, Forgách Mihály, Balassi Pál és Zsigmond, Thurzó Szaniszló, Sombori Sándor;⁷¹ s 1592-ben tért haza innen Bánffy Dénes egyik unokestvére, Ferenc.⁷² Sajnos a későbbi egyetem anyakönyve az 1871-es porosz-francia háborúban megsemmisült, így már nem tudjuk ellenőrizni a fiúk nevét a névsorban.

Összefoglalva az elmondottakat, az a végkövetkeztetésem, hogy a 20. századi Bocskai-kutatás túlságosan is a szabadságharcra és a politikai fejleményekre koncentrált, s nem Bocskaira, az emberre. Bármennyire is igyekeztem összeszedni adatokat, hiányosak az ismereteink Bocskai Istvánról és a családjáról. Levéltári kutatásoknak kell majd tisztázni a további részleteket, amelyek ma még homályosak előttünk, de amelyek nélkül féloldalas lenne az a kép, amelyet róla rajzol a történettudomány.

BIBLIOGRÁFIA

ALVINCZI 1989

ALVINCZI Péter: *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*. Kiadja HELTAI János. Budapest, EURÓPA, 1989 (Bibliotheca Historica).

BALOGH 1985

BALOGH Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek XVI. század*. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, 1985.

BÁRTFAI SZABÓ 1910

BÁRTFAI SZABÓ László: *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története*. Esztergom, 1910.

BENDA 1993

BENDA Kálmán: *Bocskai István*. 2. kiadás. Budapest, SZÁZADVÉG, 1993 (Századvég Biográfiák).

BESSENYEI 1994

BESSENYEI József: *Enyingi Török Bálint*. Budapest, MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT, 1994.

BOCSKAI 1986

BOCSKAI István: *Testámentomi rendelése*. SZIGETHY Gábor (Kiad.) Buda-

⁷⁰ A főiskoláról magyar nyelven legutóbb: IMRE 1990, 26–45.

⁷¹ ECKHARDT 1944.

⁷² Bánffy Kristóf testvérének, Bánffy Farkasnak a fia: NAGY I. 1883, 25. – Külföldi tanulásáról: SZABÓ A. 1989, 140–141.

pest, MAGVETŐ, 1986 (Gondolkodó Magyarok).

BUDAI 1804

BUDAI Ferencz: *Magyar ország polgári históriájára való lexicon a' XVI. század végéig*. I. kötet. Nagyvárad, 1804.

BUNYITAY 1884

BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség egyházai a püspökség alapításától 1566 évig*. Nagyvárad, 1884 (A váradi püspökség története, III).

ECKHARDT 1944

ECKHARDT Sándor: *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburghban*. Budapest, 1944.

ENGEL é.n.

ENGEL Pál: *Középkori magyar genealógia. Ákos nem 1. Bebek-ág 1. tábla: Marjai*. Arcanum DVD könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret. Budapest, ARCANUM, é. n.

ENTZ-SZALONTAI 1979

ENTZ Géza-SZALONTAI Barnabás: *Nyírbátor*. Budapest, 1979.

FAZEKAS 2003

FAZEKAS István: *Négy levél Bocskai István bécsi és prágai tartózkodásához (1572, 1576)*. *Lymbus*, 2003.

FEJÉR-RÁCZ-SZÁSZ 2003

János Zsigmond királyi könyve. Közzéteszi: FEJÉR Tamás-RÁCZ Etelka-SZÁSZ Anikó. Kolozsvár, ERDÉLYI MÚZEUM EGYESÜLET, 2003 (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1.)

G. ETÉNYI-HORN-SZABÓ 2006

G. ETÉNYI Nóra-HORN Ildikó-SZABÓ Péter: *Koronás fejedelem. Bocskai István és kora*. Budapest, GENERAL PRESS KIADÓ, 2006.

GYULAFY 1894

GYULAFY Lestár: *Följegyzései*. In: *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI-XVIII. századokból*. 2. kötet. Közlik MENCSEK Ferdinánd és KLUCH János. Budapest, 1894 (Monumenta Hungariae Historica, Írók, 33).

HELTAI 1577

Eszter dolga. Kolozsvár, HELTAI Gáspárné, 1577. (RMNy 386.)

HORN 2002

HORN Ildikó: *Báthory András*. Budapest, ÚJ MANDÁTUM, 2002 (Post Scriptum – Életrajzi Monográfiák, 3).

HORN 2005

HORN Ildikó: *Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Budapest, 2005.

HORN-KREUTZER-SZABÓ 2005

Politika és házasság. Mennyezőre hívogató levelek a 16. századi Erdélyből. Sajtó alá rendezte: HORN Ildikó-KREUTZER Andrea-SZABÓ András

Péter. Budapest, ELTE, 2005.

HÓVÁRI 1987

HÓVÁRI János: *A hűtlen Dobó*. Budapest, HELIKON, 1987.

IMRE 1990

IMRE Mihály: *Szenci Molnár Albert – Dictionarium Latinoungaricum*, (hasonmás kiadás kísérőtanulmánya). Budapest, MTA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE–AKADÉMIAI, 1990 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXV).

ISTHVANFI 1622

Nicolai ISTHVANFI Pannonii: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*, Coloniae Agrippinae, sumptibus Antonii Hiarati, 1622. (RMK III. 1350.)

ISTVÁNYFY 2003

ISTVÁNYFY Miklós: *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. I/2. Sajtó alá rendezte: BENITS Péter. Budapest, BALLASSI, 2003 (Történelmi Források, I).

JAKÓ 1940

JAKÓ Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és népi ségtörténeti értekezések 5*. Budapest, SYLVESTER RT, 1940.

KARÁCSONYI 1897

KARÁCSONYI János: A dolhai és petrovai Petrovayak története 1450-től napjainkig. *Turul*, 1897.

KÁROLYI 1575

KÁROLYI Péter: *Az halálról, feltámadásról és az örök életről hasznos és szükséges könyvecske....* Debrecen, KOMLÓS ANDRÁS, 1575. (RMNy 358.)

KISS 1881

KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest, 1881 (Protestans Theologiai Könyvtár, XV).

LAMPE 1728

LAMPE, Friedrich Adolf (DEBRECENI EMBER Pál): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728.

LEXIKON 1994

Új magyar irodalmi lexikon. PÉTER László (Főszerk.). Budapest, AKADÉMIAI, 1994.

LUKÁCS 1976

Monumenta antiqua Hungariae, II. 1580–1586. Edidit Ladislaus LUKÁCS. Romae, INSTITUTUM HISTORICUM S. I., 1976 (Monumenta Historica Societatis Iesu, volumen 112).

LUKINICH 1903

LUKINICH Imre: *Haller Gábor (1550–1608) és Haller István (1691–1657) családi feljegyzései*. ERDÉLYI MÚZEUM 20 (1903).

MAKAY 1895

MAKAY Dezső: A Csanád nemzetség. A Thelegdy család. *Turul*, 1895.

MELIUS JUHÁSZ 1568

MELIUS JUHÁSZ Péter: *Az Szent Jánosnak tött jelenésnek igaz és írás szerint való magyarázása prédikációk szerint....* Várad, RAPHAEL HOFFHALTER, 1568. (RMNy 259.)

NAGY I. 1857–1868

NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* I–XII. kötet. Pest, 1857–1868.

NAGY I. 1883

NAGY Iván: *A Losoncziak és Bánffyak nemzedék-rendje.* Turul 1 (1883)

NAGY–SIMÉN 1870

A nagyváradi disputatio. Kiadják NAGY Lajos és SIMÉN Domokos. Kolozsvár, 1870.

NAGY L. 1984

NAGY László: *A rossz hírű Báthoryak.* Budapest, KOSSUTH, 1984.

NAGY L. 2000

NAGY LÁSZLÓ: *Egy szablys magyar úr Genfben. (A sokarcú Bocskai István).* Hajdúböszörmény, HAJDÚSÁGI MŰZEUM, 2000 (Studia oppidorum haidonicalium, IV).

NEMESKÜRTY 1959

NEMESKÜRTY István: *Bornemisza Péter az ember és az író.* Budapest, AKADÉMIAI, 1959 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 4).

NYAKAS 2005

NYAKAS Miklós: *Bocskai birtokai Biharban a 16. és 17. század fordulóján.* In: *Bocskai és kora... Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója alkalmából.* Főszerkesztő: CZIGÁNY István. Budapest, MARTIN OPITZ, 2005.

RADVÁNSZKY 1879

RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században.* III. kötet. Budapest, HORNYÁNSZKY-KNOLL, 1879. (Új kiadása: Budapest, HELIKON, 1986.)

SÁRKÁNY 2004

SÁRKÁNY Viola: *A kismarjai Bocskai-kripta.* *Honismeret* XXXII (2004) 5. sz.

SOÓS 1890

SOÓS Elemér: *Micz-bán eredete.* Turul, 1890. 43–45.

S. SZABÓ 1923

S. SZABÓ József: *A Perényiek a magyar reformáció szolgálatában.* Budapest, BETHLEN GÁBOR IRODALMI ÉS NYOMDAI RT, 1923.

SZABÓ A. 1989

Baranyai Decsi János levele Johann Jakob Grynaeushoz, Strassburg, 1591. február 26. In: *Johann Jakob Grynaeus magyar kapcsolatai.* Közreadja: SZABÓ András. Szeged, 1989 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi

mozgalmaink történetéhez, 22).

SZABÓ A. 2006

SZABÓ András: „*Téged Isten dicsérünk*” Bocskai István, Erdély és Magyarország fejedelme. Budapest, KÁLVIN JÁNOS KIADÓ, 2006.

SZABÓ K. 1877

SZABÓ Károly: Ezüstművek és drágaságok összeírásai a XVI. századból. *Századok* XI (1877), 546–563.

SZALÁRDI 1980

SZALÁRDI János: *Siralmas magyar krónikája*. Kiadta SZAKÁLY Ferenc. Budapest, MAGYAR HELIKON, 1980 (Bibliotheca Historica).

SZAMOSKÖZY 1880

SZAMOSKÖZY István: *Történeti maradványai 1542–1608. IV. kötet. Vegyes feljegyzések*. SZILÁGYI Sándor (Kiad.). Budapest, 1880 (Monumenta Hungariae Historica, Írók, 30)

SZAMOSKÖZY 1977

SZAMOSKÖZY István: *Erdély története 1598–1599, 1603*. BORZSÁK István (Ford.), SINKOVICS István (Kiad.), 2. kiadás. Budapest, MAGYAR HELIKON, 1977 (Bibliotheca Historica).

SZENCZI MOLNÁR 1898

SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*. Kiadta DÉZSI Lajos. Budapest, MTA, 1898.

SZENCZI MOLNÁR 2003

SZENCZI MOLNÁR Albert: *Naplója*. Kiadta: SZABÓ András. Budapest, UNIVERSITAS, 2003 (Historia Litteraria, 13).

TÜDŐS 2006

Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei. TÜDŐS S. Kinga (Kiad.). Marosvásárhely, MENTOR, 2006 (Erdélyi testamentumok, II).

VENDE 1901

VENDE Aladár: Bihar vármegye községei. In: *Bihar vármegye és Nagyváradi*. Budapest, APOLLO IRODALMI TÁRSASÁG, 1901 (Magyarország Vármegyéi és Városai).

VERESS 1944

VERESS Endre: *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*. I kötet. Kolozsvár, 1944.

WERTNER 1905

WERTNER Mór: A kálnási Kálnássy család. *Turul*, 1905.

ZAY 1982

ZAY Ferenc (?): Az Landorfejírvár elveszésének oka e vót, és így esött. In: *Magyar emlékirók 16–18. század*. BITSKEY István (Kiad.), Budapest, SZÉPIRODALMI, 1982 (Magyar Remekírók).

THE UNKNOWN BOCSKAI FAMILY FROM KISMARJA

ANDRÁS SZABÓ

The latest monographs and studies on Bocskai have mainly focused on his war of independence and its political background. This paper points out new directions for investigation. These new fields are Bocskai's personality and his family relationships, because we have only few, and sometimes wrong, information on these. There are some basic questions: the genealogy and the role of the Bocskai family; Bocskai's religiousness; his opinion about the arts sciences; and the relationship of his family to the Transylvanian elite (the Báthory family of Somlyó, and the Bánffy and Telegdi families). Recent archival researches made it clear that István Bocskai's father, György Bocskai, did not serve in the Court of Vienna, and that his mother and sister, Erzsébet, strongly influenced Zsigmond Báthory's education and had an important role in the history of Transylvanian Protestantism.

SZABADSÁGHARC VOLT-E BOCSKAI ISTVÁN MOZGALMA?¹

PÁLFFY GÉZA

Az eddigi elképzelések

Bocskai István mozgalmanak (1604–1606) történetéről a 19. század második felétől monográfiák és tanulmányok sora áll rendelkezésünkre, melyeknek már a jegyzéke is önálló kötetet tesz ki.² Az eddig készült munkák jelentős része azonban az eseménysort általában csupán egy-egy aspektusból vizsgálja. Egyes összefoglalók a protestáns vallásszabadság és a rendi jogok védelmére, mások a hajdúk felkelésére koncentrálnak. Abban többségében viszont megegyeznek, hogy mindenekelőtt a mozgalom Habsburg-ellenes voltát és rendi jellegét emelik ki, és azt hangsúlyozzák, hogy az I. Rudolf magyar király (1576–1608) ellen irányult.

Az elmúlt másfél évszázadban a Bocskai vezette mozgalmat számos terminussal illették. A 19. század második felében még leggyakrabban felkelésnek titulálták: a magyar nyelvű írások „felkelés, fölkelés”, a németek „Aufstand” néven. Ez a hagyomány részben azóta is él. Így egyes történészek az elmúlt évtizedekben is következetesen Bocskai-felkelésről értekeztek, mint például Makkai László vagy Szakály Ferenc,³ és ekként említette azt a modern Erdély-történet is.⁴ Az elmúlt esztendőben a 400. évfordulóra megjelent kötetek egy része is így nevezte az eseménysort; az egyik legújabb tanulmánygyűjtemény pedig gondos körülírással „a Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés”-ről beszél.⁵

Mindezek ellenére a leggyakoribb elnevezésnek napjainkban kétségkívül a Bocskai-szabadságharc számít. Hosszú évtizedek óta így szerepel a gimnáziumi tankönyvekben, az újabb Bocskai életrajzok nagyobb részében⁶ és többnyire mind a mai napig így tanítják az általános és középiskolákban. Bő egy évtizeddel ezelőtt e tanulmány szerzőjének egyik magyar történeti egyetemi szigorlati tétele is „A tizenöt éves háború és a Bocskai-szabadságharc” volt. Sőt az említett jubileumra „A Bocskai-szabadságharc 400 évfordulója” címmel Hajdúböszörményben külön könyvsorozatot is alapítottak. A kérdés legújabb nemzetközi áttekintése szintén szabadságharcról ír,⁷ miközben az egyik új magyar alkotmánytörténet „rendi sza-

¹ E tanulmány – jelen kötet jellegének megfelelően – bővebb historiográfiai bevezetővel ellátott, csekély mértékben kiegészített és megjegyzetelt változata a *História* folyóiratban 2008 elején megjelent tudományos népszerűsítő írásunknak (PÁLFFY 2008b, 7–10.).

² BÉNYEI 2004

³ MAKKAI 1974, 155–188.; MAKKAI 1985, 709–773.; SZAKÁLY 1990, 176.

⁴ BARTA 1986, 532–537.

⁵ BALLA 2006

⁶ BENDA 1993; NAGY 2000; G. ETÉNYI–HORN–SZABÓ 2006

⁷ R. VÁRKONYI 2006a, 21–38.

badshárc”-ként tanítja a mozgalmat a jogászhallgatóknak.⁸ Emiatt joggal hőkénhet meg az elmúlt fél évszázadban érettségizett olvasó, ha valaki a szabadságharc kifejezés mellé kérdőjelet tesz.

A mozgalom szabadságharcként történő meghatározása ugyancsak a 19. század második felére nyúlik vissza. E fogalmat azonban akkor és a 20. század első felében elsősorban protestáns történétírók alkalmazták, mégpedig a mozgalom általuk vizsgált jellegét kiemelve elsősorban ’vallásszabadságért folytatott harc/háború’ (mint olykor konkrétan is írták „*vallásszabadsági háború*”) értelemben.⁹ Ez az interpretáció azután az 1950-es évek legelejétől alapvetően megváltozott. Ekkortól ugyanis markánsan új, nevezetesen ’függetlenségi harc’ jelentést kapott, elsősorban a magyarországi tudományos szocializmus egyik „atyja”, Mód Aladár 1954-ig hét kiadásban és sok tízezer példányban megjelent monográfiájának (*400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*) hatására.¹⁰ E mű a magyar állam és a Habsburgok 1526-tól 1918-ig tartó közös történetét nem tekintette másnak, mint a magyarság nemzeti függetlenségi küzdelmének a „német elnyomókkal”, az „osztrák gyarmatosítókkal” és az „imperialista” Habsburgokkal szemben. Mód Bocskait e szabadságharc-sorozat vezéralakjaként mutatta be, akit azután egészen a Tanácsköztársaságig többen követtek. A közvélemény számára e meghatározó fogalomváltozást szemléletesen jelezte az a napjainkra már kevésbé ismert tény, hogy az 1950-es évek második felére a Hősök terén álló magyar királypanteon Habsburg uralkodóinak (I. Ferdinánd, III. Károly, Mária Terézia, II. Lipót és Ferenc József) szobrait Bocskai István, Bethlen Gábor, Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos alakjaira cserélték ki.

Az 1948 utáni korszak politikájának és ideológiájának a történetírásra gyakorolt hatása oly jelentős volt, hogy az ötvenes évek elejétől Bocskai mozgalmát már a korszak legkiválóbb szaktörténészeinek többsége is függetlenségi harcnak, illetve ezen új értelemben meghatározott szabadságharcnak nevezte vagy volt kénytelen nevezni.¹¹ Ez az értelmezés gyorsan bekerült a gondosan ellenőrzött történelemtankönyvekbe, és elevenen él mind a mai napig. Sőt a rendszerváltás óta gyakran kerül oda a függetlenségi küzdelem elé a 16–17. század fordulóján nehezen értelmezhető modern ’nemzeti’ jelző.¹² Ezzel magyarázható, hogy egy tekintélyes művelődéstörténész – a 19. századi romantikus felfogás szellemében – a mozgalmat napjainkban is „*az első magyar nemzeti felkelés*”-nek titulálja, és azt II. Rákóczi Ferenc függetlenségi harca (1703–1711) és az 1848–49-es szabadság-

⁸ NAGY–RÁCZ 2007, 275.

⁹ Például BOLDISÁR 1908, 61–66.

¹⁰ MÓD 1954

¹¹ BENDA 1952; BENDA 1955; NAGY 1961

¹² Például FÁBIÁN 2000

harc előzményének tekinti.¹³ Végül a kora újkori magyar történelem egyik igen jeles kutatója úgy vélekedik, hogy „*a rendi társadalom szerkezetében élő ország viszonyai között nemzeti összefogás*” alakulhatott ki, miközben ugyanezen írásában hol szabadságharcról, hol felkelésről is beszél.¹⁴

Az eddigi összegzések többsége ugyanakkor alig-alig vizsgálta azt az alapvető kérdést, hogy a magyar rendek közül ténylegesen mennyien támogatták Bocskait, illetve kik is választották fejedelmükké. Általában sematikusán úgy fogalmazzanak, mint az egyik új középkorai történelemtankönyv: „*a rendek mindkét országban [Erdélyben és a Magyar Királyságban] fejedelmükké választották*”¹⁵ Ennek elsősorban az az oka, hogy a Magyar Királyság 16. századi rendiségének és politikai elitjének összetételét az eddigi kutatások nem tárták fel kellő alapossgal. Emellett arra sem adtak választ, hogy a szabadságharcban a fejedelem és hívei valóban a függetlenségért küzdöttek-e (miként ez 1703–1711-ben vagy 1848–49-ben történt), és ha igen, akkor mely ország vagy állam függetlenségéért. Üdítő kivételt csupán két friss regionális vizsgálat jelent. Míg az egyik Bocskai és az erdélyi rendiség vezetőinek ellentmondásos, ám végül sikeres együttműködését tárta fel, addig a másik a nyugat-dunántúli rendek és a fejedelem 1605. évi kapcsolatrendszerét vizsgálva már egyszerre beszélt felkelésről és polgárháborúról.¹⁶

Az időrend jelentősége

Az eddigi munkák jelentős része nemcsak tematikai és terminológiai szempontból vizsgálta szelektív módon Bocskai mozgalját, hanem abból gyakran csupán egyes eseményeket emelt ki, és azokat sem mindig megfelelő időrendben. Pedig a mozgalom kronológiájának pontos rögzítése nélkül annak céljait, jellegét és sikereit nem érthetjük meg. Bocskai megmozdulása ugyanis kezdetben egyáltalán nem a tiszántúli hajdúk vagy a magyar rendek felkeléseként indult, miként ezt oly gyakran (a középkorai tankönyvek is) bemutatják.

Mindez annak ellenére igaz, hogy a tizenöt éves háború közepette (1591–1606) az uralkodói zsoldban szolgáló hajdúk gyakran emelték fel szavukat elmaradt fizetésük miatt, a királysági rendek pedig joggal elégedetlenek a Habsburg-udvar kiváltságaikat sértő intézkedéseivel (pl. az 1604. évi utólag betoldott 22. tc. a vallásszabadság korlátozásáról), a kincstári és koncepciós perekkel, illetve a császári-királyi hadak támogatta ellenreformációval szemben. Érdemes viszont hozzáfűzni: az udvar és a kincstár ezeket a rendek egy részének (főként a kamarákat is vezető főpapok és egyes nagyurak) támogatásával hajtotta végre; ami azt is jelezte, hogy a háború alatt a rendiségen belül is számottevőbb törésvonalak alakultak ki.

¹³ NEMESKÜRTY 2006, 219.

¹⁴ R. VÁRKONYI 2006b, 11.

¹⁵ SZÁRAY 2006, 225.

¹⁶ HORN 2006, 87–104.; DOMINKOVITS 2006

Az elégedetlenség 1604 késő nyarára – elsősorban Felső-Magyarországon – olyan komollyá vált, hogy az ország rész rendjei szeptember 8-án Gálszécsen (Zemplén m.) tartott kerületi gyűlésükön kijelentették: amennyiben az uralkodó az 1604. évi 22. törvénycikket nem vonja vissza, vallásuk és kiváltságaik védelmében akár fegyverhez is nyúlnak. A politikai hangulat a Magyar Királyság keleti régiójában tehát nagyon feszült volt.

Bocskai István mozgalma azonban jóval korábban kezdődött. Az Erdélyi Fejedelemség politikájából ekkor már évek óta kiszorult, ám korábban a Habsburgokkal való kiegyezést kereső nagyúr az újabb kutatások alapján 1604 márciusától titkos tárgyalásokat folytatott a Belgrádban és Temesváron tartózkodó oszmán főméltóságokkal. Nevezetesen saját maga oszmán-török támogatású fejedelemségről és a háború alatt a császári-királyi csapatok által a Magyar Királysághoz visszacsatolt Erdély korábbi oszmán vazallusságába történő visszahelyezéséről.¹⁷ Célja megegyezett azon ún. török-párti erdélyi nemesek törekvéseivel, akik többek között Bethlen Gábor vezetésével az oszmánok támogatta erdélyi trónkövetelő, Székely Mózes 1603. július közepén bekövetkezett vereségét követően jelentős számban menekültek a török hódoltságba. Bocskai és Bethlen tehát egyáltalán nem független Erdélyben, hanem – még ha keserű is rögzítenünk – a nagyhatalmi realitásoknak megfelelően egy olyan vazallus fejedelemség helyreállításában gondolkodott, amely csaknem teljes belső öngazgatást élvezve az 1550-es évek közepétől közel fél évszázadon át már létezett.

Bocskai „pálfordulása”

A bécsi Habsburg-udvarban nevelkedett Bocskai döntő jelentőségű pálfordulásának pontos okait sajnos mind a mai napig nem ismerjük. Abban azonban bizonyosan több tényező játszott szerepet: egyrészt a háború alatti sérelmei (az erdélyi rendek általi száműzése 1600 őszén, majd prágai fogsága 1601–1602-ben, unokaöccse Giorgio Basta generális általi elfogatása stb.), másrészt elvesztett erdélyi birtokainak vissza nem adása. Döntésében közrejátszhatott az is, hogy felesége, Hagymássy Margit hamarosan bekövetkező váratlan halála (1604. szept.) mellett a fejedelemség nemrég még oly befolyásos politikusa nehezen viselhette Erdély és a Partium irányításából való tartós kiesését.

A Bethlen-párti nemesek török szövetsége hamarosan a Habsburg-hadvezetés számára is ismertté vált. 1604. szeptember 14-én ezért a francia Henri Du Val comte de Dampierre ezredes vallon lovassága és Rákóczi Lajos hajdúkapitány király-párti csapatai Temesvár mellett megtámadták az erdélyi „török emigránsok” táborát, hogy megelőzzék a fejedelemség oszmán vazallusságba való visszahelyezését. Erre az igen szorult helyzetbe került Bocskai megpróbált visszavonulót fűjni, azaz mind az oszmánokkal, mind Bethlenékkal megszakítani kapcsola-

¹⁷ PAPP 2004, 1198–1201.

tait. Az utóbbiak azonban ezt nem hagyták. A korábban Habsburg-párti Bocskai török szövetségkeresését nyilvánosságra hozták. Ez Erdély Habsburg-fennhatósága idején valójában felségárulást jelentett és akár fejvesztés büntetésével járhatott. Különösen, hogy időközben (júl. 2.) Bocskai Rudolf királytól visszakapta erdélyi birtokait; amiben persze az is szerepet játszhatott, hogy Bocskai török tárgyalásairól ez idő tájt már Prágában is tudtak. A kutyaszorítóba került bihari nagyúr – az oszmánokkal való tárgyalásai miatti letartóztatásától félve – szeptember vége felé pedig nemcsak nem fogadta el Giacomo Barbiano Belgiojoso kassai főkapitány hívását, aki táborába invitálta, hanem a Bethlenékkal való együttműködés mellett is döntött. Erre Cyprian von Concin váradi főkapitány október elején megindult Bocskai várai (Szentjobb és Kereki) ellen.

A török-párti erdélyi nemesek által kelepcebe csalt főúr számára innen már nem volt visszaút. Védekezni próbált, amihez a hajdúkat hívta segítségül. Ez nem volt nehéz feladat. Néhány évvel korábban Báthory Zsigmond fejedelem váradi főkapitányaként (1592–1598) maga felügyelte őket, a környék birtokainak jó részét bírva pedig jól ismerte vezetőiket. Az új kutatások szerint azonban még a királyi zsoldban szolgáló hajdúk jelentős része is partiumi származású volt.¹⁸ Igen kedvezett neki az is, hogy a királyi hajdúk fizetése hónapokat késett, a vallon és német zsoldosok a bihari hajdútelepüléseket sem kímélték, 1604 elejétől pedig mind Erdélyben, mind Kelet-Magyarországon többeket letartóztattak – hol jogos, hol jogtalan – lázadás vádjával. Jóllehet Belgiojoso szabad rablást és zsoldot ígérve próbálta őket a magyar uralkodó hűségén megtartani, ez a fegyveres ellenreformációt támogató idegen generálisnak a református magyar hajdúk között csak részlegesen sikerült. Bocskaihoz egyre nagyobb csoportjaik pártoltak át, akik tőle zsoldjuk mellett vallásszabadságuk biztosítását is várták.

Mindez a Habsburg-hadvezetés és a magyar király számára dezertálást és katonalázadást, sőt a nagy török háborúban egy újabb háborút, Bocskai szempontjából viszont nélkülözhetetlen fegyveres támogatást és hajdúfelkelést jelentett. Az Erdély korábbi oszmán vazallusságát visszaállítani törekvő, így természetesen Habsburg-ellenes mozgalom 1604. október közepén ekként egyesült a tiszántúli hajdúk kezdődő felkelésével. Ám az utóbbiak sem Erdély vagy a királyság függetlenségéért küzdöttek, hanem elsősorban elmaradt zsoldjukért és társadalmi-gazdasági problémáik kiváltságok segítségével történő orvoslásáért. Sőt, amikor egy részüket október 13-án Zsákán (Bihar m.) Bocskai saját oldalára állította, a nagyúrnak meg kellett fogadnia, hogy „*ökegyelmekkel [értsd: a hajdúkkal] való szembe létemben sem törökkel, sem tatárral ökegyelmek közben nem megyek, [...] mind törökkel, tatárral frigyet szerzek.*”¹⁹ Mindez jól mutatta, hogy Bocskainak nem sikerült török kapcsolatait megszakítani, Bethlenék és az oszmánok továbbra is sakkban tarthatták.

¹⁸ NAGY-NYAKAS 2001

¹⁹ PÁLFFY 2008a, 319.

Egy mindvégig sokszínű és többcélú mozgalom

Egy hónap múlva, 1604 novemberének közepére Bocskai már kezdetben is többcélú mozgalma újabb arculatot öltött. A hajdúfelkelés a pattanásig feszült politikai hangulatban lévő Felső-Magyarországra is gyorsan áterjedt. Ezt elősegítette, hogy Bocskai csapatai Álmosd és Diószeg között (Bihar m.) október 15-én legyőzték Johann Baptista Pezzen csapatait, melyeknek hajdúi szintén nagy számban csatlakoztak a felkelőkhöz. Miután másnap Bocskai már Debrecenbe vonult be, innen egyenes út vezetett újabb katonacsoportok átállásához. Bocskai hajdúi ugyanis üldözőbe vették a Tiszától északra menekülő német–magyar katonaságot. Október végére Kálló, Putnok, Ónod, Szendrő, Szádvár stb. magyar őrségei álltak át a hajdúk vezérévé vált főúr oldalára.

Október 30-án már Felső-Magyarország központja, Kassa városa is megnyitotta kapuit Bocskai hadai előtt, elsősorban a kálvinista polgárság nyomására. Néhány nappal korábban viszont a visszavonuló Belgiojoso generálist nem engedték be a városba. Ez annak ismeretében, hogy a katonaság támogatta fegyveres rekatolizáció még ezekben a hetekben is gőzerővel zajlott, teljesen érthető volt. Pethe Márton királyi helytartó és szepesi prépost, illetve a vidék egyik befolyásos nagyura, a röviddel korábban katolizált Thurzó Kristóf október elején több kísérletet tettek a lőcsei evangélikus templom elfoglalására. Az erőszakos ellenreformáció a gyakran egészen eltérő érdekekkel bíró szabad királyi városokat és a köznemességet fokozatosan egy táborba sodorta.

A felső-magyarországi protestáns rendek számára az országrészükre áterjedő hajdúfelkelés 1604. október végén, azaz másfél hónappal a gálszécsi gyűlést követően, lehetőséget kínált bátor kijelentésük valóra váltására, vallásuk fegyveres védelmére. Ténylegesen más választásuk azonban hosszabb távon nem is nagyon lehetett. Miként néhány évvel korábban Erdélyben sem volt lehetséges tartósan ellenállni Basta generális idegen és magyar zsoldosainak, Bocskai hajdúi hasonlóan előbb-utóbb csatlakozásra készítették az esetleg bizonytalankodókat. Az átpártolókat erősítette az is, hogy Bocskai november közepétől már Kassán tartotta székhelyét, miközben kiáltványokban szólította csatlakozásra a régió nemeseit és városait. A protestáns rendek (a köznemesség és a városi polgárság) pedig hamar felismerték: a hajdúk felkelését felhasználhatják saját rendi kiváltságaik, elsősorban szabad vallásgyakorlásuk hathatós védelmére. Erről beszédesen tanúskodott a már Bocskai által összehívott kassai kerületi gyűlés november 12-én. Ez pénzt és katonát szavazott meg a hajdúvezér támogatására, miközben szorgalmazta a november elejétől már török–tatár katonák által is támogatott hajdúk által okozott károk megtérítését. Az evangélikus Lőcse városát például a hajdúk és a törökök november 9-én együttesen sarcolták meg.

Függetlenség oszmán-török fegyveres támogatással?

Az oszmán-török csapatok Bocskai melletti gyors megjelenése egy gyakran elfeledett körülménnyel volt magyarázható. A Budán tartózkodó és a magyarországi viszonyokban járatos Lala Mehmed nagyvezír (1604–1606) – részben a helyi oszmán főméltóságok, részben Bethlenék tanácsára – hamar felismerte, hogy Bocskai váratlan sikereket ért el mozgalma óriási haszonnal szolgálhat az oszmánok számára is. Sőt, miként Szakály Ferenc már közel két évtizede megfogalmazta: a felkelés „*valóságos megváltás volt számukra.*”²⁰ Erdély visszaszerzése mellett a török hadvezetésben azonnal felmerült a Magyar Királyság egy részének a vazallus fejedelemséggel való egyesítése, miként ez az 1560-as évek közepéig János Zsigmond uralkodása alatt egykor történt. A nagyvezír ezért 1604. november 5. és 14. között Budán egy, a szultán nevében, de saját maga által kiadott szultáni megerősítő levéllel már nem csupán erdélyi fejedelemnek, hanem egyúttal Magyarország királyának („*Erdély vilájetje fejedelme és a magyar nép királya*”) nevezte ki Bocskait. Az utóbbi ezt november 20. táján kapta meg és fogadta el a nagyvezír követeitől Kassán, mégpedig a szokásos oszmán beiktatási jelvényekkel (kaftán, süveg, zászló és buzogány) együtt.²¹ Bocskai István ezzel az oszmánok erdélyi és kelet-magyarországi vazallusává vált.

Mindezekkel egyidejűleg az egi beglerbég magyar nyelvű leveleiben Bocskai kiáltványainak a hazaszeretetre és a németgyűlöletre utaló kifejezéseit alkalmazva – a török vazallus fejedelemhez való pártolásra szólította fel a régió legbefolyásosabb nagyurait, például Rákóczi Zsigmondot: „*az maga hazája mellett és nemzetivel együtt felkeljen, és Bocskai uram Ónagysága mellé jöjjön, hogy az kevély német nemzetet Istennek kegyelmességéből verjék ki Magyarországtokból, hogy annak utána Nagyságtok maradhasson békességesen országában és hazájában.*” Majd burkolt fenyegetés közepette azt sem palástolta, hogy ezzel Rákóczi a szultánnak is komoly szolgálatot tenne: „*Ezzel Nagyságod mind az hatalmas [török] császárnak kedves dolgot cselekszik, mind pediglen jószágát, várait, városait Nagyságod megoltalmazhatja.*”²²

A Habsburg-ellenes mozgalom helyzete az oszmánok politikai és katonai támogatásával gyökeresen megváltozott: sokszínűsége mellett ellentmondásossá is vált. Ettől kezdve ugyanis Bocskai egyszerre volt az erdélyi török-párt első embere, a felkelt tiszántúli hajdúk és az őt támogató felső-magyarországi rendek vezére és egyúttal az oszmánok kelet-magyarországi vazallusa is. 1604 novemberének végére tehát az Erdély vazallusi állapotának visszaállításáért indult mozgalom és a tiszántúli hajdúfelkelés Bocskai vezetésével a magyar rendek egy részének (a felső-magyarországi kerület rendjeinek) a vallásszabadságért és sérelmeik orvoslásá-

²⁰ SZAKÁLY 1990, 176.

²¹ PAPP 2004, 1204–1206.

²² HANGAY 1987, 155.

ért folytatott Habsburg-ellenes fegyveres küzdelmévé, valamint az oszmánok által saját magyarországi pozícióik megerősítésére felhasznált háborúvá is vált.

A történeti Magyarország középső területét 1541 óta megszállás alatt tartó török csapatok állandó támogatása miatt független magyar vagy erdélyi állam létrehozásáról, azaz szabadságharcról szó sem lehetett. Bocskai legjobb esetben is csupán egy lazább „török oltalom” alatt álló kelet-magyarországi és erdélyi egységes államban reménykedhetett. Ezt egyértelműen bizonyítja, hogy 1605 márciusában a fejedelem maga küldte Konstantinápolyba Szapolyai János király egykori török szövetséglevelét. A köztudatban élő elképzelésekkel ellentétben pedig ugyancsak maga kért királyi koronát a szultántól, miként ezt az új kutatások vitathatatlanul bizonyították.²³ Bocskai részben szintén török katonai támogatással megvalósult erdélyi fejedelemmé választása (szept. 14., Medgyes), illetve Magyarország fejedelmévé emelése (ápr. 20., Szerencs) ugyancsak egy erdélyi-kelet-magyarországi török befolyás alatt álló, új állam létrejöttét segítette elő.

Végül érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy a friss kutatások szerint a fejedelem – történelemtankönyveink toposzázá vált állításával ellentétben – 1605. november 11-én Rákos mezején a török koronát „*ünnepélyes tiltakozással*” (*cum protestatione solenni*) nem utasította vissza. Ezt pusztán Bocskai propagandájának egyik legfőbb formálója, Bocatius János utólag találta ki.²⁴ Elsősorban azért, hogy a Magyar Királyság uralkodója és Közép-Európa keresztény közvéleménye számára valahogy elfogadhatóvá tehesse a valóságban kétségkívül az oszmánok vazallsávé vált fejedelmet, továbbá hogy ezzel lehetővé tegye a Mátyás főherceggel és a magyar rendekkel ekkor már közel fél éve folyó béketárgyalások folytatását.

Felkelés, rendi bel- és országos polgárháború

Bocskai István sokrétű mozgalma tehát soha nem lett szabadságharc vagy „magyar nemzeti felkelés”, de még rendi keretek között megvalósuló „nemzeti összefogás” sem. Akadémiai doktori disszertációinkhoz végzett kutatásaink szerint ugyanis a török-tatár csapatokkal érkező hajdúkat és felkelt rendeket – jogos sérelmeik és Bocskainak a magyar nemzeti érzésre apelláló propagandája dacára – a Magyar Királyság rendiségének nagyobb és meghatározóbb része nem vagy csupán átmenetileg támogatta.²⁵ A Bocskai elismerésével együtt járó „török oltalmat” a magyar rendek többsége komoly sérelmei és a fejedelem hadainak 1605 tavaszi-nyári katonai sikerei ellenére (lásd a tanulmány végén található térképet²⁶) sem vállalta fel.

A királyság irányításában döntő szerepet játszó főrendek többsége nem csatlakozott Bocskaihoz, miként erről a mellékelt táblázat adatai részletesen tájé-

²³ PAPP 2001. 119–126.

²⁴ TESZELSZKY 2006, 239–246.

²⁵ PÁLFFY 2008a, 324–333.

²⁶ A térképet Nagy Béla (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) készítette.

koztatnak. A katolikus egyházi elit esetében ez szinte evidenciának tartható. Az ekkor még többségében protestáns arisztokrácia mintegy kétharmadának a Habsburg-dinasztiából származó magyar uralkodó melletti kitartása ugyanakkor hosszabb távon alapvetően meghatározta Bocskai mozgalmának lehetőségeit. Nem tévedés ugyanis: egyetlen magyar országos és rendi főméltóság sem csatlakozott Bocskaihoz! De a magyar végvidéki és kerületi főkapitányok, valamint köznemesi származású helyetteseik közül sem állt senki a fejedelem oldalára, azaz nem szegte meg királyának tett hűségküjét.

A fizetetlen végvári katonaságból ugyanakkor hosszabb-rövidebb ideig sokan csatlakoztak hozzá, miként a köznemesség soraiból is, ám elsősorban Felső- és Alsó-Magyarországon. A Magyar Királyság másik két kerületében, a Dunántúlon és a horvát–szlavón területeken viszont csak kivételesen, vagy a hajdú és török csapatok kényszerű nyomására ideiglenesen álltak át meghatározó személyek. Végül a szabad királyi városok fele is a törvényes magyar uralkodó híve maradt, jelentős helyőrségének köszönhetően még a Kassa közeli Eperjes is. Sőt az evangélikus Sopron és királyi őrsége 1605 nyarán háromszor is visszaverte a hajdúcsapatok ostromait.²⁷ Kutatásaink eredményeit alátámasztja egy a Habsburgokkal és a magyar rendiséggel szemben elfogultsággal nehezen vádolható, ám a felkelés kirobbanásában meghatározó szerepet játszó kortárs, Bethlen Gábor 1620-ban tett kijelentése is: „*ha szegény Bocskai fejedelem idejét megtekintjük, az országnak csak fele sem állott melléje, és királyoknak sem választották meg egyenlőképpen*”²⁸

A magyar király mellett kitartók	Bocskai István oldalán szolgálók
Világi főrendek	
Kétharmad	Egyharmad (elsősorban a felsőmagyarországiak, ám megosztott családok)
Egyházi főrendek	
a teljes egyházi főrend, azaz a főpapi elit	ismereteink szerint senki
A Magyar Királyság főméltóságai	
minden magyar országos és rendi főméltóság	Illésházy István volt magyar királyi udvarmester
Magyar Tanács	
az összes magyar tanácsos (két kivétellel)	Nyáry Pál és Rákóczi Zsigmond

²⁷ DOMINKOVITS 2006, 57–64.

²⁸ MIKÓ 1855, 347.

Vármegyei ispánok	
a mintegy 35 vármegyei ispán több mint kétharmada	egyharmaduk (főként a Magyar Királyság északkeleti vármegyéi)
Közneemesi rend (a királyság négy kerületének rendjében)	
a horvát–szlávón nemesség teljes mértékben	ismereteink szerint senki
a nyugat-dunántúli nemesség túlnyomó része	néhány kevésbé meghatározó család, ill. a hajdú és török–tatár hadjáratok alatt kényszerből és ideiglenesen átállók
a dunáninneni országrész nemességének nagyobb része	csupán néhány meghatározó család, valamint számos ideiglenesen átálló a hajdú-hadjáratok sikerei idején
pusztán néhány előkelő közneemesi familia	a felső-magyarországi nemesség nagy többsége – elsősorban ők választják Bocskait 1605. április 20-án Szerencsen fejedelemmé
Szabad királyi városok	
fele (a Szlavóniában, a Dunántúlon fekvők, ill. Pozsony, Eperjes, valamint Nagyszombat és Szokolca, kivéve rövid elfoglalásukat)	fele (az elfoglalt Kassa, Lőcse, Bártfa, Kiszzeben mellett ideiglenesen az alsó-magyarországi bányavárosok)

Az átpártolt főurak többsége részben a Bocskai hadai által kontrollált Felső-Magyarország leggazdagabb arisztokratái (Homonnai Drugethek, Mágochyak, Perényiek, Rákócziak stb.) és a Tiszántúl módosabb birtokosai, részben a fiskális vagy hűtlenségi perek áldozatai közül került ki. A birtokok helyének meghatározó szerepét kiválóan jelzi egy-egy nagyúri familia tagjainak pártállása: általában az Északkelet-Magyarországon birtokos családtagok álltak át Bocskaihoz, miként ez a Czobor, a Dersffy, a Széchy vagy a Thurzó család esetében történt.

A köznemességgel ellentétben a vallási hovatartozás a főuraknál döntően nem befolyásolta a magyar király melletti kitartást. A meggyőződéses evangélikus Thurzó György a Bocskai elleni fegyveres harc egyik legmarkánsabb képviselője volt, miközben katolikus testvére (Kristóf), Szepes vármegye örökös ispánja, 1605 júliusában már nem tehetett mást, minthogy csatlakozzon a Felső-Magyarországot szinte teljesen birtokló felkelőkhöz. De a katolikus megújulás egyik élharcosát, Homonnai Drugeth Györgyöt (egyúttal a régió egyik legnagyobb birtokosát) is Bocskai táborában találjuk. Elsősorban katolikus tanácsadónak (Thurzó és Homonnai mellett Rákóczi Lajos, Czobor Mihály, Melith Péter, Káthay Mihály stb.) befolyásával magyarázható, hogy a fejedelem – a közvélekedéssel szintén ellentétben – kezdetektől fogva mind a lutheránusok és kálvinisták, mind a katoli-

kusok számára igényelte a szabad vallásgyakorlatot.²⁹

A dunántúli főrendek közül a református Batthyány Ferenc és Török István ugyanakkor tántoríthatatlanul kitartottak a katolikus Habsburgok oldalán. S nemcsak kitartottak, hanem fegyveres küzdelmet is folytattak: mégpedig a császári-királyi idegen (főként osztrák, német, vallon) és magyar zsoldos katonaság mellett saját magánhadaikkal és az általuk irányított végvárok őrségeivel harcoltak Bocskai magyar hajdúi és török–tátár csapatai ellen. Ezenkívül pedig még a rendiség megmaradt katonai intézményét, a nemesi felkelést (*insurrectio*) is bevetették a fejedelmi hadakkal szemben. Ezt a felső-magyarországi kerületben Bocskai is többször meghirdette ellenük.

Mindez 1605 nyarára összességében nem jelentett mást, mint a törvényes magyar király és a törökök által „a magyar nép királyának” tekintett fejedelem pártjára szakadt magyar rendek – különféle idegen csapatok támogatta – egymás elleni hadakozását. Ezzel a Bocskai-felkelés 1605 közepére rendi bel- és országos polgárháborúvá is vált. Hogy egyáltalán nem túlzás erről beszélni, azt Bocskai említett diplomatájának, Bocatius Jánosnak a szavai is igazolják. Ő az 1605 végi események kapcsán azt vetette papírra, hogy „*hőn óhajtott nyugalom válthatná fel ennek a már-már polgárháborúvá fajult háborúnak a viharait és megpróbáltatásait.*”³⁰ Ezekre az esztendőkre visszatekintve 1609-ben a Magyar Kamara is „*rettenetes bel- és polgárháború*”-ról beszélt.³¹ Miként 1600 és 1604 között Erdély lakói Basta generális idegen és magyar zsoldosaiban sem országegyesítőket láttak, úgy a Magyar Királyság politikai elitjének és lakosságának jó része sem (vagy csak részben) a rendi jogok és a vallásszabadság védelmezőjének tekintette az 1604–1605-ben török–tátár csapatokkal érkező magyar felkelőket.

Tanulságok

Az eddigi elképzelésekkel ellentétben a Magyar Királyság rendiségének nagyobb része tehát 1604–1606-ban nem kívánt szakítani a Habsburg Monarchiával, és nem támogatta Bocskai István szabadságharcnak véleményünk szerint nem nevezhető mozgalmát. A sokrétű, többcélú és ellentmondásos felkelés ugyanis kedvező esetben is csupán egy, Erdély mellett részben Magyarországra is kiterjedő új, török vazallus (azaz messze nem független) magyar állam létrehozását hozhatta volna magával. Egy, a Habsburgoktól és az oszmánoktól egyaránt független magyar állam létrejöttének esélyei – a hosszú háború alatt pozícióikat tovább erősítő törökök erőfölénye miatt – reálisan tekintve sajnos igen messze voltak. Így tehát Bocskai István mozgalma – Habsburg-ellenes volta ellenére – sem tekinthető II. Rákóczi Ferenc függetlenségi harca vagy az 1848–49-es szabadságharc előzményének.

²⁹ PÉTER 2006, 171–175.

³⁰ CSONKA–SZAKÁLY 1988, 93.

³¹ PÁLFFY 2008a, 330.

Helyesebb, ha egyszerűen *Bocskai-felkelésnek* vagy *Bocskai István mozgalmanak* (vagy esetleg *Habsburg-ellenes mozgalom és polgárháborúnak*, kifejezetten a rendiség szemszögéből pedig *rendi felkelés és belháborúnak*) nevezzük, és elmagyarázzuk a benne résztvevő különböző csoportok eltérő céljait, sikereit és kudarcait.

A Bocskai-felkelés összességében arról is tanúskodik, hogy a Habsburg-udvar és a magyar politikai elit között a 16. században – a többszörös egymásra utaltság közepette és a kölcsönös lemondások dacára – igen szilárd kompromisszumrendszer jött létre. Többségük ugyanis tisztában volt a Magyar Királyság és Közép-Európa Habsburg tartományainak azon egymásra utaltságával, amelyet Illésházy István (Bocskai egyik legfőbb tanácsadója) a hajdúk sikerei közepette, 1605 júniusában éppen magának Bocskainak így fogalmazott meg: „*Nekem fejemben nem fér: ha ma kivönné is az császár kezét Magyarországból, mint köllene az tótországi [vagyis szlavóniai], Dunán túl és innen való végházakat eltartani.*”³²

Bár véleményünk szerint a Bocskai-felkelés nem tekinthető az első vagy az egyetlen győztes magyar szabadságharcnak, a sokrétű mozgalom mégis számos igen komoly eredményt ért el. Egyrészt megvalósult Bocskai és Bethlen célja, Erdély „török ortalom” alá való visszahelyezése, és ezzel belső nyugalmanak biztosítása. Másrészt a fejedelem legnagyobb történelmi tetteként kiváltságot adott mintegy 10000 hajdúnak, amelynek emlékét a hajdútelepülések mellett mind a mai napig őrzi Hajdú(-Bihar) megye neve. Harmadrészt a Magyar Királyságban az 1608. évi pozsonyi országgyűlés törvényt alkothatott a vallásszabadságról, amely közép-európai összehasonlításban is komoly siker volt. De a Bocskait magyarországi vazallusukká tevő oszmánok is elégedettek lehettek, hiszen őket a felkelés a háború legválságosabb pillanatából segítette ki, majd nemcsak megerősítette Erdély feletti uralmukat, de 1605. október elején még Esztergom várát is újra kezükbe juttatta; nem is beszélve a hajdúkkal együtt magyar, osztrák és morva területeken szerzett hatalmas zsákmányról. S ami a legkülönlegesebb: még a Bocskai ellen fegyveres harcot folytató magyar rendek és nemesek is képesek volt kihasználni a felkelést 1605–1608-ban saját rendi pozícióik tetemes megerősítésére a Habsburg-udvarral szemben. Ennek köszönhetően a 17. század elején a Habsburg Monarchiában a Magyar Királyság bírt a legerősebb rendiséggel.³³

³² BENDA 2004, 136.

³³ Minderről újabban részletesen szóltunk: PÁLFFY 2008a, 338–354.

BIBLIOGRÁFIA

BALLA 2006

BALLA Péter et al. (szerk.): *A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga*. Budapest, KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM, 2006.

BARTA 1986

BARTA Gábor: Bocskai István felkelése és az erdélyi állam feltámadása. In: *Erdély története*. Főszerk. KÖPECZI Béla. I. köt. *A kezdetektől 1606-ig*. Budapest, AKADÉMIAI, 1986, 532–537.

BENDA 1952

BENDA Kálmán: *Bocskai István függetlenségi harca*. Budapest, MŰVELT NÉP, 1952.

BENDA 1955

BENDA Kálmán: *A Bocskai-szabadságharc*. Budapest, MŰVELT NÉP, 1955.

BENDA 1993

BENDA Kálmán: *Bocskai István*. Budapest, SZÁZADVÉG, 1993.

BENDA 2004

BENDA Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában. Történelmi, történelemelméleti, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángómagyar tanulmányok, írások, interjúk*. Szerk. LUKÁTS János. Budapest, MUNDUS, 2004.

BÉNYEI 2004

BÉNYEI Márta (szerk.): *Bocskai és a hajdúk. Válogatott bibliográfia*. Debrecen, HAJDÚ–BIHAR MEGYEI ÖNKORMÁNYZAT MÉLIUSZ JUHÁSZ PÉTER MEGYEI KÖNYVTÁRA, 2004.

BOLDISÁR 1908

BOLDISÁR Kálmán: Magyar szabadságharcok. In: *Debreczeni képes kalendárium 1908*. Debrecen, 1908, 61–66.

CSONKA–SZAKÁLY 1988

CSONKA Ferenc–SZAKÁLY Ferenc (1988): *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozójáról, 1605. november 11.* Budapest, EURÓPA, 1988.

DOMINKOVITS 2006

DOMINKOVITS Péter: *„Egy nemzetek lévén... A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején*. Budapest, MARTIN OPITZ, 2006.

FÁBIÁN 2000

FÁBIÁN Gyula: *A fejedelem hűségében. Bocskai István és hajdúi a nemzeti*

függetlenségért és a vallásszabadságért. Történelmi áttekintés. Nagyszalonta, BOCSKAI ISTVÁN ALAPÍTVÁNY–REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG, 2000.

G. ETÉNYI–HORN–SZABÓ 2006

G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó–SZABÓ Péter: *Koronás fejedelem. Bocskai István és kora.* Budapest, GENERAL PRESS, 2006.

HANGAY 1987

HANGAY Zoltán: *Erdély választott fejedelme. Rákóczi Zsigmond.* Budapest, ZRÍNYI, 1987.

HORN 2006

HORN Ildikó: Bocskai István fejedelem erdélyi politikusai. In: BALLA Péter et al. (szerk.): *A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga.* Budapest, KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM, 2006, 87–104.

MAKKAI 1974

MAKKAI László: A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén. *Történelmi Szemle* 17. 1974, 155–188.

MAKKAI 1985

MAKKAI László: A Bocskai-felkelés. In: *Magyarország története 1526–1686.* Főszerk. PACH Zsigmond Pál, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. I. köt. Budapest, AKADÉMIAI, 1985, 709–773.

MIKÓ 1855

MIKÓ Imre (szerk.): *Erdélyi Történelmi Adatok.* I. köt. Kolozsvár, ERDÉLYI MÚZEUM EGYESÜLET, 1855.

MÓD 1954

MÓD Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért.* Budapest, SZIKRA, 1954.

NAGY 1961

NAGY László: *A Bocskai-szabadságharc katonai története.* Budapest, AKADÉMIAI, 1961.

NAGY 2000

NAGY László: *Egy szablyás magyar úr Genfben. (A sokarcú Bocskai István).* Hajdúböszörmény, HAJDÚSÁGI MÚZEUM–POLGÁRMESTERI HIVATAL, 2000.

NAGY–NYAKAS 2001

NAGY László–NYAKAS Miklós: *Hajdútisztesség tüköre.* Hajdúböszörmény, HAJDÚSÁGI MÚZEUM, 2001.

NAGY–RÁCZ 2007

NAGY Endre–RÁCZ Lajos: *Magyar alkotmány- és közigazgatástörténet.* Budapest, HVG-ORAC LAP ÉS KÖNYVKIADÓ KFT, 2007.

NEMESKÜRTY 2006

NEMESKÜRTY István: *Magyar századok. Gondolatforgácsok a nemzet életrajzához.* Budapest, SZABAD TÉR, 2006.

PAPP 2001

PAPP Sándor: Török–magyar tárgyalások és szerződéskötés 1605-ben. In: *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv 75.* Eds. BARBU, Violeta–TÜDÖS, S. Kinga. București–Cluj, KRITERION, 2001, 119–126.

PAPP 2004

PAPP Sándor: Bocskai István török politikája a felkelés előestéjén. *Hadtörténelmi Közlemények* 117. 2004, 1198–1211.

PÁLFFY 2008a

PÁLFFY Géza: *Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2008.

PÁLFFY 2008b

PÁLFFY Géza: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? Ellentmondások és kétségek. *História* 30/1. 2008, 7–10.

PÉTER 2006

PÉTER Katalin: A vallásügy a bécsi béketárgyalásokon. In: *„Frigy és békesség legyen... A bécsi és a zsitvatoroki béke.* Szerk. PAPP Klára–JENEY-TÓTH Annamária. Debrecen, DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE–HAJDÚ–BIHAR MEGYEI ÖNKORMÁNYZAT, 2006, 171–175.

R. VÁRKONYI 2006a

R. VÁRKONYI Ágnes: A Bocskai-szabadságharc nemzetközi háttere (Európai jelenlét és magyar történelmi távlat). In: *„Frigy és békesség legyen... A bécsi és a zsitvatoroki béke.* Szerk. PAPP Klára–JENEY-TÓTH Annamária. Debrecen, DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE–HAJDÚ–BIHAR MEGYEI ÖNKORMÁNYZAT, 2006, 21–38.

R. VÁRKONYI 2006b

R. VÁRKONYI Ágnes: Bocskai, a közép-európai realista. In: BALLA Péter et al. (szerk.): *A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga.* Budapest, KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM, 2006, 5–27.

SZAKÁLY 1990

SZAKÁLY Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711.* Budapest, HÁTTÉR LAP- ÉS KÖNYVKIADÓ, 1990.

SZÁRAY 2006

SZÁRAY Miklós: *Történelem II. Középkor, 10. évfolyam.* Budapest, NEMZETI TANKÖNYVKIADÓ, 2006.

TESZELSZKY 2006

TESZELSZKY, Kees: A Bocskai-korona mítosza. A koronázás körülményeinek leírása a fikció és a valóság tükrében. In: *Magyarország védelme – Európa védelme*. Szerk. PETERCSÁK Tivadár–BERECZ Mátyás. Eger, DOBÓ ISTVÁN VÁRMŰZEUM, 2006, 239–246.

KÉTSÉGES KÉTSÉGEK? MAGYAR ROMANTIKA ÉS BOCSKAI ISTVÁN?

ÖZE SÁNDOR

Eddig senki sem állította be úgy a fejlődési lehetőségeket, hogy a fölszabadítás Erdély felől is kiindulhatott volna. A stratégiai helyzet csak nyugatról vagy északról tette lehetővé a török front felgöngyölését. Ez határozta meg Erdély sorsát. Hogy ebben a helyzetben ez a kis ország annyit tett a magyarság fenntartására, túlzás nélkül rendkívüli teljesítménynek nevezhető. Nem oszthatjuk tehát azt a nézetet, hogy „Erdélynek magyarságvédő szerepe” csak 1670 után „alakult ki sokak képzeletében, akik ezt a képet visszavetítik a múltba s Bocskay, Bethlen, Rákóczi idejét kívánják vissza a magyar szabadság védelmére.” (Szekfű Magyar történet. V., 356. I.) Domanovszky Sándor Szekfű bírálata. Századok 1938. 899. o.

Pálffy Géza „Szabadságharc volt-e a Bocskai István mozgalma? Ellentmondások és kétségek”- címmel vitacikket írt a História c. folyóirat disputa rovatában, melyben kérdőjeleket rajzolt az esemény 19. század óta egységes történettudományi megítélése mellé.¹ Állítása szerint a mozgalom sokrétű indítékai érdekei és céljai miatt nem nevezhető szabadságharcnak, sőt nemzeti felkelésnek sem, valamint nem képezhet előzményt az 1703-11-es Rákóczi felkelés és az 1848-49-es szabadságharc között. Mivel az alatt az ország függetlenségéért folytatott fegyveres harcot értünk, és nem idegen hatalom által támogatott az ország népét megosztó polgárháborús küzdelmet. Bocskai mozgalma azonban „Erdély mellett részben Magyarországra is kiterjedő új török vazallus Magyar Királyságot hozhatott volna létre.”

Pálffy Géza tudós historikusként az elmúlt években nagy forrásismerettel kutatta a török-magyar várháborúk történetét. Jelenleg csak a szakmai berkek számára ismert akadémiai disszertációjával: Szent István Birodalma a Habsburgok Közép-Európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg monarchia a 16. században – címmel hiánypótló munkát adott közre. E könyvében bővebben kifejti álláspontját a Bocskai felkelésről. A munka utolsó részét képező állítás, melynek a

---

¹ Válaszcikkemet nem hozta le a História, mely ennek a vitacikknek rövidített változata volt. A cikket ennek ellenére elküldtem Pálffy Gézának. A Történelmi Társulatban tartott előadásán azután módom volt hozzászólni gondolataihoz. Jelenlegi cikkemet jegyzetek nélkül adom közre. Az elmúlt évek Bocskai konferenciái és maga Pálffy, remélhetőleg gyorsan megjelenő könyve bőségesen utal a szakirodalomra, magam pedig Bocskaiával és felkelésével kapcsolatban nem folytattam kutatásokat. Vitacikkemben is csak arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy Pálffy megállapításai hosszú történelmi vitasorozatnak már egyszer lefolytatott érveit hozzák elő.

jelen cikk kiragadott, rövidített, ismeretterjesztő módon megírt változata ebben a művében koherensebb érvrendszerrel jobban alátámasztott. Mindezek ismeretében azért hadd fogalmazzam meg néhány kérdőjeletem én is kollégám módszerével és állításával kapcsolatban.

A „behangosítatlan társadalom”

Pálffy Géza egy sokszínű és ellentmondásos mozgalomról ír, negatívan értékelve Bocskai István szerepét, megkérdőjelezve erkölcsi integritását. A gyors, nem előkészített történelmi fordulatokat szemlélve azt látjuk, hogy a felkelések indíték- és célrendszere sokrétű, nem egyértelmű.

Bocskai, Rákóczi mellett a társadalom széles rétegei felsorakoznak, hiszen saját életében mindenki változást várt. Így nem igen értjük a különbségtételt Bocskai mozgalma és például a Rákóczi-szabadságharc helyzete között. A Rákóczi felkelés indulásakor sem lehetett kirobbanó nemzeti és elvi egységről beszélni, gondoljunk csak arra a Károlyi Sándorra, aki nemesi felkelőivel Dolhánál szétverte Rákóczi, főként alsóbb néprétegekből összeverődött csapatait, később tábornoka lett a felkelésnek. Ugyanezt mondhatjuk el a szabadságharc sok legendás vezérééről, akik az első időkben távol tartották magukat a felkeléstől.

A szabadságharc későbbi időszakában sem egyértelmű a nemzeti egység, mi több polgárháborúról is beszélhetünk, ha csak a másik oldalon harcoló labanc urakat: Esterházy Pált, vagy Pálffy Jánost és társait említjük. Ekkor ugyanúgy szeretett volna a „nemzeti erőket” mozgósító Rákóczi idegen csapatokat hozni az országba (törököket, lengyeleket, oroszokat, bajorokat, franciákat, ahogy ezzel minden kor diplomáciája megpróbálkozott volna, ugyanúgy, ahogy legutolsó nemzeti felkelésünkkor, 1956-ban is várta az ország népe, hiába, a külföldiek beavatkozását.)

A másik példát, az 1848-as szabadságharcot csak érintőlegesen említem. Nehéz lenne ugyanúgy a forradalom kitörésekor szellemi egységet felfedezni a Pilvax magyar nemzeti retorikájú ifjai és a nyomában járó, akkor még többségében németajkú pesti polgárok, a pozsonyi rendek és a nagybirtokos Károlyiak-Batthyányak között. Mindez azonban egyik esetben sem szükséges, ugyanis a világtörténelem akármelyik felkelését, forradalmát nemzeti megmozdulását is vennénk górcső alá az induláskor, mindenhol ki tudnánk mutatni az érdekegységen belüli repedéseket. Ezek az ellentétek azonban az idők folyamán igazodni szoktak, kiegyenlítődésre törekszenek, vagy szüneteltetik a nagyobb közös ellenséggel való harc idejére belső kötélhúzásukat.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az újkori magyar történelemben az elvi ellentétek általában nem formálódhattak gyakorlattá, sokszor ki sem derülhettek. Történelmi helyzetekben, amikor a nagyhatalmi kényszerpályák megszűnnek, vagy megszűnni látszanak illetve ezek hiátusaiban általában „behangosítatlan” a magyar társadalom. Az esemény megítélése érzelmileg később ezért egységes. A vereség

után a levert felkelés országának lakossága erre az érzelmi egységre emlékezik vissza.

Ezen okoknál fogva nincs értelme a felkelés kitörésével kapcsolatban semmiféle kronológiai dekázásnak, amely időrendbe rakja a majdan összekapcsolódó csoportok színrelépését.

Polgárháború?

Ha egy felkeléssel szemben erős katonai retorzió lép fel, akkor kitörhet a polgárháború. Még abban az esetben is, ha a nemzeti felkelőkkel szembeni erők nagy többsége idegen származású, akkor is lesznek olyanok, akik ugyanazon nép tagjai közül az elnyomó hatalom mellé állnak, például azok, akik az eddigi kormányservezetben tisztségviselők voltak, vagy az elnyomó apparátusban, erőszakos szervezetekben részt vettek, vagy valami más módon kollaboráltak.

Tehát a Bocskai mozgalom esetében sincs sok értelme a polgárháború fogalmát kijátszani a rendi mozgalom vagy a nemzeti felkelés terminológiájával szemben, különösen akkor nem, mikor tudjuk, hogy az 1604. október 15-i álmosdi csatát követően a tavasszal, csaknem az egész ország elfoglalása után Bocskai hajdúi már az örökös tartományokat dúlták. Tehát az effektív háborús események a magyar korona országaiban viszonylag rövid időt vettek igénybe, mely eltörpült az eddigi 14 év mellett, mely a szerencsétlen országot sújtotta.

„A Habsburg-ellenes felkeléssé vált sokrétű mozgalom azonban soha nem lett sem „magyar nemzeti felkelés”, sem rendi keretek között megvalósuló „nemzeti összefogás” Friss kutatásaink szerint ugyanis a török-tatár csapatokkal érkező hajdúkat és felkelt rendeket-jogos sérelmeik és Bocskainak a magyar nemzeti érzésre apelláló propagandája dacára a Magyar Királyság rendiségének nagyobb és meghatározóbb része nem vagy csupán átmenetileg és kényszerből támogatta. A „Bocskai elismerésével együtt járó „török oltalmat” a magyar rendek többsége komoly sérelmeik ellenére sem vállalta fel.” – írja Pálffy

A szerző könyvében táblázatba foglalva írja le az ország kerületeinek rendi képviselőit a felkelésben. Külön sorra veszi a többségében protestáns köznemességet, ők nagyobb számban vettek részt, és a főnemeseket, akik inkább Felső-Magyarország és Alsó-Magyarország egy részét képviselték. A pozsonyi rendi hivatalok és kinevezett főméltóságok közül azonban senki nem állt a megmozdulás mellé.

A Bocskai-féle felkelés esetében számunkra éppen az az érdekes, hogy a Habsburgok Magyar Királyságának tisztviselői, végvári katonái és rendjei közül egyáltalán csatlakoztak hozzá. (Azok természetesen nem, kiknek segítségével a törvénysértéseket végrehajtotta a Habsburg kormányzat.) Maguk a rendi szervezetek sem működtek azonban törvényesen. Mivel például négy rendi főméltóság közül (akik később a Wesselényi-féle összeesküvést szervezik) a horvát bán a császár, az országbíró, ecsedi Báthori István Bocskai mellett áll. Báthory Zsigmondot, az

erdélyi vajdát Prágában tartják fogságban, a legfőbb tisztséget pedig, a nádorit ekkor már lassan fél évszázada nem töltötték be, és csak a felkelés eredményeként került erre sor.

Pálffy Géza állítása, miszerint a rendek nagy része nem támogatta Bocskai mozgalmát nem igazán bizonyítható. Különösen azzal nem, hogy kimutatja, hogy csak a Bocskai birtokokhoz és Erdélyhez közeli birtokos nemesség és főnemesek, tehát Felső-Magyarország csatlakozott hozzá, míg ahogy közeledünk Bécshez, olyan mértékben csökkent ez a hajlandóság. Ő a felkelés-pártiságot a hajdúterrortól való félelemmel, nem egy társadalmi „nemzeti” összefogással magyarázza. Amennyiben igaza lenne is a szerzőnek, akkor sem jelent ez az érvelés jó módszert a bizonyításhoz. Miért ne tarthatott volna ugyanis egy Bocskaival egyetértő dunántúli nemes Bécs bosszújától, ugyanúgy, ahogy a szerző állítja ezt a hajdúktól megrettent felső-magyarországi rendekről? Bár a hajdúk nem voltak angyalok, de Basta vagy Tilli zsoldosaiban sem láthatunk korabeli vörös keresztet aktivistákat. (Ezt a szerző tanulmányában Erdéllyel kapcsolatban el is ismeri.)

Pálffy ezen cikkében is, és könyvében is visszatérő motívum a török-tatár csapatokkal érkező hajdúk. A Szekfü Gyula által gyakran alkalmazott, érzelmekre apelláló történelemábrázoló módszer lett itt felmelegítve. Ő a „Száműzött Rákóczi” című művében szintén a magyar népmesékben is megjelenő, a kollektív emlékezetben a legnegatívabb borzalmat képviselő kutyafejű tatárok képét mozgósítja, a velük szövetségben harcolóknak nem sok esélyük lehet az előítélet nélküli fellépésre. (A „tatárjárást” Szekfü műveiben Németh László karikírozza majd ki pamfletjében.) A felkelés első néhány hónapjában még csak néhány száz török-tatár harcos azonban semmiképpen sem képviselhetett olyan nagy erőt, hogy elrettentse a rendeket, ugyanakkor ez alatt a negyedév alatt foglalták el majd a Királyi Magyarországot Bocskai csapatai.

A török nagyobb aktivitása, Esztergom balsikerű ostroma után azonban már a fejedelem maga változtat taktikát, Érsekújvár keresztény kézen maradása éppen a szerző logikája szerinti elképzelhetetlen kelet-magyar és nyugat-magyar összejátszás folytán lehetséges. Tehát egy olyan két nagyhatalomközi magyar doktrína alapján, mely a Bocskai-felkelés hirdetett célja volt.

Bocskai vazallus állama?

Mindenki tudja, hogy Erdély külön életét nem Szulejmán parancsa, hanem a török foglалás teremtette meg. Mindabból is, amit Szekfü a következő lapokon elmond, világos, hogy a földrajzi helyzet adottságai csak két lehetőséget engedtek meg: Erdély vagy fejet hajt a szultán előtt és kerüli vele az összeütközést, vagy maga is hódolt területté lesz. Hogy ez az utóbbi nem következett be, mégis csak a Fráter Györgyök és Báthory Istvánok érdeme. (Domanovszky Szekfü bírálata.)

A török portyák ellen a legjobb védelem az ütköző országok kialakítása volt, me-

lyek pajzsként óvták a védendő területeket. A háttérrel adó keresztény országnak nem volt célja (lehetősége sem volt rá) az ütközőállam teljes „felszabadítása”, mert itt tarthatta a háborús tüzfészket. Ezen országok félfüggetlenséggel bírtak és teljes súlyát viselték a háború borzalmainak. A cél az volt, hogy az ütköző állam ne álljon az ellenfél mellé és ne engedje át az ismétlődő portyákat. Ezt katonai és diplomáciai ellenőrzéssel érthették el. Ilyen országok voltak a 15. században a Magyar Királyság előterében az oláh vajdaságok, valamint Szerbia és Bosznia. Ilyenné vált majd a 16. század közepére a Német-római Császárság előterében Magyarország is.

Ennél az állapotnál élhetőbb volt még a török hódoltság alatti lét is. Az ütközőállami szerep a pusztulást hordozta magában. Az ütközőállamok rendszerével kombinálva egy erős védőrendszert kellett a tényleges országhatár mellett felállítani, a védekezésnek ez volt a következő fokozata: az ütközőzóna.

Zsigmond magyar király (1387-1437) kezdte el kiépíteni, majd a Hunyadiak fejezték be a várövezetet, mely Magyarországnak szolgált védfalul. Ennek az elhatározásnak a szükségességére az a felismerés vezette a Magyar Királyságot, hogy bár győzedelmeskedtek minden csatában a betörő akindzsi csapatokkal szemben, de ez nem a Nyugat-Európában megszokott háború volt, ahol néhány száz halott maradt a csatatéren, utána pedig megkötötték a békét. Ez a terület népessége ellen viselt „totális” háború volt, amely minden réteg számára hosszabb távon demográfiai katasztrófával járt. (Elhajtották a lakosságot rabszolgának, vagy a terror érvényesítése érdekében legyilkolták, áttelepítették.) Ez a harcmodor eddig is jellemző volt keresztény-pogány érintkezési területeken, ahol a másik felet tekintették a gonosz népének, valamint kulturális, vallási megoszlásnál húzódo határvonalaknál, Európa peremvidékein.

Tehát területvédelemre rendezkedtek be. A terület központi vára irányította a védekezést, ehhez több kisebb erősség csatlakozott, melyeknek stratégiai és hírszerző feladatuk volt. A terület paraszt- és pásztoratonasága minden esetben mozgósítható volt a profi elitkatonaság segítségére, annak utánpótlási bázisául szolgált.

A betörő ellenség célja a lakosság elűldözése vagy saját területre való áttelepítése volt, ahol már nekik végeztek várfenntartó, hírszerző, utánpótlásadó és katonai szolgálatot. (A Hunyadiak idején cserélődik ki például a török által elhurcolt Szlavónia lakossága, a horvátok északra településével. Hunyadi János pedig szerb tömegeket telepít a Temesközbe, hogy az al-dunai török megszállta várakat ellehetetlenítse és pótolja a magyar lakosság kipusztulását. A román lakosság betelepülése felgyorsult Erdélyben. Magát az ütköző zónát és ennek harcmodorát és következményeit Szakály Ferenc dolgozta ki számos tanulmányában.)

A rövidtávú sikert ebben az állandóan izzó háborúban a háborús tüzfészkeknek az ellenséges területen való állandósítása jelentette. A terror. Ez ellen terrorral lehetett védekezni csak, visszaütni a labdát az ellenség területére és ott létrehozni a tüzfészket. A lakosság nélkül maradt vár megtarthatatlan volt. A mintegy ezer kilométer hosszú várvonal felállítása, fenntartása a környező népesség számá-

ra életformaváltást jelentett. Az állandó harckészültség a vidék militarizálódásához vezetett. A vidék lakosságának félreguláris alakulatként való felhasználása láncreakció-szerű folyamatot indított el, amely kihatott a gazdaság átalakulására is. Felbomlott a középkori faluszervezet, átalakult a parasztság szemlélete.

Ha a leírtakat elemezni kívánjuk, azt tapasztaljuk, hogy a vár és környezete az, ami eltartja a kártékony védőerőt, a katonaságot. A háború, a határ, amely pusztítja a természetes környezetet, de létének alapját is ez képezte, mert a természeti erőforrások adják a ragadozók és rejtőzködők területét és a védőknek a menekülés lehetőségét.

A területvédelem legfontosabb eszköze a pontos hírszerzés volt. Ezt a könnyűlovasság látta el mohamedán és keresztény oldalon is. A lovasság többszörös túlerővel is képes volt ilyen környezetben birkózni. A könnyűlovas csapatok határvédelmi feladatukat az egész évben való cirkálással és az ellenség felderítésével tudták elérni. Ezt a rendszeres felderítő utat, amikor gyakran több száz km-re is eljutottak állomáshelyükről, nevezték portyának.

A hagyományos paraszti gazdaságot, a földművelést háttérbe szorító rend volt ez. Az állatkereskedelem és a zsákmány jelentős részét adja a határvidéki népesség önfenntartásának. Önálló közigazgatási és adóztatási körzetet igyekezett kialakítani.

A határvidéki társadalomnak létezett egy saját etikai kódexe. (Pl. a fogolycsere, a foglyok kínzása felülbírálta a keresztény, de a mohamedán morált is.) Mintegy a határok „felett” létezett a katonai arisztokrácia és a határok „alatt” az etnikumok kevert kultúrája. A határ összekötött és elválasztott. Ennek az irracionális rendszernek a fenntartása volt a legfontosabb cél, üdvösségszolgálat, kötelesség, rend. Az ütköző zónában állandósult a háború, ez adta a lét értelmét az ott lakóknak, a támadás és a védekezés. Önmagát gerjesztette és élte a rendszer.

Az ütközőzóna közepén húzódoó határnak is volt elmosódó határa. A határ valójában egy intervallum, a végtelenségig osztható és kiterjeszhető terület volt. Az 1000 km hosszú, sokszor több száz km mélységű határnak is volt határa. Színekkel lehetne ábrázolni, erősödő és fakuló árnyalatokkal. Messze mögötte és előtte is kapcsolódó szolgáló társadalma volt, melyet fenntartott és az fenntartotta. A rendszer jegyeit halványodóan hordozta, a centrumából kifelé haladva. A mohamedán-keresztény ütköző zónára az Ibériai-félszigeten, Észak-Afrikában, Kelet-Közép-Ázsia frontjain is megtalálhatók voltak, nemcsak a Balkánon.

A cikkben és Pálffy Géza könyvében is szinte hívószóként tűnik fel időről-időre a török vazallus állam kifejezés. A szerző tisztában van azzal, hogy a korban a szuverenitás fogalma igencsak viszonylagos és elismeri, hogy a Habsburgok Magyar Királysága is kénytelen 1526 előtti önállóságából súlyos önkormányzati jogokat feláldozni. Tudja azt, hogy a Bocskai által közvetített zsitvatoroki béke (1606) előtt adózik a Habsburg uralkodó az országrész birtoklásáért a szultánnak (még hozzá Erdély adójának többszörösét fizetve), mindezek ellenére folyamatosan szá-

mon kéri a keleti országrészen és a felkelésen az oszmán szövetséget, a kényszerű „török oltalmat” *„Bocskai és Bethlen tehát egyáltalán nem független Erdélyben, hanem – mégha keserű is kimondani – nagyhatalmi realitásoknak inkább megfelelő vazallus fejedelemség helyreállításában gondolkoztak”* – írja.

A két nagy birodalom háborúja 15 éve pusztította elképzelhetetlen módon az országot. A háború kitörésekor maga Bocskai is azt gondolta, hogy a keresztény erők képesek az országból a törököt kiszorítani. Az elsők között felelősség terhelte azért, hogy a „török oltalmat” felmondva hadak átjáró helyévé tette szülőföldjét. Ugyanakkor nem hiszem, hogy csupán Bocskai személyes sérelmeit és a hatalomból való kiszorulása miatti arroganciáját lehet az események megindulása mellett indokként felhozni. Érvrendszerükben is az áll, hogy „fejük” megmaradása érdekében keltek fel. Ez ekkor nem üres retorikai szólam, hanem a legteljesebb valóság volt. Hogy mindez a politikai álomból és tévedésből a hazája sorsán gondolkodó nagyúr, vagy a sértett, ambiciózus karrierista mögé való felsorakozást jelentette-e, ma már nem igazán eldönthető. (Bocskai esetében lehetnénk annyiban korrektek, hogy feltételeznénk a hatalomhoz való görcsös ragaszkodás mellett az idősödő ember részéről egy lelkiismereti válságot is. Az emberek jellemét akkor sem csak fehérben vagy feketében lehetett látni.) A személyes motiváció eldöntésére azonban nincs bizonyító módszerünk. Hihetünk a kortársak és a fejedelem magát igazoló fennmaradt leveleinek, vallomásainak, ugyanakkor tarthatjuk azt a célok érdekében kifejtett propagandafogásnak, de mindez számunkra nem is olyan lényeges.

A lényeges az, hogy a propagandára a kor magyarországi közvéleménye „vevő volt.” Elhitte és valósnak látta a háború miatt fenyegető végső veszedelmet, a zsarnokká váló uralkodó elleni felkelés szükségességét, a német terrorral szembeni ellenállást a töröktől, a török oltalma által való megmenekedést. Később pedig Bocskainak a háborút lezáró, a magyar királyi országrészek kölcsönös helyzetét hosszú időre szabályozó békeműve, amellyel a két nagyhatalomnak a magyarság feje felett átnyúló kettős viszonyát nemzetközi konstellációba állította, a következő generációk számára a politikai bátorság és az államvezetői nagyság alakjává növesztette a fejedelem személyét, nem foglalkozva az indulás és motiváció kérdésével.

Az utókor emlékezete összekötötte a fejedelem alakját a szabadságküzdelmek sorozatával, melynek első sikeres eseménye az 1604-es felkelés volt. Először a vertikálisan szinte minden rétegében sértett társadalom, „nemzet” szenvedései és áldozatainak mindenhol élő emlékezete, majd a 17. század folyamán a béke és egyensúly-teremtő példaképe, majd pedig a nemzeti függetlenség jelképe lett a 19-20. századi birodalmak közti hányódás időszakában.

A hatalmi realitásokat, a „török oltalmat” ugyanúgy látta a kor magyarországi politikai elitje is, mint a szerző fent idézett soraiban. Mohácstól a Rákóczi-felkelés végéig mintegy 6 generáció követte egymást a török korban. Mindegyik megkapta az ígéretet, miszerint még életükben kiszorítja a Habsburg-házi király és

a keresztény Európa országukból a törököt, ez azonban csak az unokák unokáinál következett be. Ennek ellenére a 150 év alatt rendszeres időszakonként el is hitték az ígéreteket, minek következményeként azonban mérhetetlen pusztulások, büntető hadjáratok sújtották az ország népét. (Miközben a „keresztény Európa” országainak nagy része diplomáciai és üzleti vállalkozásokat folytatott az oszmán birodalommal.) 150 évig nem lehet hősiiesen ellenállni és kipusztulni. A kor magyar emberének is fenn kellett tartani családját, hogy reprodukálja a következő generációt. Mindezt olyan módon, hogy minél többet megtartsanak a valamikori Magyar Királyság területéből, népességéből és tradícióiból.

A 16. század közepére valójában a legrosszabb helyzet alakult ki a Magyar Királyság számára: ütközőzónává vált, amely a két birodalom között vörös sávként húzódott végig. Két generáció kellett a magyarságnak, mire megtalálta erre a kihívásra a választ és életformaváltással berendezkedett rá, a túlélésre, létrehozva egy militarizált társadalmat, amely nemcsak szenvedett, de meg is élt az állandósult frontvonalból. Az ország feldarabolódása realitás volt. Egyik birodalom sem volt képes a teljes terület birtoklására.

Ebben a helyzetben egyoldalúan a törököt kijelölni mumusnak, nincs értelme. A kor magyarjai sem így érezték. Már a törökör első politikus generációjához tartozó, feltétlen Habsburg-hú Nádasdy Tamás levelezésében megjelenik a két kő között őrlődő ország képe. A német és a török egymás mellett szereplő jelenség. Az országrészek a két darabra szakadt királyság pedig nem ellenfélként, hanem egymásrautaltságukban jelennek meg a 16. század retorikájában. Bármelyik részkirályság kultúrájának, létének megkérdőjelezése nem következett az adott kortörténeti realitásból, és csonkítja saját kultúránkat. Mindezeknek még erősebb hivatást adott Bocskai békekonstrukciója és végrendelete.

Mi nem látjuk olyan szörnyűségeket egy töröktől korlátozott keleti magyar állam azon törekvését sem, hogy minél nagyobb területeket ragadjon magához, ezzel megmentve azokat a hódolatástól, sem pedig azt a törekvést, hogy Báthory István mintájára nemzetközi kapcsolatrendszert kiépítve a hagyományos lengyel perszonáluniót felhasználva kísérelje meg az ország területének minél teljesebb egyesítését, adott esetben a korona megszerzésével a Magyar Királyság birtoklását is. Bocskai szintén próbálkozott mind a lengyel trónra kerüléssel, mind egy cseh-morva-magyar-stájer-ausztriai nemzetközi rendi és egy erdélyi-királyi magyar, tehát magyar-magyar konföderáció létrehozásával (mint ahogy ezt már az 1970-es években Benda Kálmán hangsúlyozta.)

A Magyar Királyság keleti darabja és a lengyel út

„Ami korszerű, új eszme akkor elhatott Magyarországra, az az ország keleti részében vert gyökeret. Az új humanisztikus iskoláztatás Bártfán át az északkeleti megyékből terjedt tovább. A nyugati kultúra hatása inkább érvényesült a leszólt Lengyelország felől, mint Ferdinánd országain át. Nem Krakóban nyomatták-e akkor

a magyar könyveket, nem ott tanult-e a magyar ifjak nagy része? Szepes és Sáros ugyan közjogilag a nyugati félhez tartozott, de annak éppen az a területe volt, amely a tradíciót ápolva, főképp magyar lakosságával szembekeült uralkodójával és lelkében a keleti féllel tartott fenn szorosabb kapcsolatot. Az elpusztult Dunántúl, majd a XVI. század vége felé elpusztuló Alföld nem is volt képes olyan kultúr-munkára, mint amilyen Erdélyben, a Partiumban és a Felső-Tisza vidékén folyt, teljesen eltekintve attól, hogy a királyságban a kormányzatban hiányzott erre a kezdeményezés.” (886.o Domanovszky Szekfű bírálata)

A Domanovszky-idézet, talán a szekfüi nyugati „bécsi-német” kultúra ellensúlyozásaképpen felrajzolt lengyel orientációs rajza kicsit túloz, elfelejti a dunántúli főúri udvarok és a végvárak kultúraápoló szerepét, Nádasdy Tamás tevékenységét, Bornemisza Péter és Telegdi Miklós észak-magyarországi nyomdait. Mégis erőteljesen figyelmeztet egy olyan kulturális, diplomáciai modell lehetőségére, mely bemutatásának mellőzésével nem lehetséges megérteni Bocskai korának gondolkodását.

Az északkeleti országrész és Erdély a 14. század óta eltéphetetlen gazdasági kereskedelmi kapcsolatokkal kötődött a lengyel-litván rendi köztársasághoz. A 16. században Krakkó volt a legnagyobb képzési központ, Báthory István időszakában pedig még szorosabbá válik ez az összeköttetés, mely akkor Európa legnagyobb kiterjedésű államához kapcsolja e területeket. A Szapolyaiak és a Báthoryak rokonai, leszármazottjai a köztársaság trónján ülő királyoknak.

A lengyel hatalom a 18. századig, bár kifelé egy rendi káosz képét mutatja, ennek ellenére jól irányítható nemesi tömegeivel, katonaparaszti rétegeivel a magyarhoz nagyon hasonló struktúrát mutat. Már Nagy Lajos korában ők voltak azok, akik példát vettek a magyar rendi-nemesi berendezkedésről. Az Anjouk alatt terjed el először, valószínűleg itáliai jogi szemlélet közvetítése folytán az erős rendi, köznemesi jogi parlamentáris rendszer és az egységes nemesi communitas, az ország és a korona egységét hirdető Szent Korona-eszme alapja.

Innen veszi át majd a lengyel nemesség a náluk még egy fokkal erősebbé váló rendszert. (Nem véletlen, hogy nemesi gyűlésüket „rakusnak” hívják a Buda alatti Rákos mezején szokásosan megrendezett magyar nemesi országgyűlésekről.) Ekkor azonban Magyarország az, amelynek vezetői a lengyelekkel közösen, vagy a mintájukra akarnak egy, a tartományok és a köznemesi társadalom erejét is jobban számításba vevő országot létrehozni.

A lengyel uralkodói hagyomány, melyet katolikus uralkodói követnek, talán éppen peremvidéki volta miatt, a politikai okokból eredeztethető vallási tolerancia. Báthory István Erdélyben is ezt a szisztémát gyökereztetni meg. A lengyel területeket nagyszámú kismemesi és szabad paraszti rétegei folytán hagyományok kötötték a katonai demokráciához.

Lengyelország a látszatzűrzavar ellenére ekkor éli virágkorát, nem kis mér-

tékben a törökökkel kialakított hosszú távú viszonylagos béke folytán is, mely béke az elsődleges támadási irányból való kiesés miatt következhet be. Az Oszmán Birodalom a Lengyel-Litván Köztársaságot is vazallus fejedelemségként szerette volna számon tartani. Ez azonban a lengyel királyokat kismértékben sem zavarta, Lengyelország pedig a korszak egyik legjelentősebb, elfogadott európai hatalma ekkor. Bocskai és Erdély szeretett volna ebbe a konföderációs államalakulatba tartozni, és ehhez a török oltalomhoz az ország minél nagyobb területeit odacsatolni.

Európa protestáns rendjei is Lengyelországon keresztül értesülnek Bocskai felkeléséről, amelyet először ők ismernek el. A jó nyugat-európai kapcsolatokkal rendelkező országokon keresztül jutnak el azok a hollandiai, németországi és francia kálvinista művek Bocskaihoz, melyek zsarnok-ellenes felkelés melletti argumentációját átveszik, melyek a legújabb kutatás szerint foglyul ejtett diplomatájának, Bocatiusnak poggyászában is megtalálhatóak voltak (ahogyan ezt legújabban Kees Teszelszky kiderítette.). Az új legitimációs elveket, népszuverenitást, szerződéses jogot felhasználó szemlélet születésével egy időben megjelent Magyarországon is.

Európa a 16. század fordulóján és a 17. század első felében egy birodalmi pesszimizmus korát éli. Az univerzális világmonarchák helyett a szerződéses jog elvei alapján álló „nemzeti” államok irányába mozdul el a gondolkodás, amely ekkor még rendi testületi döntéseken áll berendezkedést jelöl. Ez a Hollandiát létrehozó rendi felkelés, mely a társadalom széles rétegeit mozgósítja „nemzeti” jelszavakkal a zsarnok uralkodó, az idegen spanyol uralmával és katonaságával szemben egy polgárháborút idéz ott is elő, ugyanakkor példaként szolgál Európa közép-keleti felén is.

Arno Strohmayer 2006-ban megjelent hatalmas ideológia- és jogtörténetet feldolgozó könyve (Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung. Widerstandsrecht bei den österreichischen Ständen (1550-1650) mutatja be, hogy hasonló mozgalmak indulnak el az ausztriai és stájer, valamint cseh-morva rendek körében is. Benda Kálmán tanulmánya óta tudjuk, hogy Bocskai ezeket a törekvéseket próbálta összefogni, és beágyazni Magyarországot a nemzetközi diplomáciába. Olyan reménnyel, hogy egy nagyobb államalakulat rendi uniójával tud majd egy erős közép-európai hatalmat létrehozni. Független Magyar Királyságnak tehát a két nagy birodalom között sok esélye nem lehetett. Bocskai sem törekedett erre, de törekedett egy ilyen államalakulat részeként, egy minél egységesebb magyar állam létrehozására.

Báthory István óta II. Rákóczi Ferencig bezárólag a legtöbb erdélyi fejedelem megpróbálja ezt az utat járni. (A lengyel hatalom nélkül sikeres törökellenes fellépés sem volt elképzelhető a térségben. Hadd emlékeztessenek itt arra, hogy Bécs 1683-as lengyel felmentése után lengyel segédlettel következett be Magyarországról a török kiszorítása.)

A szomszédos országok rendi uniója, melyet Bocskai István igyekezett

összekovácsolni, nemcsak egy európai szellemi, reformációs-ellenreformációs és hatalomgyakorlási folyamat következménye, melyek rendi mozgalma az osztrák örökös tartományokban is lefolyt, hanem egy olyan háborús tapasztalat is, mely éppen a 15 éves hadakozás következménye volt. Az osztrák-cseh-morva tartományok lakossága ugyanis ekkor tapasztalta meg az ütközőzóna népének sorsát. A betörő hajdú és török-tatár csapatok dúlása olyan mértékű volt, hogy egyik befolyásolója lett az addig hatalmas ütemben hódító cseh-morvaországi reformáció megtorpanásának. A jezsuita propaganda 17. század eleji vezérmotívumává vált a protestáns magyar-török bestiális dúlás, melynek mély nyomai lehettek, mert volt az érvelésre fogadókészség.

Mindezt súlyosbította a Habsburg családi viszály, mely ekkor Bécs és Prága között folyt, amely majdnem a dinasztia bukását hozta, és amely II. Rudolf lemondásával ért véget. II. Mátyás ismét csak magyar hajdúcsapatok felfogadásával és cseh földre vezetésével tudott trónra kerülni.

Szabadságharc?

„Mindaz tehát, amit Szekfü a Bocskay előtti Erdély jelentéktelenségére felhoz, erősen szubjektív színezésű és az állandó törekvések a kapcsolat visszaállítására az anyaországgal azt bizonyítják, hogy megvalósulásuk akadálya elsősorban abban keresendő, hogy ehhez a Habsburg világhatalom részéről nem volt meg a kellő megértés és segítség. A nyugati magyar gondolkozhatott akárhogy, ha a Habsburgok titkos tanácsa Magyarország nagy szerencsétlenségére fontosabbnak tartotta a nyugati politikát és a kezében levő magyar területeket nem a nemzeti állam, hanem a Habsburg-hatalom végvidéke szempontjából nézte, amelynek föl kell fognia a török támadásokat, hogy a császárnak nyugaton szabad keze legyen” (Domanovszky Szekfü bírálata).

„Szabadságharc alatt ugyanis egy ország (állam) függetlenségéért folytatott fegyveres küzdelmet értünk” – írja Pálffy.

A szabadságharc kifejezés Benda Kálmán Bocskai életrajzában jelent először meg nagy súllyal. A nagy forrásismerettel rendelkező Szekfü-tanítvány még a háború alatt megjelent könyve egy országos, nagy, minden réteget, rendeket, katonákat megmozgató ellenállásnak tüntette fel a mozgalmat, felekezeteken és rétegeken felüli egységét domborítva ki egy nemzeti ellenállásnak. Az 1955-ben megjelent Bocskai szabadságharc forrásválogatás bevezetője továbbviszi ezt a szemléletet, ennek első változata azonban a korszak tudománypolitikai koncepciójának túl nacionalistának tűnt, ezért nem jelenhetett meg korábban. Pálffy Géza ezt a felfogást és terminológiát kérdőjelezi meg.

Mit hozott valójában Bocskai harca? Ők, a kortársak azt állították, hogy a megmaradást adta, a zsarnok uralkodóval szembeni hatalombiztosítást, aki el akarta pusztítani őket, szabadságszeretetük miatt. Lássuk, milyen következményei let-

tek a felkelésnek!

Valóban véget ért az a háború, mely az ismert világ két legnagyobb hatalma közt dúlt egy fél generáció életét kitevő idő óta. Ahol az ország népességének mintegy 10 százalékát alkotó katonaság rombolta anyagilag és gyilkolta emberanyagában az itt élő lakosságot. Ilyen demográfiai pusztulás a tatárjárás óta nem érte az országot.

Városok tűntek el nyomtalanul a föld színéről. (Példaként említhetjük a Dél-Alföld gazdagodó marhakereskedelmet üző kisvárosát Csomorkányt, amely a 15 éves háborúig állt. Ma csak gótikus romtemplomának ívei emelkednek ki mementóként pusztá közepén, hogy ismét az előzőekben a Szekfüvel vitatkozó Németh Lászlót idézzük). Körülötte a földeket a pusztulás óta, félezer éve nem művelték meg, megmaradt lakossága földönfutóként házatlanul-hazátlanul bolyongva szaporította a hajdúk számát. Ők valóban „édes hazát” kaptak a volt a földterülettel, ahová letelepítette őket Bocskai.

Egy 15. századból átöröklődött, az ország második legnagyobb al-dunai bejáratát védő szabad, vagy részben szabad, partiumi parasztkatona réteg volt az, mely a felkelés motorja lett. Erről a rétegről szó esik már 1514-ben és 1551-ben is, mint olyan tömegről, mely önálló politikai kezdeményezésre képes nagyobb katonai erő. A Temesköz és a marosi végvárak eleste után ez a parasztkatona réteg az, amely az Al-Dunánál nyíló folyosó északi részének másik nagy középkori erődvárosa, Várad környékére centralizálódik. Benda kutatásai bizonyították, hogy a szabadságharcban részt vett hajdúkatonaság partiumi eredetű helyneveket visel vezetőknévként, tehát itt volt őshonos.

A Habsburg uralkodó, a császár e generációnak tett ígérete és minden akaratára ellenére sem volt képes visszafoglalni az országot és kiűzni más vallású, kultúrájú ellenfelet, ehelyett állandósította a totális háborút, kiszélesítette az ütközőzónát az egész ország területére. Eger, Kanizsa, elvesztésével 1604-re még rosszabb helyzetbe kerültek a törökkel szembeni Királyi Magyarország végei, mint a háború kezdetén, újabb területek estek áldozatul a pusztulásnak, mi több, a kimerült államkincstár miatt a fizetetlen saját csapatok is fosztogattak, és nem sokban különböztek az ellenségtől. Az 1596-os mezőkeresztesi csata után a háború nemcsak az erdélyi fejedelem, Báthory Zsigmond számára vált veszélyessé, hanem a kezdeti remények ellenére az ország egyre jelentősebb része számára vált kilátástalanná és teherrel. Ennek ellenére még tíz évig folyt.

A „realitás” felismerése, a háború előtti Magyarország megosztottságának visszaállítása, a bár csökkent szuverenitás, de valamilyen formában létező, mindkét országrész területén által gyakorolt törvénykezési hagyomány, uralmi tradíció megőrzése volt a felkelés következménye. (Még a török hódoltság területén is létezett valamiféle régi alkotmányosságon alapuló önkormányzatiság.) Az ország keleti területének biztosított török „oltalom” ezt jelentette, valamint a **demográfiai katasztrófával fenyegető pusztulás elkerülését.**

A Basta-korszak Erdélyben azonban az önkormányzatiság eme roncsait is eltörölte és „idegenek” fenyegették minden réteg (nemes, polgár, paraszt, katona) élet- és vagyónbiztonságát. A Bocskai felismerése által indított mozgalom tehát minden, a háború által végveszélybe sodort réteg megmaradását szolgálta, és a **háború előtti részleges szuverenitás, „szabadság” visszaállítását.**

A császár nem volt képes kiűzni a más vallású és kultúrájú törököt, ugyanakkor kis híján vallásháborúba sodorta az országot. A korszak az európai kontinens nagy lelki meghasonlásának a kora, a reformáció különböző irányzatainak megjelenésével a 16-17. század fordulójára számos nyugati országban zajlott le olyan népiértámszerű vallási összeütközés, mely a polgári lakosság, sőt nők, gyerekek életét, tömeges elűldözését is követelte. (Gondoljunk csak a Szent Bertalan éji vérengzésre, a Brit-szigetek kölcsönös katolikus-protestáns üldözési hullámaira, vagy a németalföldi vallásháborúra és szabadságharcra.)

Olyan ismeretlen szokások jöttek elő, melyek a kora középkor óta nem voltak jelen a más felekezetű területek lakosságával való viselkedés módban, mint amely eddig csak a vallási ütközőzónák, például a mohamedán-keresztény peremterületekre volt jellemző. (Itt jelenthette ugyan egész népek eltűnését is, gondoljunk csak a poroszokra.) Európa centrális területei azonban elfelejtették a háborúnak ezt a fajtáját és túlélési kezelési technikáik sem voltak rá.

A 17. század, a Bocskait követő generáció nagy traumája volt a harminc éves háború. A szomszédos cseh nemességet ekkor üldözik ki országából, megszüntetve ott az alkotmányosságot. Becslések szerint a német területek lakosságának mintegy 40%-át követelték a háborús öldöklések és a nyomukban grasszáló járványok.

Ezzel szemben a három részre szakadt Magyar Királyság egyik államában sem volt jellemző a felekezetek közötti tömegmészárlás. Ennek két oka volt: az egyik az, hogy ütközőzónában lévő országként ekkorra már megtanulta a magyar lakosság a háború adok-kapok kölcsönösségét, a másik pedig a Bocskai felkelés biztosította vallási megegyezés **„vallásszabadsága” hosszútávra szabályozta a felekezetek közötti viszonyt.** Tehát a lehetetlen helyzetben túlélést és egyfajta mindenki számára elfogadható egyetértési minimumot biztosítva.

Ugyanez vonatkozott a hajdani királyság tradícióját követő országrészekre is egy szabályozott viszonyt alakított ki a felkelés utáni béke a két ország között. A királyság számára egy rendi hátvédet adott, Erdély számára pedig a segítségnyújtás lehetőségét. A két ország, az összetartozó két **haza szabadsága nem volt kijátszható egymás ellen.** Sok más példa közül csak hadd emeljem ki a Habsburg házhoz végtelenségig hű Pázmány Péter Kemény Jánoshoz, a későbbi erdélyi fejedelemhez intézett mondatait: miszerint, ha az erdélyi államban nem regnál magyar fejedelem, akkor „gallérunk alá pökik az német”, azaz a két birodalom közötti egyensúly fenntartáshoz szükséges a másik magyar állam. Tehát az országok egymásrataltságát a másik országrész elitje is fontosnak tartotta, mindez szintén a felkelés eredménye

volt.

Ami pedig a cikkben hosszan tárgyalt, töröktől küldött Bocskai-koronát illeti, a 17. századi jövő szempontjából nem tartjuk igazán jelentősnek a kérdés eldöntését, hogy Bocskai István komolyan gondolta-e a török oltalma alatt egy más ékszerrel való megkoronázását, vagy sem. Ha igen, akkor is hamar rá kellett jönnie, hogy a Német-Római Császárság (és nem a Habsburg államegyüttes) igazából nem tűrheti határai előtt az ütközőzóna felszámolását. (Lényegében ezért választották meg századokon keresztül az újkorban császárnak, és fizették a 16. században a jelentős török segílyt a katolikus Habsburgoknak a többségében protestáns fejedelemségek, hogy a magyar koronaterületek birtokában saját határmenti családi törzs-területeik védelmében, a birodalom határai előtt fenntartsák a belső fejedelemségek nyugalma biztosító várendszert. Amennyiben a birodalom területére török katona tette volna a lábát, az a Habsburgok alkalmatlanságát jelentette volna a császárválasztáson.

Ezen okból volt olyan fontos, hogy a Habsburg trónörökös még a császár életében magyar királlyá koronázzák. Egy Habsburg uralkodó először cseh és magyar király lett, a cseh királyi korona a birodalmi első választó címet jelentette a császárválasztásokon, a magyar korona pedig egy küldetésstudatot, amely a német birodalom mohamedanizmussal szembeni védelmére hivatkozott. A birodalmi fejedelmek II. Miksa császárral kötött egyezsége folytán a császár nem kíván beavatkozni az egyes német fejedelmek országaikat irányító belső, illetve önálló diplomáciát jelentő külső tevékenységeibe. (Ez a hallgatólagos megegyezés M. Lanzenert szerint egész a XIX. századig működött.) Az egyezmény szerint a XVI-XVII. században rendszeresen fizetnek a törökkel szembeni védelemért, amelyet csak a Habsburg-család tudott ellátni örökös tartományai, illetve a magyar korona birtoklása miatt. Tehát a magyar korona a Habsburg családnak európai hegemoniája megtartása, illetve saját örökös tartományai védelme végett volt szükséges.)

Barta Gábor már mintegy 40 éve leszögezte, ha török protektorátus alá kívánt volna a Magyar Királyság húzódni a 16. század folyamán, akkor az ország nyugati részén, az oszmán oldalon állt volna fel a Német-római Császárság, mint támadó fél jóvoltából a frontvonal, a várszisztéma.

A felkelés rendezte a **rendi szabadságjogok** iránti panaszokat, az országos tisztségek betöltetlenségét. Nádora lett a királyi országrésznek. A katonai tisztségek elosztásában és a végvárak irányításában kiegyensúlyozottabb lett a viszony, bár a birodalmi (közös kül-, had-, pénzügyek legfőbb intézésére szolgáló) udvari tanácsokban ezután sem igen kaptak szerepet magyarok. A szerző maga is elismeri könyvében, hogy egy bécsi területi és pénzarisztokrácia foglalta le az említett pozíciókat, aki döntéseikkel a Magyar Királyság Habsburgok uralta területeit is befolyásolták. (Rájuk gondolt Pázmány, akik az ő fejükre nőhettek volna egy erdélyi hátvéd nélkül.)

A fizetetlen elszegényedett katonarétegek ügyének rendezését pedig,

mint tudjuk, a partiumi hajdúság **kollektív szabadsággal** való területi letelepítését jelentette, amely a század legjelentősebb katonai helyhez kötése volt, bár hírül sem hozta a katonakérdés megoldását. Ez ugyan nem volt ismeretlen fogalom a magyar végeken: egyes nagybirtokok valamilyen módon privilegizált katonaparasztsága elérhette a 20%-ot is, mégis egy olyan egységet hozott létre az erdélyi területek előterében, melynek kardjára és öntudatára számíthattak a következő nemzedékek. Nem véletlen, hogy Bocskai alig hunyta le szemét, máris kitört az első hajdúfelkelés.

Tehát a Bocskai-felkelés az egész társadalmat megmozgató, a társadalom nagy részének érdekeit átfogó mozgalom volt. Bár visszaállított egy 16. században berögzült két nagyhatalom közötti ütközőállami struktúrát, de stabilizálta a két magyar királyságrész töredékének egymást feltételező viszonyát, biztosítva annak tradicionális továbbélését, rendi intézményeinek törvényszerű működését, ahogy ők mondták a markukban maradt „ország gallerja” foszlányainak megmaradását. Népeiségének pedig a továbbélés lehetőségét adta a határörkört hadi társadalma helyzetének stabilizálásával, a háború megszüntetésével egy olyan időben, mikor minden esély meglehetett az eltűnésre.

Szabadságharc-e tehát a felkelés? Lehetetlen helyzetben egy túlélésért folytatott küzdelem volt, mely kiutat mutatott a magyar nemzetnek. Az újkori magyar történelem során nemigen adódott teljes szuverenitás és döntési lehetőség az egyes csoportok vezetői és a politikai elit számára.

A több részre hullott ország darabjainak a minél több demográfiai, kulturális és anyagi tartalékának, szabadságának, államiságfoszlányainak a következő generációk számára való átmentése folytán, még ha nem is sikerült egy konföderációs egységet kialakítani, mindenképpen a valamikori identitás korszerű újrafogalmazását jelentette. Felfoghatjuk tehát a társadalom széles rétegei által folytatott szabadságharcnak. Bocskai személyes célja is ez volt, egy olyan helyzet előállítása, ahonnan „alkupozíció” lehetett kiharcolni a mindenkori status quo szerint a kor nagyhatalmi birtokosaival. Mindkét császárral.

„Megmaradásunkat az...dologban tapasztaljuk...Az magyar nemzetnek örökös megegyezésében, kit noha mindenik császár bánni fog, de minekünk ez fundamentuma megmaradásunknak, hogy egyik magyart az másikkal ne rágassák étessék” – idézi Benda Kálmán Bocskai monográfiájában (Bp. 1993.147.)

Amennyiben ezt sikerült megvalósítani, és én úgy vélem, a következő két generáció időszakára mindez működött, akkor mondhatjuk szabadságharcnak a felkelést. Ezután mintegy 60-70 év múlva kellett a Bocskai-doktrínát átértékelni, és az akkor megfogalmazódott nemzettudatot újjáalkossa a más kihívásokra választ kereső unoka-, dédunoka-generáció.

Nemzeti felkelés?

„A főbűn azonban, amellyel Bocskay politikáját megvádolja (Szekfű), hogy meg-

osztja, elfordítja a magyarságot a török küzdelmektől: a török továbbra is terpszkedik az ország területén s ellene a várvonalat továbbra is védeni kell, de a magyarság egy része nem vesz többé részt e századok hagyományaitól megszentelt védelemben, hanem külön fejedelem alatt külön konstituálja magát. Az alig kétmilliárdnyi magyarság most (1606 után!) két, egymástól elszakított államalakulatban tömörül, két uralkodónak, két dinasztianak ellentétes érdekei számára nyílik meg az út. (V., 396. I.) A kuruc-korszak egész történetfilozófiáját megtalálja már ekkor; a tragédiát abban látja, hogy „a lelkek vágya az önkormányzás után, meg az államiság tényleges, történetileg kifejlődött formája” egymás ellenségeivé lesznek, de az ódiomot ebben a részben is azokra hárítja, akik letérve a realizálható valóság újáról, „az állami önrendelkezés korlátatlan követelményét” állították föl. (IV., 341. I.) Csakhogy akkor nem is az önrendelkezés korlátatlan követelményéről volt szó, hanem csak roncsainak megmentéséről. Ami Báthory Zsigmond első lemondása után Erdélyben, majd a XVII. század első éveiben a királyságban történt, a török háború teljes elhanyagolásával, annak nem lehetett más következménye, mint a fegyveres összetűzés és ennek sikerei után misem volt természetesebb, mint hogy hasonló helyzetek ellen biztosítékot kerestek.” (Domanovszky Szekfü-bírálat.)

A Bocskai felkelésről eddig írt összefoglalók – mint azt Pálffy Géza cikke is kiemeli – a Habsburg udvar, a német császár elleni rendi szabadságháborút hangsúlyozzák. Nemzeti felkelésként vizsgálni, amint az itt-ott előkerült a szakirodalomban az elmúlt 150 év alatt, ez már problematikusabb kérdés, mivel maga a modern nemzetfogalom is ekkor van kialakulóban és annak tartalma is meglehetősen körülhatárolatlan és változó különböző társadalmi rétegeknél és területi csoportoknál.

Tény, és ezt már Benda Kálmán monográfiái is hangsúlyozzák, hogy a rendi nemesi társadalomnál szélesebb alapokról indult és tágabb keretek között folyt a felkelés. Ezek a katona és még alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó csoportok, az eszmetörténeti kutatások szerint először használnak politikai változás előidézését szolgáló retorikát, ahol magukat a magyar nemzet érdekében cselekvő, „magyari szabadulást” váró hadakozóknak mondják. Olyan nemzettudati elemeket ismernek magukénak, melyek eddig a nemesi nemzetnek voltak sajátjai, és ezen identitás nevében igényt fogalmaznak meg a politikai cselekvésben való részvételre.

Természetesen ennek már volt előzménye a 16. századi anyanyelvi irodalom terjedésében, de pregnánsan a felkeléssel egyidőben jelent meg. Meglátásunk szerint ezért olyan fontos az esemény és talán ezért nyúlnak vissza későbbi korok magyarjai saját nemzettudatuk újrafogalmazásakor a Bocskai-kor beszédhelyzetéhez és retorikájához, politikai érvrendszeréhez, amely a térségben sem egyedi.

A későbbi nemzettudat kialakításában nagy szerepe van az emlékezetnek, a történelmi mítosznak. Egy-egy bukott szabadságharc, vereség után a benne részt

vett sokszor ellentétes érdekekkel felruházott csoportok kollektív memóriájában egységesen pozitívan tartották meg az eseményeket – vagy sehogyan sem. Kétfajta magatartásforma alakulhat ki a vereség után: az egyik a mítosz, a másik az amnézia.

Itt most példaként csak egy versnek a későbbi szerepét szeretném kiemelni a nemzettudati és irodalmi hagyomány fejlődése szempontjából. Ez a mű Rimai János „Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán, fogyásán” című költeménye. A költemény, amely programként foglalja össze a felkelés más-más rétegeinek különböző sérelmeit, egységesen kéri a romlott nemzetet az Istenhez való kiáltásra. A vers az, amely először felvonultatja, a későbbi magyar nemzettudati-irodalmi hagyományban nagy szerephez jutó, ismétlődő nép-szép-kép-ép rímvariációt. (Heltai, János, Imre Mihály, Ács Pál foglalkozott legutóbb behatóan a verssel.)

Ó szegény megromlott s elfogyott magyar nép
Vitézséggel nevelt hírrel vagy igen szép;
Kár, hogy tartatol úgy, mint senyvedendő kép,
Előmenetedre nincs egy útad is ép.

A rímtoposz mintegy hadbahívó dobszólója lesz későbbi katonatársadalmunknak, szabadságküzdemeinknek, ahol megszólal, mindenki tudja, mi fog bekövetkezni. Megtaláljuk a Rákóczi-nótában, de a reformkorban íródott Himnuszban is.

Imre Mihály idézi egy 18-19. század fordulóján keletkezett kéziratos példányát a versnek a debreceni kollégiumból, amely a hazafias-kurucos hagyományt így kapcsolja össze Bocskai korával:

Jaj Rákótzty, Bertsényi
Magyarok híres Vezéri, Bezerédy
Hová lettek magyar népnek híres Vezérei
Nemzetünknek nagy bajnoki
Fényes csillagi Botskai
Az ellenség minden felől őket emészti üti
Kergeti, buval emészti, közinkbe sem ereszti
Jaj hát szegény nemzetünknek
Miként epezszi

A humanizmussal, a reformáció korának gutenbergi robbanásával kezdődik el egy szélesalapú nemzeti-nyelvi kultúra felnövekedése, majd a 17. század előkészítője a nemzetállami lét kialakulásának. Szerencsétlenségünkre azonban eltűnik, azaz „virtuálissá válik” (Pálffy terminusa) a magyar királyi udvar. A szerző szerint a Királyi Magyarország a Magyar Királyság egyetlen örököse, mivel a másik ország-rész török vazallussá vált, így zsugorodott darabjában is egyedül legitim képviselő-

je a magyar királyok országának. Fővárosa kettő is van ekkor, Buda eleste után. A második fővárosa Bécs volt, ahol az uralkodó birodalmi udvarával székelte, de létezett egy virtuális fővárosa, ahol a rendi hivatalok működtek, és amely minden királykoronázáskor felébredt Csipkerózsika álmából, és ott a középkori magyar királyi udvar addig csak nevében létező méltóságai ismét megjelentek. A lovászmester rendezte a szállást, a koronázási lakomán töltötték a magyar bort a pohárnokok, darabolták a magyar marha húsát az asztalnokok, feltéve, ha az óvári uradalomtól és vámtól kaptak, mert ezek végig törvénytelenül, magyar területként az Ausztriai Kamara fennhatósága alatt álltak Bécs ellátása miatt, és a magyarokkal szembeni bizalmatlanság folytán. (Bár az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy Pozsonyban a magyar királyság intézményeinek hivatalai mellett főúri paloták épültek és az esztergomi érsek is fenntartott itt rezidenciát. Bécsben pedig volt egy elkülönített összeg, mely a magyar udvartartás költségeit hívatott fedezni.)

Valóságosan magyar nyelvűvé és hagyományúvá, még abban az esetben is, ha török vazallusként tartották is számon, azonban az erdélyi fejedelmi udvar fejlődött, mely egy hagyományos lengyel-magyar nemesi köztársasági perszónalunions utat követett, mely különbözött a német császárság irányvonalától.

A Német-római Császárságot sem jelentik azonban ebben az időben a Habsburgok, bár ők a császáraik. Bécs pedig nem császárváros a 16. században. Bécs nem központi helye a Habsburg-családi uralomnak sem a 15. században, ez főként Innsbruck, itt van a családi temetkező hely, V. Károly is itt kívánja nagyapja udvarát újra felállítani. (Mindez érthető is Innsbruck centrálisabb Itália és Dél-Németország közötti elhelyezkedése miatt.) Bécs súlyát éppen III. Frigyes és Corvin Mátyás hatalmi harca növelte meg a térség királyságainak egységesítéséért, amelyek mind a magyar király, mind a nem túl erős Habsburg-család hatalmi háttérét növelték volna a német-római császárválasztáson, és az országok számára pedig éppen a kapukban álló török veszély okán volt fontos. Bocskai idején pedig Prága a császárváros.

Ausztria a 16. században tehát nem volt központi területe a Német-római Császárságnak, hanem peremvidéke. Amint Kubinyi András kutatásaiból is tudjuk a 15. században megugró királyságok (cseh, lengyel, magyar) erőteljesebb városiasodással és modernizációval jelentkeznek, amely egységekkel szemben a birodalom kis hegyvidéki hercegségei lemaradnak, nem is szólva a dél- és észak-német városokhoz, vagy a birodalomhoz csatlakozó sztár országokhoz, (Németalföld, itáliai részek) és még a nagyon különböző tartományokból álló Spanyolország is előtte járt Ausztriának. (Legutóbb Ludolf Pelizeus vizsgálta a kérdést.)

A Magyar Királyság kereskedelmi és kulturális kapcsolatai Lengyelország, Itália és Németország belső területei felé mutattak egész a 18. századig. Egyetemi képzést intelligenciájuk ott kapott. Ezen még a reformáció sem változtat, azzal hogy felekezetiileg kulturálisan megosztja az országot. A Rómától Londonig és Odera-Frankfurtig és Németalföldig futó peregrinációs hullám az, amely főurat és

diákot a legmodernebb eszmei áramlatokba kapcsolt be a 16-17. században, és készítetett együttgondolkodásra. Tehát túlmutatott az akkori kulturális, demográfiai, gazdasági, modernizációs jelzőpontokként szolgáló nyugati metropolisok irányába a hozzájuk viszonyítva provinciális kisvároson, Bécsen. A német birodalommal tartott kulturális és kereskedelmi kapcsolatrendszer sem elsősorban Bécsen keresztül vezetett tehát.

Német vagy Habsburg?

A 16. század Magyarországon jelen van egy erős németellenesség, még azoknál a határmenti birtokosoknál is, akik kezdetől inkább a Német-római császártól várták a töröktől való védelmet. Itt azonban ne egy nyelvi vagy etnikai ellentétre gondoljunk, hanem egy a német császárral és hivatalnokaival szembeni más országbeli tradícióra. Középkori örökség, a nagy szomszéd hódító törekvéseire való reakciók élnek benne. A 16. század folyamán azonban a fentebb említett okok miatt sem a Habsburg uralkodók, sem a birodalmi rendek nem akarták a királyság hozzájuk tartozó nyugati felét beolvasztani. Ütköző államra van szükségük. A magyar rendek mégoly németbarát tagjai sem kívánnak, mondjuk cseh mintára, a birodalom részei lenni.

Mind a katolikus, mind a protestáns szemléletet, amely a Szent Német-római Birodalom konstrukcióját próbálja modernizálni, a Németországban tanuló 16. századi magyar diákok is rossz szemmel nézik és elvetik. 1568-ban például Melius Péter Gyula és Szigetvár 1566-os ostroma kapcsán a világvégét jósolja, amikor is a Római Birodalom két császára a német és a török győzködté egymást, mint a végítélet megjósolt népei.

A Magyar Királyság nyugati részét, ha nem is fenyegeti a beolvadás veszélye, ehelyett azonban az ország irányítását szolgáló legfontosabb központi hivatalokat saját bizalmi embereivel tölti fel az uralkodó. Ezek azok az I. Ferdinánd által létrehozott udvari intézmények, melyek felső szinten döntenek a közös ügyek (főként had-, kül- és pénzügyi) vonatkozásokban a Német-római Birodalom (benne a Cseh Királyság) és a királyi Magyarország tekintetében. Mindez, ha az ország eddigi törvényeit sérti, de valamilyen módon is lenne fogadható, ha az egész 16. század folyamán e területekbe, amelyekbe felső szinten országuk ügyeiben döntenek, (Pálffy Géza adatait használva) legalább egy magyar részt vehet.

Azonban sem Bécsben, sem Prágában nincs magyar részvétel a 16. századi két egymást követő generáció részéről saját országa irányításában. Helyettük idegenek, sokszor természetesen képzetesebb, bizalmi emberek, olaszok, spanyolok, stájerok stb. szállták meg a fent említett kulcspozíciókat, és a dolgok természete folytán az irányításból saját gazdasági haszonra is szert tehettek. (Különösen, ha a kor szokása szerint költségeit egy hadvezér a hadjáratból fedezhette. Gondoljunk csak Giorgio Basta erdélyi tevékenységére.) Hogyan írja Rimai János a Bocskai felkelés alatt „felségsértés hatását súroló” tevékenységük indoklásaként?

Föld reménségére felnevelt úrfiak
 Szemétre vettettek úgy, mint köz tyúkfiak,
 Zsírokkal hízódnak az idegenfiak,
 Hozzád nem különbek, mint az ördögfiak.

Az irányító pozíciókat elfoglaló idegeneket hívják a kor szokása szerint „németeknek”, mivel azok a német császár központi udvari döntéshozó szerveinek tagjai voltak és nem a magyar király, magyar területen, nemhogy a fővárosban (Budán, majd Pozsonyban) magyarul nem beszélő tagjai. Még a korona is, „ott fenn idegen nemzetnél” a németnél van, mondja Bocskai. Bár a dinasztia sem tanul meg az ország nyelvén, sokszor 30 évig meg sem jelenik a Királyi Magyarországon, ennek ellenére hosszabb út kell, hogy velük szemben megfogalmazódjék az ellenérzés.

Az 1956 utáni magyar történetírás vezeti be a németellenesség terminus helyett a Habsburg-ellenes mozgalmak kifejezést. Mindennek azonban inkább politikai oka van. Az 1950-es évek nemzeti-forradalmi terminológiája és a keleti hatalmat kiszolgáló idegen helytartó elit legitimálásához keresett történeti érveket. A szovjet hadsereg második világháború utáni megszállását igyekeztek egy 400 éves német gyarmatosítással szembeni harccal indokolni. A Habsburg-ellenes terminus ugyan elveszi a kifejezés idegengyűlölő rossz ízét, és a nagyrészt birodalmi egyetemeken végzett, ottani „német” kapcsolatokkal rendelkező 16. századi elit érzésével szemben pontosít is, mégsem a kor nyelvezetét használja, és ezzel fogalomzavart idéz elő, mintha a kor magyarsága már akkor egy 19. századi közép-európai birodalom részének tekinthette volna magát.

Mi is az, hogy romantikus?

A szerző azt sejteti, hogy minden olyan történeti irodalom mindmáig, mely elfogadja a Habsburg Birodalom elleni felkelések magyar részről való jogosságát, az romantikus ködképeket hajszol. (Bár ezen mozgalmak közül kiemeli a Rákóczi- és az 1848-as szabadságharcot.) A cikk nem árulja el, mit ért azon, hogy romantikus. A historiográfia a 19. század második felétől különböző történeti iskolákba sorolja magyar képviselőit. Lehet beszélni pozitívizmusról, szellemtörténetről, marxizmusról, az 1960-as évek Annales iskolájáról, gazdasági-társadalomtörténeti szemléletű műhelyekről, de a romantikus történetírás ekkor nemigen értelmezhető.

Bocskai és Erdély szerepét különböző korok, attól függően, hogy nemzeti történelmünket hogyan fogalmazták újra, más és más módon látták. Cikkemben a Szekfü-Domanovszky vitából idéztem, de előkerült a problematika Németh László megfogalmazásában vagy az 1956-os forradalom után a kádári konszolidáció ideológiai tájékozódását szolgáló vitasorozat idején ugyanúgy, mint tágabb értelemben az 1970-es évek Trócsányi Zsolt – Szücs Jenő által folytatott disputák-ban. (A vi-

tákat több helyen feldolgoztam.)

Magam részéről nem látok újdonságot Pálffy Géza kérdésfelvetésében, a Benda Kálmán által felhalmozott adatmennyiséghez képest sem igen találtam olyan újat, mely perdöntően átrajzolná (nem csak terminológiai szinten) az általunk látott Bocskai-képet. Hacsak azt nem, hogy 18 évvel a rendszerváltás után újra a „nyugati birodalomhoz” csatlakozva, annak minden modernizációs és jogharmonizációs különbségtételét élvezve gyökeresen újra kell értelmeznünk nemzettudatunkat – és ebben valóban segítségünkre lehet Bocskai István.

A SZELEKTÍV FORRÁSHASZNÁLAT ÉS A 19–20. SZÁZADI FÜGGETLENSÉGI SZEMLÉLET VISSZA- VETÍTÉSÉNEK VESZÉLYEI: VÁLASZ ŐZE SÁNDORNAK

PÁLFFY GÉZA

Egy-egy történelmi korszakot, ám még egy-egy eseményt is többféle módon és sokféle szemszögből lehet vizsgálni és értékelni. A Bocskai-felkelés kapcsán e kötetben nyomon követhető vita – úgy érzem ennek fényes bizonyítéka. Őze Sándor kollégám és jómagam egészen eltérő kutatási módszerrel és teljesen más keretekben, illetve szemléletben vizsgáljuk a magyar történelem egyik legizgalmasabb periódusa, a 16–17. század egyik sokat tárgyalt mozgalmát. Ő – mint dolgozatának egyetlen jegyzetében maga állítja – kutatások folytatása nélkül, sőt (mint írásából kiderül) az elmúlt esztendő új eredményeit szinte teljesen mellőzve, a 19–20. századi nemzeti függetlenségi szemléletben, ráadásul aktuálpolitikai kiszólásokkal tarkítva értelmezi az 1604 és 1606 közötti esztendő eseményeit.

Joggal merül fel ugyanis Vitapartnerem munkamódszere kapcsán a kérdés, miként vélekedhet valaki egy meghatározó történelmi esemény értékelése kapcsán úgy, hogy „*nincs értelme a felkelés kitörésével kapcsolatban semmiféle kronológiai dekázásnak*”, miként lehetséges források nagy mennyisége alapján levont következtetéseket egyszerűen azzal lesöpörni, hogy „*Pálffy Géza állítása, miszerint a rendek nagy része nem támogatta Bocskai mozgalmát, nem igazán bizonyítható*”, vagy miként mellőzheti valaki teljességgel az elmúlt évtized meghatározóan új, oszmanisztikai kutatási eredményeit. Ami pedig a szemléletet illeti: ritkán találkozni olyan merész állítással, hogy a 16. századi Magyar Királyságban „*a rendi szervezetek nem működtek törvényesen*”, vagy hogy a Habsburgok „*a szomszédos cseh nemességet ekkor [ti. a harmincéves háború idején] üldözik ki országából*” és hasonlókkal még hosszan folytathatnánk, a ténybeli hibákról nem is beszélve. Végül számomra érthetetlen, mit keresnek egy Bocskairól írott *történeti vitacikkben* utalások az 1956-os forradalomra vagy az európai unióra (az utóbbi „nyugati birodalom”-ként szerepel). Mivel magam e történeti munkamódszerrel és szemlélettel egyáltalán nem tudok azonosulni, ezért pusztán ennek néhány veszélyére és buktatójára szeretném felhívni a figyelmet.

Először a kutatási munkamódszerről. Bár egy történeti problémához természetesen mindenkinek lehetősége és joga van hozzászólni, előtte talán érdemes lenne azzal behatóbban megismerkedni, friss szakirodalmát és forrásait áttanulmányozni. Bocskai mozgalmának a korábbiaknál alaposabb feltárása ugyanis – Nagy László és Benda Kálmán 1950–1960-as évekbeli forráskiadó munkája óta – a szemléleti okokkal szoros összefüggésben elsősorban azért nem lépett hosszú ideig előre, mert (talán egyedül a hajdúkérdést kivéve) nem folytak rá vonatkozóan alap-

kutatások. Így, bármennyire hihetetlen, az elmúlt évekig a magyar történetírás nem adott választ arra az alapvető kérdésre, hogy a Magyar Királyságban és Erdélyben kik támogatták Bocskait. Ehelyett egyszerűbb volt a nemzeti függetlenségi szemlélet jegyében a melléje állókat „nemzeti hősöknek”, míg a felkelést nem támogatókat vagy a hosszú háború közepette békére vágyókat „árulóknak” minősíteni. Horn Ildikónak az erdélyi, Dominkovits Péternek pedig a dunántúli rendekre vonatkozó újabb kutatásai azonban egyértelműen bizonyították,¹ hogy a kor politikusai és emberei nem a 19–20. század utólagos elvárásainak megfelelően hozták meg döntésüket a Bocskaihoz való csatlakozásról vagy a neki való ellenállásról. Magam nagydoktori disszertációmban a Magyar Királyság rendiségének teljes számbavételével ezt a képet igyekeztem még tovább árnyalni,² amit ha Vitapartnerem források alapján cáfolna meg, természetesen elfogadnám.

Emellett érdemes lenne Kollégámnak a bécsi és pozsonyi kormányzékai, valamint családi levéltárak anyaga mellett például az evangélikus vallás 17. század eleji legfőbb támaszának, ám egyúttal a Bocskai elleni fegyveres harc egyik vezéralakjának és a bécsi béke egyik létrehozójának, Thurzó Györgynek Budapesten és Biccson őrzött gazdag levelezésébe betekintenie,³ hogy a korabeli politikai és hatalmi viszonyrendszerből ne kiemelve próbálja meg értelmezni a felkelést. Így közelebb juthatna annak megértéséhez, mi is történt valójában 1604–1606-ban: a magyar rendeket Bocskai vezette-e, miként viszonyult mozgalmához a dunáninneni országrész nemessége, a bécsi béke valóban az ő művének tekinthető-e, kik akarták folytatni a háborút 1606-ban, mindenki ugyanazt értette-e a „haza” fogalma alatt, mint a fejedelem, és még sorolhatnánk. Ám Dominkovits Péter említett kiváló forráskiadványa mellett Bocaius János műveit sem ártana elolvasnia, aki 1605 végén Bocskai egyik legfőbb híveként is „*polgárháborúvá fajult háború*”-ról beszélt.⁴

A kutatás egyoldalúsága igaz Bocskai oszmán kapcsolataira is, amelyek alapos ismerete az irodalomban ritka kivételnek számít. Pedig – miként magam is többször hangsúlyoztam – a kétségkívül Habsburg-ellenes mozgalom sikere alapvetően függött ettől a kapcsolatrendszerétől. S noha Vitapartnerem úgy véli, ezzel kapcsolatban írásomban csupán „*a Szekfü Gyula által gyakran alkalmazott, érzelmekre apelláló történelemábrázoló módszer lett felmelegítve*”, érdemes lenne elolvasnia Papp Sándornak az elmúlt években e kérdéskörrel publikált, meghatározóan új eredményeit.⁵ Ezek ugyanis igazolták, hogy Bocskai már mozgalma kezdetén, azaz 1604. november közepétől az oszmánok – hangsúlyozandó – *tényleges vazallusa* volt, majd *maga kért koronát Isztambultól és küldte meg oda 1605 márciusá-*

¹ HORN 2006, 87–104.; DOMINKOVITS 2006

² PÁLFFY 2008, 321–335., különösen 30/a–c. táblázatok.

³ MOL E 196, Archivum familiae Thurzó és ŠA Bytča, OK TK II. passim.

⁴ CSONKA–SZAKÁLY 1988, 93.

⁵ PAPP 2001, 119–135.; PAPP 2004, 1198–1211.

ban Szapolyai János egykori török szerződéslevelét, azaz egy „török oltalom” alatt álló kelet-magyarországi és erdélyi egységes államban gondolkodott vagy legalábbis reménykedett. Sőt, már 1604. október közepén a hajdúk is csupán abban az esetben voltak hajlandók szövetkezni vele, ha nem hoz közējük török–tatar csapatokat. Ezek az adatok azt is mutatják, hogy a felkelés megértésében a kronológiának igenis döntő jelentősége van.

Végül a korábbi kutatások szelektív volta mellett a számottevőbb forráskritika hiányát jól jelzi, hogy 2006-ban egy magyarul is kiválóan tudó holland kolléga, Kees Teszelszky merete először feltenni történetírásunk és történelemtankönyveink toposszá vált állításával szemben azt az alapvető kérdést, hogy 1605. november 11-én Rákos mezején a török koronát valóban visszautasította-e Bocskai István⁶ miként azt Bocatius János nevezetes leírása állítja. Nemleges válasza és az említett oszmanisztikai kutatások ismeretében tehát kijelenthető, hogy Bocskai esetében az oszmán vazallusság ugyanúgy források igazolta tény, mint a Habsburg-ellenesség! Azaz jó lenne, ha mozgalmát a jövőben mindezt figyelembe véve, és nem a későbbi Habsburg–magyar konfliktus és magyar–török barátság alapján, hanem az egykorú források kritikai elemzése segítségével ítélnénk meg. Ez ugyanakkor – és ebben Vitapartneremmel teljesen egyetértek – nem jelenthet sem negatív, sem pozitív minősítést, azt viszont mindenképpen, hogy Bocskai esetében szabadságharcról vagy nemzeti függetlenségért vívott küzdelemről egyáltalán nem beszélhetünk. Legvégül: ami Bocskai lengyel királyságának valós lehetőségeit illeti, ezt is konkrét forrásokkal kellene bizonyítani. Tudtommal ugyanis erről még egyetlen önálló tanulmány sem született, a Báthory Istvánra való analogikus hivatkozás és a diplomáciai kapcsolatokra vonatkozó adatok pedig ehhez jelenleg kevés tényleges bizonyító erővel bírnak.

A levéltári források szelektív használatánál és az új szakirodalom mellőzésénél még komolyabb problémát érzek szemléleti téren. Úgy tűnik ugyanis, hogy ha valaki Bocskai mozgalmát nem a 19–20. századi nemzeti függetlenségi elvárások szellemében értékeli, akkor rögtön azt igyekeznek kiolvasni írásából, hogy *„Pálffy Géza egy sokszinű és ellentmondásos mozgalomról ír, negatívan értékelve Bocskai István szerepét, megkérdőjelezve erkölcsi integritását.”*, illetve *„a szerző azt sejteti, hogy minden olyan történeti irodalom mindmáig, mely elfogadja a Habsburg Birodalom elleni felkelések magyar részről való jogosságát, az romantikus ködképeket hajszol.”* Rögtön hangsúlyozni szeretném: Bocskai személyes szerepével és erkölcsi integritásával egyáltalán nem foglalkoztam (ez életrajzíróinak feladata), csupán politikai „pálfordulásának” okait igyekeztem feltárni – minősítés nélkül, kiemelve, hogy ennek pontos részleteit sajnos mind a mai napig nem ismerjük. A mozgalom rendi jellegéről pedig röviden *História*-tanulmányomban is szóltam, általa többször idézett doktori értekezésemben pedig mindezt külön alfejezet-

⁶ TESZELSZKY 2006, 239–246.

ben tárgyaltam.⁷ S bár Ő az általam csupán egyetlen alkalommal használt „romantikus” jelzőről hosszasan értekezik, talán érdemes felhívni figyelmét, hogy a historiográfiában a „nemzeti romantikus” vagy „nemzeti függetlenségi” történetírói irányzat mind Magyarországon, mind nyugaton bevett fogalom.⁸

Mind tanulmányom, mind nagydoktori értekezésem ugyanakkor kétségkívül komoly kritikával illeti ezt az irányzatot. Véleményem szerint azonban Bocskai mozgalmát és a kora újkori magyar történelmet nem lehet a 19–20. századi függetlenség szellemében vagy az akkori Habsburg–magyar konfliktusok szemüvegén át vizsgálni és értelmezni. Ezt a szemléletmódot ugyanolyan anakronisztikusnak, sőt történelmietlennek tartom, mint a szlovák vagy román történetírás modern határokat visszavetítő nemzetállami felfogását. Míg azonban az utóbbi ellen minden magyar történész – teljes joggal – emeli fel szavát, saját magyar nemzeti függetlenségi történelemfelfogásunkkal nehezen nézünk szembe. S jóllehet minden korszak, így napjaink alapvető politikai változásai is vitathatatlanul befolyásolják és alakítják gondolkodásunkat, a történeti köztudatba a 19. század második fele óta szinte beleplántált mítoszok és előítéletek helyett a 21. század elején Bocskai István mozgalmának értékelésekor érdemes visszatérni az eredeti források szisztematikusan feltárásához. A sokrétű, többcélú és ellentmondásos felkelést ugyanis reálisan csak az egykori dinasztikus és rendi államkeretek, azaz a Habsburg Monarchia és a benne előkelő helyet elfoglaló Magyar Királyság, illetve az Oszmán Birodalom és a vele viszonylag laza vazallusi viszonyban álló Erdélyi Fejedelemség rendszerében érthetjük meg. Azaz a Bocskai-felkelést nem az utókor emlékezetének és a későbbi korok politikusainak megítélése alapján, ám nem is az 1848–49-es szabadságharc vagy az 1956-os forradalom előzményeként kell történetírásunknak értelmeznie (ennek vizsgálata a recepció- és a történeti emlékezet-kutatás, azaz elsősorban nem a kora újkorral foglalkozó történészek feladata), hiszen ily módon e régi korszakot rögtön aktuálpolitizáljuk. Érdemes lenne tehát követni azon angol, amerikai vagy osztrák kollégákat (például Robert J. W. Evanst, Charles W. Ingraót vagy Thomas Winkelbauert), akik Közép-Európa és benne a Magyar Királyság kora újkori történetét már évtizedek óta e keretekben elemzik.⁹ A magyar történelem ugyanis szerintem így lehet a kontinens históriájának szerves része.

Végezetül Őze Sándor írása kapcsán – hadd idézzek – egy bevett magyar közmondást: „Egyik szemem sír, a másik meg nevet.” Egyrészt örülök, hogy bár tisztelt Kollégám nem látott újdonságot kérdésfelvetésemben, ennek dacára hosszú vitacikket írt róla, ami talán mégis azt jelzi, hogy a Bocskai-felkelést legalább rész-

⁷ PÁLFFY 2008, 311–317.

⁸ A magyar irodalomból lásd például újabban GUNST 2000, 178–224. passim és ROMSICS 2006, 261–262., 270–272., illetve az angoltól („*National Romantic School*”): VARDY 1976, 43–46., 121–128.

⁹ EVANS 1979; INGRAO 2000; WINKELBAUER 2003

ben sikerült új megvilágításba helyezni, sőt érdemes a jövőben még tovább kutatni. Másrészt viszont szomorúsággal tölt el, hogy a 21. század elején – a 16–17. század vonatkozásában is – még mennyire elevenen él a későbbi korszakok szemléletét és igényeit visszavetítő, az egykorú hatalmi viszonyokra és a forrásokra kevés figyelmet fordító történetírás. Mivel pedig mindezt Magyarország egyik vezető egyetemének docense képviseli, így csak abban reménykedhetünk, hogy hallgatói között mindig lesznek olyanok, akiknek egyetemi kérdésfeltevéseit, majd történeti kutatásait nem különféle aktuálpolitikai irányzatok, hanem az egykorú források és azok gondos kritikával való elemzése határozzák majd meg.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MOL E 196 Archivum familiae Thurzó

Magyar Országos Levéltár, Budapest; E 196, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Thurzó

ŠA Bytča, OK TK II.

Štátny archív v Bytči, Oravský komposesorat – thurzovská korešpondencia II. Inv. č. 14–688. [Thurzó György levelezése]

BIBLIOGRÁFIA

CSONKA–SZAKÁLY 1988

CSONKA Ferenc–SZAKÁLY Ferenc (szerk.): *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezir találkozójáról, 1605. november 11.* Budapest, EURÓPA, 1988.

DOMINKOVITS 2006

DOMINKOVITS Péter: „Egy nemzetek lévén... *A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején.* Budapest, MARTIN OPITZ, 2006.

EVANS 1979

EVANS, R[obert] J[ohn] W[eston]: *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation.* Oxford–New York, OXFORD UNIVERSITY PRESS–CLARENDON PRESS, 1979.

GUNST 2000

GUNST Péter: *A magyar történetírás története. 2. jav. kiad.* Debrecen, CSOKONAI KIADÓ, 2000.

HORN 2006

HORN Ildikó: Bocskai István fejedelem erdélyi politikusai. In: *A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga.* Szerk. BALLA Péter et al. Budapest, KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM, 2006. 87–104.

INGRAO 2000

INGRAO, W. Charles: *The Habsburg Monarchy 1618–1815. 2nd edition.* Cambridge, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2000.

PÁLFFY 2008

PÁLFFY Géza: *Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2008.

PAPP 2001

PAPP Sándor: Török–magyar tárgyalások és szerződészkötés 1605-ben. In: *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv 75.* Eds. BARBU, Violeta–TÜDÖS, S. Kinga. București–Cluj, KRITERION, 2001. 119–135.

PAPP 2004

PAPP Sándor: Bocskai István török politikája a felkelés előestéjén. *Hadtörténelmi Közlemények* 117. 2004. 1198–1211.

ROMSICS 2006

ROMSICS Ignác: Magyar történetírás a 20. században. In: *Találkozások. Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát hatvanadik születésnapjára.* Szerk. SULLYOK Elemér–VARGA Mátyás. Pannonhalma, PANNONHALMI FŐAPÁTSÁG, 2006. 257–281.

TESZELSZKY 2006

TESZELSZKY, Kees: A Bocskai-korona mítosza. A koronázás körülményeinek leírása a fikció és a valóság tükrében. In: *Magyarország védelme – Európa védelme.* Szerk. PETERCSÁK Tivadar–BERECZ Mátyás. Eger, DOBÓ ISTVÁN VÁRMÚZEUM, 2006. 239–246.

VARDY 1976

VARDY, Steven Bela: *Modern Hungarian Historiography.* Boulder, East European Monographs–New York, distributed by COLUMBIA UNIVERSITY PRESS, 1976.

WINKELBAUER 2003

WINKELBAUER, Thomas: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter.* 1–2. Wien, UEBERREUTER, 2003.

A FOGALMI TISZTÁZATLANSÁG ÉS A SZEMLÉLETI KIZÁRÓLAGOSSÁG BUKTATÓI

Viszontválasz Pálffy Géának

ÖZE SÁNDOR

Örülök, hogy vitapartnerem elismeri, hogy „egy-egy történelmi korszakot, ám még egy-egy eseményt is többféle módon és sokféle szemszögből lehet vizsgálni és értékelni.” Még akkor is, ha számára ebben én vagyok a negatív példa. Továbbra is hangsúlyozom, hogy tisztelem Kollégám szakmai teljesítményét, a témakörben folytatott több éves kutatásait, munkáját hiánypótlónak tartom. Furesállom azonban válaszában lekezelő hangnemét, mellyel szakmai kompetenciámat vonja kétségbe a kérdésben való hozzászóláshoz. Bár a korszak politikatörténetével nem foglalkoztam, és ezután sem kívánok ebben elmélyedni, azonban művelődéstörténészként aki korai nemzettudatot kutatok, s mintegy negyedszázada vizsgálom a kora újkori Magyarországot. Jelenlegi válaszom ezért tartom szükségesnek. Nem érzem magam ugyanis anakronisztikusnak, azért mert kollégám által a nagyközönség (laikus érdeklődők) számára írt vitára hívó!!! cikkére válaszolni szerettem volna. Azaz még azt sem tettem, hanem írása fogalmihoz, melynek címébe ő is kérdőjelet illesztett, továbbiakat merészeltem tenni. Ő elméletét több helyen, népszerűsítő módon adta elő és az oktatásban eddig szerinte helytelenül használt fogalmakat kívánta módosítani, ugyanilyen módon írtam meg vitacikkemet. (Akadémiai doktori dolgozatra nem reagáltam, ugyanis lesz olyan szakmai minősítő fórum, ahol felkért opponensek ezt nálam szakavatottabban megteszik. Azzal azonban, hogy rövidített formában, határozott kimunkált, megvitatt tényként kezelte az oktatásban is jelenlévő Bocskai-kép időszerűtlenségét és vele kapcsolatban használt fogalmakat, úgy véltem, hogy kétségeimet, ha ezt más nem teszi, jeleznem kell.) A jegyzetek nélküli írás a helyzethez volt szabva. Cikkem rövid néhány oldalas változata azonban nem jelenhetett meg és fórumot keresve így bővült és bővül folyamatosan. Nem tartom teljesen korrektnek, hogy ezek után egy szövegében kiegészített, megjegyzetelt változatot tűz vitacikkem elé és csatolt válaszában számon kéri rajtam a jegyzetelést, és kétségbe vonja a korszakban való szakirodalmi jártasságomat. Térjünk azonban vissza az eredeti problémámhoz, amelyért a dolgozatot írtam!

A Pálffy Géa által használt fogalmak nincsenek pontosan körülhatárolva és gondosan értelmezve. Ő csak e fogalmak előző történész használóit minősíti, a nemzetállami és a kommunista diktatúrák időszakának ideologikus címkéit ragasztva rájuk, méghozzá éppúgy, ahogy ő ezt rólam állítja, szelektíven. Mód Aladár valóban vitatható, politikai helyzet szülte, a világháború idején, a német megszállás alatti ellenállásra ösztönző brosúrájának függetlenségi ideológiáját bírálja, azonban nagyvonalúan elfeledkezik arról, hogy legalább ennyire ideologikus jele-

net volt Benda Kálmán Bocskai könyvének bezúratása a Történeti Társaság elítélő vitaülése után, mely könyv ellen az volt a vád, hogy „nemzeti” összetartozó érzést vélt felfedezni, egyébként a korabeli forrásra hivatkozva, a főnemesség és nem nemesek között.¹ Ez a szemlélet a Molnár Erik-vita során, a kádári konszolidáció időszakában jutott talán még nagyobb szerephez. Ez a szemlélet, később is jelen volt ideológiát kiszolgáló szemléletként a kora újkori historiográfiában.² Ezért, éppen a szellemi féloldalasság bizonyítására hoztam idézeteket válaszcikkemben a Bocskai-korról a két világháború között lezajlott vitákról, melyeknek során Kollégám most idézett gondolatai és az ellenérvek már hasonló vonalakban megfogalmazódtak.³ A Bocskai-kor politikatörténete az adott forrásfeltártság helyzetében akkor sem volt egyváltozós egyenlet. A vita történészei nem is gondoltak kizárólagos megoldásra, amelyet a kútfők szélesebb körű ismerete teljesen eldönthetett volna. Tudták azt, hogy egy történeti munkában az adott forrásokon és a kor szereplőin kívül benne rejlik a történész saját személyisége és korának kontextusa, valamint az a historiográfiai út, mely a leírt kor fogalmi bázisát alakította.⁴

BENDA 1955. A bezúratás történetét elmondja részletesen: BENDA 1993, az 1942-ben megjelent életrajz újrakiadásának utószavában. Az ominózus mondat arra vonatkozott, hogy a török kérte Érsekújvár ostroma után a foglyok kiszolgáltatását. Bocskai hadvezére erre csak részben lett volna hajlandó: a németeket kiadja, a magyarokat nem. Bár itt nem tudjuk kiről is van szó, kit jelöl a magyar és a német. Benda Kálmán azonban utalt rá, hogy főnemes és alsóbb rétegek közötti nemzeti összetartó erők működtek. Tehát Andics Erzsébet és követői pontosan azért a nemzeti függetlenségi szemlélet forrásszerű megjelenéséért semmisítették meg a könyvet, amivel Pálffy, mint kommunista ideológiával az egész korszakot címkézi.

A témát részleteiben feldolgoztam: ŐZE 2004, 165–232. Tanulmányom megjelenése előtt Pálffy Géza munkásságában nem jelenik meg a Mód Aladár-féle brosrúrára való hivatkozás, egyáltalán a korszak historiográfiájának aktuálpolitikával való kapcsolatba hozása sem. Tanulmányom másik vonulatát a birodalmi ideológiákat és a velük való kiegyezés és szellemi idomulás, a szovjetintervenció Kádár-konszolidációs megfogalmazásait feltűnően mellőzi. A témakörben könyvet írt GUNST 1995, nem igazán bontva ki és értve a kora újkoros témát, ugyanígy nagy összefoglaló részeként GYURGYÁK 2007. Utal rá: PÉTER 1993, 13–33.

A koncepció részletes kritikáját adja már a korban Szekfű Bocskai portréját bírálva HÓMAN–SZEKFŰ 1933; DOMANOVSKY 1929–1930, 881–903.; DÉNES 1980.

⁴ Szekfű Gyula adatta ki Benda Kálmán Bocskai életrajzát, ahogy doktori munkáját is, mely a Pálffy által tagadott koranemzettudati elemeket gyűjti össze. A fiatal Benda Kálmán Szekfű-tanítványnak számított. A professzor az Eötvös Collegium vezető tanára volt, párizsi, bécsi ösztöndíjakat szerzett neki. Levelezésben állt vele. Ugyanakkor mikor befejezte a magyar nemzeti hivatástudatról szóló, a 16–17. századi magyar függetlenségi hagyományra alapozó doktori értekezését, Szekfű, aki vezetője volt a témának, dicséretben részesítette. Végül is négy szemközt azt nyilatkozta Bendának: hogy „ez az a munka, amelyből Szekfű Gyula egy szót sem hisz el.” A cikket feldolgoztam: ŐZE 2007, 91–127.

Tehát nem lekicsinyelni, illetve lesöpörni kívánom a Pálffy Géza által elmondottakat, az újólag felsorolt adatmennyiséget és kutatást. Egy többágú, sokszor egymással is szembeforduló történetírói hagyomány folytatását látom művében, és nem hiszem, hogy e kérdést csak még több levéltári anyag átrágásával véglegesen „meg lehetne oldani” Hiszen nem az eseményeken, hanem azok értékelésén vitázunk, a forrás felmutatása még nem jelenti annak kritikus elemzését. Azt sem látom igazoltnak, hogy az eddigi megoldatlanságnak, a korszak általam meg sem kísérelt megértésének csak a XIX–XX. századi, Kollégám által „romantikus” gondolkodásúnak tartott, de korántsem egyívású történészek – Horváth Mihálytól Takács Sándoron át, mondjuk Benda Kálmánig tarthat e névsor! – esetleges aktuálpolitikai elfoglultsága lenne az oka. Nem kívánom rekapitulálni, miért nem győznek meg Pálffy érvei, táblázatai arról, hogy Bocskai mellett „nem vagy csupán átmenetileg”⁵(mit érthet e fogalmon?) kiálló rendek nem szabadságharcot, nemzeti jelzővel pedig egyáltalán semmiképpen sem ellátható harcot vívhattak, hanem polgárháborút. (Mintha e fogalom elemzés nélküli odaszúrása nem jelenkori értelmezési hátteret mozgósítana ebben az esetben.) A táblázatok adatai ugyanis nem mondják meg, mi okból maradtak vesztve a Dunántúl és Alsó-Magyarország rendjei. Felhozhatjuk Bocatius idézett mondatát is, persze anélkül, hogy tudnánk, mit értett a polgárháború szón, a majdnem belesodródáson és az országon abban az időben. Választ kíván, milyen helyzetben áll, s azt is ismerni és hermeneutikailag elemezni kellene, hogy milyen antik előképekre és humanista kontextusra épülnek az általa használt fogalmak. Ebben a tekintetben éppen Pálffy Géza az, aki „aktualizálni” látszik. Pálffy tanár úr figyelmeztet engem arra, hogy jó lenne, ha tudnám, milyen értelemben használták a nemzet, a magyar és a haza szót a XVI. század fordulóján. Inverz e kérdés, hiszen éppen én voltam az, akinek e problémakör eszmetörténeti feldolgozásából monográfiája született.⁶ Az adatok numerikus számbavétele nem vezethet tehát meggyőző eredményre, csak az egyes források szöveghegyeinek adott szövegkörnyezetben való elemzése. Erre nem láttam példát, de még módszertani törekvést sem a dolgozatban.

A kérdésünk az, vajon a nem csatlakozás azt jelenti, hogy valóban ellenségesen gondolkodtak a kelet-magyarországi felkeléssel szemben a nyugati országrész magyarjai, vagy voltak történelmi tapasztalataik arról a létező nagyhatalmi

---

A történetet Eötvös collegiumi tanárunktól, Benda Kálmántól hallottuk.

⁵ „Bocskai István sokrétű mozgalma tehát soha nem lett szabadságharc vagy „magyar nemzeti felkelés”, de még rendi keretek között megvalósuló „nemzeti összefogás” sem. Akadémiai doktori disszertációinkhoz végzett kutatásaink szerint ugyanis a török–tatar csapatokkal érkező hajdúkat és felkelt rendeket – jogos sérelmeik és Bocskainak a magyar nemzeti érzésre apelláló propagandája dacára – a Magyar Királyság rendiségének nagyobb és meghatározóbb része nem vagy csupán átmenetileg támogatta PÁLFFY 2008, 324–333.”

⁶ ÖZE 1991.

realitásról, melyhez alkalmazkodni szükséges volt, és amely miatt inkább a kiválás mellett döntöttek ez alatt a néhány hónap alatt. Miért csak az egységes nemzeti jelszavak tartalmát lehet megkérdőjelezni a korban? A nagyhatalmi realitást Pálffy Erdéllyel szemben már elismeri az e kötetben megjelenő szövegvariációjában: *„Bocskai és Bethlen tehát egyáltalán nem független Erdélyben, hanem – még ha keserű is rögzitenünk – a nagyhatalmi realitásoknak megfelelően egy olyan vazallus fejedelemség helyreállításában gondolkozott, amely csaknem teljes belső öngazgatást élvezve az 1550-es évek közepétől közel fél évszázadon át már létezett. Valamint „Egyrészt megvalósult Bocskai és Bethlen célja, Erdély „török oltalom” alá való visszahelyezése, és ezzel belső nyugalmanak biztosítása.”* Cikkemnek így talán volt annyi értelme, hogy Kollégám ilyen egyértelműen fogalmazott, melyet sem a História-beli írásában, sem a disszertációban nem tett meg. A szakirodalmat ismerem, ha el is kerülte volna valami a figyelmemet, félélve, Vitapartnerem doktori dolgozatát olvasva értesülhettem róla.⁷ Nem értem Vitapartneremet, ha kétségbe vonja azt az állítást, hogy összefüggés van Bocskai, Bethlen, Rákóczi mozgalmi és 1848–49 szabadságharca között, és bírálja a szakirodalom azon részét, amely szabadságharcként értékeli ezeket a korábbi megmozdulásokat, miért lenne aktuálpolitikai a legutolsó, az utóbbi években ellenforradalomból szintén szabadságharccá nőtt, talán a nagyközönség számára ma legtöbbit emlegetett 1956-os „események” e sorhoz való hozzárendelése, és a fogalom szempontjából való vizsgálata. Nem értek egyet továbbá azzal sem, miért lenne csak *„a recepció- és a történeti emlékezet-kutatás, azaz elsősorban nem a kora újkorral foglalkozó történeteszek feladata a Bocskai-felkelést az utókor emlékezetének alapján is szemlélni.”* Ő éppen ezt az emlékezetet kérdőjelezte meg a függetlenségi hagyomány anakronisztikusnak vételével. Holott a Bocskai-emlékezetet, az általa felsorolt, fenti mozgalmak, (maradjunk itt a semleges mozgalmak gyűjtőszó mellett), történelmi érvrendszerükben és politikai propagandájukban hivatkozási alapként használták argumentációjukhoz. A történeteket kiindulásként kezelte egy későbbi sokkal tágabb politikán kívüli közeg is, mely függetlenségi hagyomány egyik igen erős elemévé vált a 17. századtól kezdve a kialakuló modern nemzettudatnak, ha úgy vesszük az 1848–49-es szabadságharc vagy az 1956-os forradalom előzményévé. Vizsgálhatunk ugyanis a történelemben egyes eseményeket és az ezekből összeálló hosszútávú folyamatokat, trendeket. Más-más elméleti és módszertani követelményei vannak mindkettőnek. Kollégám doktori dolgozatában eléggé szegényesen szerepel a felekezethez és a koranemzetudati elemekhez kötődő társadalmi vizsgálat, pedig, most én mondom, ennek ismerete nélkül nehéz lesz a korszak magyarországi változásai-

⁷ Itt kell Kollégámat figyelmeztetni HOPP Lajos könyvére, Bocskai lengyel királysági aspirációival kapcsolatban, amelyet valószínűleg eddig nem ismert: Hopp 1992, 196–201. Bocskai és a lengyel királyság című fejezete forrásokat és magyar-lengyel szakirodalmat dolgoz fel.

nak megértése. Például az udvarhűségéért nádorságot szerzett Thurzó Görgy esetében, a szokásos közhelyeken túl, (már Szekfű számára is ő volt a hivatkozási alap) jól kama-toztathatná forrásismeretét.⁸ Természetesen ez nem a forrásfeltárás és -értelmezés Bocskai-kori szükségletenségét indokolja, de értsünk szót! Az esetlegesen fennmaradt források akármilyen százaléka is mondja azt, hogy a kor magyarja árulásnak, láza-dásnak tartotta a felkelést, volt egy olyan jelentős tömegérzelem, mely kimutatha-tóan fogékony volt a kor függetlenséget hangsúlyozó propagandájára, és a későbbi korok nemzeti függetlenségi mozgalmainak emlékezetében első, legjelentősebb állomása mindig Bocskai kora volt. (Egyébként a 17. századi magyar politikai be-rende-zkedés, alapvető és állandóan hivatkozott elemei jönnek létre ekkor.) Ennek hangsúlyozásával „nem a régi korszakot aktuálpolitizáljuk rögtön”, hanem egy folyamatból nem kiragadva értelmezzük az eseményeket. Ennek még az sem mond ellent, hogy a Történelmi Társulat ülésén tisztelt Kollégám maga hangsúlyozta, hogy mind Rákóczi, mind 1848-49 szabadságharcos voltának átértékelése már folyik.

Mindezekkel azt szerettem volna hangsúlyozni, hogy a magyar történelem eseményeinek megítélése sohasem volt egységes, a róluk felállított történelmi mo-dellek egymás mellett éltek és alakították a következő nemzedék gondolkodását. Nem törekedhettek ítéletbeli és szemléletbeli kizárólagosságra. A szóban forgó három év (1604-1606) szisztematikus forrásfeltárása természetesen elsőrendű, és jó, hogy hosszú évek után erre egy nemzedék lehetőséget kapott. Azonban el kelle-ne már felejtetni azokat a mondatokat, hogy az említett három éven időben túlmutató feladatrészekkel foglalkozzanak a későbbi korok történészei. E személeten már a kései magyar pozitívizmus is túljutott. Nem értem, miért kívánnánk a történészi idő kerekét másfélszáz évvel visszaforgatni?

Hiába villogtat Kollégám előttünk olyan tudományos és modernnek mon-dott alternatívákat, melyeket magyar történészként, európai polgárként nekünk is el kellene fogadnunk, hogy ezzel az egységes kontinentális tradíció részévé váljunk. „Érdemes lenne tehát követni azon angol, amerikai vagy osztrák kollégákat, akik Közép-Európa és benne a Magyar Királyság kora újkori történetét már évtizedek óta e keretekben elemzik. A magyar történelem ugyanis szerintem így lehet a konti-nens históriájának szerves része.” Való igaz. El is fogadnám ezen érveket, ha Kol-

⁸ Vitacikkemben a Rimay vers kapcsán már szoltam Imre Mihály, Heltai János kutatásairól. IMRE 1995. Szintén az irodalomtudomány több évtizedes vállalkozásai az évenként meg-rende-zett Reneszánsz Barokk Kutatócsoport konferenciái ilyen jellegű kérdések tömegét hozzák fel a 16-17. századra. Hadd szóljak itt csak kettőről, mely témánkhoz közel áll, mert a korszak eszmetörténetének és retorikájának, politikaelméleteinek kérdését vizsgálta Magyarországon európai kontextusban. BITSKEY-OLÁH 2004 és a BENE Sándor által rendezett, kiadás alatt álló *Politika műfajai a régi magyar irodalomban* című, Gyulán tar-tott konferencia, 2005. A kérdéskör tudományelméleti összegzését szintén BENE Sándor vállalta.

légám ebből a sokszínű, s a magyar történetírás által a közjogi küzdelmek mocsarából való kiszabadulás óta, azaz mintegy évszázada folyamatosan követett nagy hullámból nem csak az osztrák történeti vonalat követné. (Megjegyzendő, hogy az utóbbi években az osztrák érdeklődés is halványulni látszik.) Egyébként nem igen érdekelek egységes históriát a kontinensen, de nem is igen látom értelmét saját történelmünkkel kapcsolatban neves történészeket idézni a hátuk mögé bújva szemléletünk alátámasztására. Mellesleg pedig részei vagyunk az európai históriának már több mint ezer éve, csak kellene egy kis önbizalom, hogy magunk is elhiggyük. Máskülönb az a tapasztalatom, hogy azok sem várják el, hogy egységes, és mondjuk az osztrákokkal egyeztetett állásponthez idomuljunk ezekben a kérdésekben, akikhez formálni akarnánk történelmi gondolkodásunkat.⁹ Említhetünk a Habsburg birodalomról más szemzőgből gondolkodókat, akik éppen a lengyel nemesi köztársaság vagy a protestáns északi hatalmak nézőpontjából figyelik az eseményeket. (Norman Davies Habsburg-képe vagy az ellenem csak „szelektíven” idézett Kees Tszszelszkyé.¹⁰) A németországi szakirodalom pedig inkább a Szent Római Birodalom német nemzetének ideológiai alakulása szempontjából vizsgálja a császárságot, és nem elsősorban a Habsburg családi kapcsolatok és birtokok rendszerén keresztül. Izgalmasabb is, ha mi választjuk meg álláspontunkat (álláspontjainkat) saját történelmünkről történetírói hagyományunkat felhasználva, természetesen figyelve a külvilágra. Máskülönb valóban csak egyféle, kizárólagos történelmet idézhetnek az egységesnek vélt Európában, amely földrésznek erejét eddig éppen szellemi szabadsága, gondolati sokszínűsége adta. Ezzel a végszóval várom Pálffy Géza kötetének megjelentetését, mely újabb vitákat és gondolatokat fog indukálni, amelyhez talán hozzá tud majd szólni, és ehhez anyagi forrásokat is kap valamelyik tőlem megmenekült tanítványom is.

---

⁹ Itt utalok rá, hogy eléggé csalóka arra hivatkozni, hogy nagyobb összefoglalókban vagy külföldi munkák magyar vonatkozású félmondataiban milyen terminusok vannak, ugyanis ezek mindenkor a hazai kor és szaktörténészek munkáit veszik át, különösen, ha a magyar nyelvet nem ismerik, és csak az idegen nyelven megjelenő munkákat vehetik kézbe, mely a mögöttes vitákat soha nem tükrözi. Kicsit hasonló a helyzet ahhoz a politikai manipulációhoz, mikor a pártok saját kapcsolataik alapján külföldi lapokat informálnak vagy elemző cikket íratnak és itthon etalonként idézik azokat.

¹⁰ TESSZELSZKY 2008, 127–147.; DAVIES 2002., Pl. SEIFERT 1990; SCHILLING 1988

BIBLIOGRÁFIA

BENDA 1955

BENDA Kálmán: *A Bocskai-szabadságharc*. Budapest, MŰVELT NÉP, 1955.

BENDA 1993

BENDA Kálmán: *Bocskai István*. Budapest, SZÁZADVÉG, 1993.

BITSKEY–OLÁH 2004

BITSKEY István és OLÁH Szabolcs (szerk.): *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Debrecen, CSOKONAI, 2004.

DAVIES 2002

DAVIES, Norman: *Európa története*. Budapest, OSIRIS, 2002.

DÉNES 1980

DÉNES Iván Zoltán: *A realitás illúziója. A historikus Szekfű Gyula*. Budapest, AKADÉMIAI, 1980.

DOMANOVSKY 1929–1930

DOMANOVSKY Sándor: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet IV–V kötet. 16–17. század. *Századok* 63–64. (1929–1930) 881–903.

GUNST 1995

GUNST Péter: *A történetírás Magyarországon*. Debrecen, 1995

GYURGYÁK 2007

GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest, OSIRIS, 2007.

HÓMAN–SZEKFŰ 1933

HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet*. III. 36. Budapest, 1933.

HOPP 1992

HOPP Lajos: *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban*. Budapest, BALASSI, 1992.

IMRE 1995

IMRE Mihály: „Magyarország Panasza” *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. századi irodalmában*. Debrecen, CSOKONAI, 1995.

ŐZE 1991

ŐZE Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet” *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa 2. Budapest, 1991. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Diegesta.)

ŐZE 2004

ŐZE Sándor: A Molnár Erik-vita és a „Mohács szindróma.” In: *Variációk. Tanulmányok M. Kiss Sándor 60. születésnapjára*. Szerk. ÖTVÖS István. Piliscsaba, PPKE BTK, 2004. 165–232

ÖZE 2007

ÖZE Sándor: Szekfű Gyula törökkorosi munkássága. In: *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Szerk. PAKSA Rudolf. Budapest, ARGUMENTUM, 2007. 91–127.

PÉTER 1993

PÉTER Katalin: A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotában. *Folia Historica* 1993. 13–33.

SCHILLING 1988

SCHILLING, Heinz: Aufbruch und Krise. Deutschland 1517-1648. In: *Das Reich und die Deutschen (Siedler Deutsche Geschichte)*. Berlin, 1988.

SEIFERT 1990

SEIFERT, Arno: *Der Rückzug der Biblischen Prophetie von der neueren Geschichte: Studien zur Geschichte der Reichsteologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus*. Köln–Wien, BÖHLAU 1990.

TESZELSZKY 2008

TESZELSZKY, Kees: Üzenet az utazótáskában. Diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt. In: G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó (szerk.): *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. R. Várkonyi Ágnesnek egy jeles nap örömére tanítványaitól. Budapest, 2008. 127–147.

DISCUSSION BETWEEN GÉZA PÁLFFY AND SÁNDOR ÖZE ABOUT THE BOCSKAI UPRISING

Géza Pálffy's essay calls attention to several problems related to István Bocskai's movement, which have not been investigated yet. The monographs and papers have, until now, concentrated on just a few aspects of this movement. Pálffy points out the terminological problems of the name of this movement and the lack of a wide-ranging investigation of the political elites of the Hungarian Kingdom. Moreover, he suggests that the more remarkable part of the Hungarian Estates didn't fully support the movement which had several intentions and was influenced by several interest groups. However, Bocskai achieved that peace and order was restored in Transylvania and the Hungarian Estates became stronger, and passed a law on the freedom of religion.

As a response, Sándor Öze calls attention to a former argument which, in his opinion, is merely repeated in Géza Pálffy's essay. He also argues with Pálffy's opinion that the Bocskai Uprising cannot be regarded as an antecedent to either Rákóczi's War of Independence or the Hungarian War of Independence of 1848–49. He does not agree with Pálffy regarding the name of the movement. Öze argues it would be improper to name it a civil war. Quoting Ferenc Szakály, he also stresses that the Hungarian Kingdom assumed the role of a buffer state. Therefore Bocskai's agreement with the Turks and his intention to join a union between states with strong Estates were logical steps for which he could not be blamed. The agreement with the Turks made it possible to avoid a demographical catastrophe. Finally, Öze believes it is false to recognize the uprising against the Habsburg Monarchy as legal according to romantic popular beliefs.

In his answer Géza Pálffy stresses that Öze's method of investigation has a serious fault because it selectively uses sources. He says that Öze does not consider the latest findings. Without a wide-ranging investigation of sources, Öze's statements are invalid. Moreover, he does not agree with nineteenth and twentieth-century national expectations and myths of independence which Öze quotes.

Sándor Öze concludes the discussion and suggests that exclusiveness approaches, unclear terminologies and numerical dates could lead the researcher to wrong directions.

SZEMLE

„Frigy és békesség legyen... *A bécsi és a zsitvatoroki béke*, Szerk.: PAPP Klára – JENEY-TÓTH Annamária, *Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VIII*, Debrecen, 2006, 320.

„*Einigkeit und Freiden sollen auf Seiten jeder Partei sein*”: *Die Friedensschlüsse von Wien (23. 06. 1606) und Zsitvatorok (15. 11. 1606)*, Hrgs: János BARTA – Manfred JATZLAUK – Klára PAPP, *Zum 400. Jahrestag des Bocskai-Freiheitskampfes IX.*, Debrecen, 2007. 303.

GÁL-MLAKÁR ZSÓFIA

A 2004-2006-os esztendőkbén számos alkalommal került sor Bocskai István fejedelemre vagy az általa vezetett szabadságharcra és annak számos aspektusára vonatkozó megemlékezésre emlékünnepek, beszédek, konferenciák formájában. Különösen is kiemelkedett ebből a szempontból Hajdú-Bihar Megye, ahol Bocskai Emlékbizottság jött létre a megemlékezések koordinálására. Ezek között a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete által *A Bocskai felkelés mérlege: a bécsi és a zsitvatoroki béke* címmel megrendezett konferencia anyaga az Emlékbizottság által gondozott Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója sorozat VIII. és IX. köteteként látott napvilágot a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és a Hajdú-Bihar megyei Önkormányzat közös kiadásában magyar és német nyelven. Különösen is fontosnak tartom ez utóbbit hangsúlyozni, hiszen a külföldi szakemberek számára is elérhető módon csak nagyon kevés nivós hazai munka kerül kiadásra, ez pedig valójában sokkal jobban szolgálja a hazai eredmények és szakemberek nemzetközi kutatási projektekbe való integrálását, mint gondolnánk.

A tapasztalt kutató, de az egyszerűen csak a történelem iránt érdeklődő is számos, valamilyen ünnepi alakalomból összerendezett tanulmánykötettel találkozhatott már, amelyek aztán később gyakran forgatott kézikönyvekké, érdekes olvasmányokká váltak, de mindenesetre nagy érdemük, hogy összefoglaltak, rendszereztek ismereteink között, majd azt tovább építve, további adatokat feltárva új kérdéseket fogalmaztak meg, alapvetően tehát fellendítették egy-egy téma kutatását. Nincs ez másként az itt ismertetendő kötettel sem. A Bocskaival foglalkozó szakirodalom és megemlékezések kapcsán születő munkák száma nem csekély és az életrajzi monográfiától a folyóiratok szacikkein, forráskiadásokon át a tanulmánykötetelig minden műfaj fellelhető közöttük. Ebbe a folyamatba jól illeszkedik a szlovákiai, romániai, szerbiai és természetesen magyar kutatók által jegyzett, tematikusan hét blokkba osztott és minden egységet felvezető idézetekkel indító,

már címében is találóan választott utalást hordozó konferenciakötet. Ennek német nyelvű változata szerkezetében azonos, azonban néhány további, a külföldi szakembernek fogódzót nyújtó illusztrációval és térképmelléklettel egészül ki.

A Bocskai-szabadságharc és az azt lezáró bécsi, illetve azzal szorosan összefüggő zsitvatoroki béke kérdése teljes joggal vált nem csupán a szakirodalom külön bibliográfiai kötetet megtöltő munkáinak tárgyává, de a magyar történelem-oktatásnak is súlyponti témája, nem beszélve a tankönyvek vonatkozó fejezeteiről, melyekben legtöbbször Bocskai működésének legmaradandóbb eredményeiként a hajdúkiváltságolásokat és a békekötéseket tüntetik fel végrendeletének elvi megfontolásai mellett. A kutatás e súlypontjai azonban mára kissé eltolódva, ahogyan a jelen kötet is mutatja, a fent említett témák tekintetében egyre alaposabb, mélyebb elemzéseket ad, illetve kiterjeszti a kutatás irányait többek között művészettörténeti-heraldikai, egyház- és társadalomtörténeti, propaganda- és kultúrakutatási, valamint diplomáciai, sőt családtörténeti irányokba is. Ez a komplex szemlélet nem kis haszonnal jár Bocskai valódi szerepének, kapcsolatainak, cselekvési körülményeinek és a nemzetközi helyzet adta lehetőségeinek megítélésében. Arra vonatkozóan, hogy ez pedig mekkora érdeklődést és olykor vitákat is kelt a szakmai körökben, legyen elég Pálffy Gézának a Magyar Történelmi Társulat ülésén nemrégiben elhangzott előadására utalnom.¹

A számos új eredményt és kutatási területet felmutató jelen kötet első tanulmánya egy fontos társadalomtörténeti, politikai kérdés felvetésével, a cseh és magyar rendek Habsburgokkal szembeni ellenállásának közös jellegzetességeivel foglalkozik. Noha a Habsburgok államaiban jelentkező rendi ellenállás jelenségeinek együttes számbavétele nem új keletű kérdés, Josef Bad'urik *A csehek és magyarok első felkelése a Habsburgokkal szemben. Kiindulópontok a komparációhoz* című cikkében hangsúlyozza az első cseh (1546-47) mozgalom, majd a későbbi 1618-as események szoros összefüggését a magyar eseményekkel. Természetesen nem minden alap nélkül való a vizsgálat, de, ahogy maga a szerző is pontosít, nem mutathatunk ki igazán szoros egyezéseket a viszonylag gyenge, igazi katonai bázis és erős vezéregyéniségek nélküli, elvi téren is megosztott, döntésképtelen cseh rendi ellenállás megtorlásokkal záruló és az ugyan szintén rendi sajátosságokat is mutató, vallási kérdések által is motivált, de a körülmények és a megvalósítás, majd lezárás tekintetében is teljesen eltérő magyar események között. Azt azonban mindenképpen lényeges megállapításnak tekinthetjük, hogy a csehek első sikertelen próbálkozásukból és a magyar eseményekből sokat tanultak és tapasztalatukat az 1618-ban kezdődő eseményekben kamatoztatták. E téma nem marad azonban folytatás nélkül, hiszen, ha nem is ebben, a *Felkelés távlata* címmel jelentkező első

¹ Pálffy Géza: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? címmel 2008. május 20-án elhangzott előadásának anyaga a www.tortenelmirtarsulat.hu honlapon érhető el. Az előadás bibliográfiával ellátott, megjegyzetelt változatát lásd jelen kötetben.

blokkban, de a későbbiekben említendő Papp Klára, illetve Barta János által írt tanulmányokban is felmerül a Habsburg uralkodók rendekhez való viszonya, az eltérő államokban és más kül- és belpolitikai helyzetben velük szemben követett stratégiák elemzése. Azt azonban mindannyian leszögezik, hogy a Habsburg birodalom 17. századi belső válsága, illetve dinasztikus meggyengülése adott alkalmat számos esetben az ellenállásra.

Ezen első blokk másik tanulmánya R. Várkonyi Ágnes *A Bocskai-szabadságharc nemzetközi háttere (Európai jelenlét és magyar történelmi távlat)* címmel valóban távlatokat nyit, amikor egy rendkívül fontos forrást, Bocatius János elkobzott és 1992-ben kiadott iratait hívja segítségül a Bocskai felkelés nemzetközi hátterének, beágyazottságának és diplomáciájának vizsgálatához. A protestáns egyháztörténetírók által gyakran hangoztatott vallásháború megfogalmazást a Bocskai felkeléssel kapcsolatban nem találja helytállónak, azonban az általa szabadságharcnak minősített események fogalmi definiálása körül érzékelhető zavart ő sem oszlatja el. Mindebben nagyon nagy szerepe van a nemzedékeken át hagyományozódó és ma a tankönyvekben megjelenő, némileg a mitizálás igényével fellépő elképzelésnek, amely Bocskait körülveszi. Eddig a felkelés nemzetközi háttere és diplomáciája, a békekötés folyamatai iránt tanúsított érdeklődés ellenére is, valahogyan elsikkadt és kevésbé került fókuszba az események tárgyalásában. R. Várkonyi ebben a tanulmányában igyekszik mindezt helyretenni és hangsúlyozza a felkelés által keltett erős nemzetközi figyelmet Sahin-Tóth Péter, Nagy László és Szakály Ferenc nyomán. Továbbá hangsúlyozza, hogy mekkora szerepe volt ebben a folyamatban Istvánffy Miklós történeti munkájának, főként személyes negatív elfogultsága révén, amely mellőzte Bocskai európai kapcsolatainak tárgyalását. Ma azonban már tudható, Bocskai nyugatra küldött követe, Bocatius János, bebörtönzése ellenére is sikereket könyvelhetett el, hiszen a protestáns német fejedelmek élénken érdeklődtek a béke megkötésének garanciája kapcsán nekik szánt szerep miatt is. De nem kerülték el a francia király figyelmét sem az események. Bocskai diplomáciája pedig, mely a Habsburg-magyar viszonyok nemzetközi garanciákkal történő rendezésére irányult, követőkre talált a későbbi magyar politikában is a század folyamán.

A *Címer-korona* egység tanulmányaiban, ha különböző oldalról is, de a fejedelmi reprezentáció egy-egy területe kerül új megvilágításba. A korabeli uralkodói, nemesi önreprezentáció egyik kiemelt területe volt a címeralkotás. Gyulai Éva *Bocskai címerreprezentációja* című tanulmányában azonban ennél jóval tágabb határok között, szinte minden Bocskai-ábrázolást bevon a vizsgálatba a numizmatikai emlékektől a zászlókon, pecséteken, portrékon, emblémákon át díszbuzogányáig és az építészeti emlékekig. Bár a szerzőnek nem célja egyfajta Bocskai-ikonográfia megalapozása, azonban mivel portréinak kérdését is tárgyalja, fontos megemlítenünk, hogy a fejedelemnek nem készült egykorú, igazán reprezentatív portréja és a későbbi ábrázolások révén képzőművészeti téren nem alakult ki kultu-

sza.² A szétszórt adatokból azonban itt nagyon fontos, új eredmények is születnek a család genealógiáját, Bocskai udvarának művészi ízlését illetően, ahogyan műveltségéről alkotott képünket árnyalják a többszörös aranyforintjain megjelenő Horatius-reminiszcenciák. Az egyik legfontosabb dolog azonban, hogy a szerző kimutatja a Báthory Zsigmondtól átvett fejedelmi címer nyomán Bocskai állandósítja Erdély címerét.

Az uralkodói reprezentáció másik, a keresztény kultúrkörben erősen központi területe a koronázási ékszerek kérdése. Noha mára már tisztázták az oszmanisztikai kutatások által bevont források alapján, hogy Bocskai maga kérte a saját számára a török Portán a szultán által neki küldött koronát, de azt egészen bizonyosan nem utasította vissza nyilvánosan, ahogyan e kérdésben Papp Sándor később részletezendő, kitűnő tanulmánya is világossá teszi. Minden valószínűség szerint Bocatius, a nyugati protestáns fejedelmekhez küldött követ, aki egyébként is a nyugat-európai közvélemény megnyerésére kapott utasítást, nem tehetett mást, mint a propaganda eszközeként másként tálalta, az egyébként nehéz körülmények között ügyes stratégiával tárgyaló Bocskai viszonyát a török koronához, amint erre a fentebb említett Pálffy Géza is utalt előadásában. Rokay Péter a korona egy másik, nagyon izgalmas, már a korábbi szakirodalomban is megjelenő kérdését a bosnyák, illetve szerb eredetét vizsgálja *Bocskai István és a bosnyák korona* című tanulmányában. A szerb történetkutatás eredményeit és forrásait is felhasználó Rokay meggyőzően kíséri végig a kettős bosnyák-szerb korona történetét, majd annak legkésőbb 1461-es szétválását, amikor Bosznia török hódítás előtti utolsó királyát, Tomásevics Istvánt megkoronázták. A régebbi szakirodalom ezt a koronát azonosította a Bocskainak átadottal. A történészek ezt főként Bocskai koronázásának szemtanúi által hátrahagyott megemlékezésekből, különösen is Homonnai Drugeth Bálint naplójából következtették. A kérdés azonban, hogy az előbb említett bosnyák korona azonos volt-e a például Bocatius János szerint egykor szerb, Báthory Zsigmondtól a császáriak kezére került és Brassóban őrzött koronával, mellyel a fejedelmet eltemették, egyelőre megoldhatatlan, hiszen e korona nem került elő. Az előbb említett Bocatius János alakja nem kis érdeklődést vált ki a ma egyébként is a humanista személyiségek és karrierjük felé forduló kutatók között. Ennek megfelelően Kónya Péter *Bocatius János, a Bocskai-párti kassai bíró* címmel napvilágot látott tanulmánya a neves humanista nevelő, költő, diplomata fordulatokkal teli izgalmas pályájának a kassai tartózkodása előtti, korai szakaszáról ad képet, azonban elsősorban a szakirodalom és nem források alapján, bizonyítva ezzel a Bocskai körül kialakult szellemi környezet magas színvonalát.

Az *Erdély* köré szervezett következő blokkban a távoli, nagy közjogi-

² BASICS Beatrix: Bocskai István alakja a képzőművészetben. In: *Bocskai és kora... Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulójára*. Főszerk.: CZIGÁNY István, Budapest, 2005, 108.

alkotmányjogi szempontokat felvető Oborni Teréz kitűnő tanulmányától haladva a mikrovizsgálat szempontjait érvényesítő, egyre szűkülő, speciális területek kapnak hangot, melyek a kutatás polarizálódását, de a korszak és Bocskai személyisége sokszínűségét illusztrálják. Oborni Teréz Bocskainak a tárgyalásai során Erdélyre vonatkozó elképzelései változását szemléltetve mutat rá arra a tényre, hogy a rendek által Bocskaira hagyott nehéz feladat, Erdély közjogi helyzetének rendezése terén a fejedelem a végsőig menően igyekezett garanciákat biztosítani a fejedelemség függetlenségére, melyet feltétlenül szükségesnek tartott, amíg Magyarországon a Habsburgok uralkodnak. A magyar nemzet megmaradásának zálogát Erdély és a Partium függetlenségében és területi gyarapodásában látta, mely ugyan oszmán befolyás alatt, korlátozott szuverenitással működhetett csak, de a két hatalom közé ékelődött szétszakított Magyarország helyzete az egyesítésre még nem volt alkalmas. A nagyon is reálpolitikus Bocskai ezen elképzelései 1606 decemberében már a végrendeletében öltöttek konkrét formát, mégis jól érezhető az egyéni tehetség és politikai véna mellett, hogy közjogi elképzeléseit döntően a Tripartitum államjogi felfogása határozta meg. Ezt követően Kiss András *Bocskai egy éve a kolozsvári források tükrében* ugyanúgy a város mikrovilágába nyújt betekintést, mint Jeney-Tóth Annamária *A városok és Bocskai fejedelem udvartartása* című munkája. Míg Kiss a Báthory Zsigmond idején negatív megítélésű Bocskai szerepének átértékelődésére mutat rá a városi önrendelkezés és vallásszabadság visszaállításában játszott szerepe kapcsán, addig Jeney-Tóth a fejedelmi székhelyé lett Kassa kapcsán mutatja be, sajnálatosan a gazdag udvarkutatás szakirodalmát kevéssé felhasználva, a létszámában alacsonyabb, a háborús körülmények között azonban a lehetőségekhez mérten reprezentatív és hivatali funkcióját megfelelően betöltő fejedelmi udvart. A további kutatás kérdése lehet még a Bocskai körül kialakult személyi kör, szervitorok és a későbbi fejedelmi udvarok közötti kontinuitás jelenségének kérdése, valamint esetleges további, udvarára vonatkozó források alapján a szervitori réteg elemzése, amely azonban feltételezhetően a felkelés felső-magyarországi és erdélyi támogatóinak körét fogja kijelölni, mint akik egyébként is a fejedelem mellé álltak az események kezdetén. Annál is inkább igazolhatónak látszik ez, mivel Pálffy Géza fentebb említett előadásában közölte a Bocskai-felkelés mellé álló magyarországi rendek részletes elemzését, és megállapította, hogy azok a felső-magyarországi tekintélyes arisztokraták és a fiskális perekben érintettek közül kerültek ki és a magyar rendek 1/3-át jelentették csupán.

Végül Dáné Veronka *A Bocskaiak Erdélyben–Törvénytelen liber bárók?* és Balogh Judit *Székely nemesi karrierlehetőségek Bocskai István korában* cikkei a tekintély-, és hatalomszerzés és megtartás két ellenkező oldalát mutatják be. Dáné Veronka a Bocskaiak erdélyi megítélése mellett a törvénytelenül, de a fejedelmek által gyakran szentesített hatalomgyakorlásuk eszközeként érvényesített, Erdélyben szokatlan, baronátusukra hívja fel a figyelmet. Ezzel pedig rámutat az erdélyi birtokviszonyok és a hozzájuk járuló bíraskodási kiváltságok a Királyi Magyarorszá-

gétől eltérő fejlődésére. Balogh Judit a kérdés másik oldalát, a tekintély és hatalom megszerzésének útjait mutatja be nagy székely családok dinasztáinak katonai, majd országos és helyi hivatali szférában való érvényesülése kapcsán egy további eredményekkel kecsegtető, fontos, a székelység kutatása során eddig kevésbé vizsgált, de más nemesi és katonai rétegeknél ma nagyon népszerű társadalomtörténeti témaként.

Kiváltságok és kiváltságoltak címmel került bevezetésre az a fejezet, mely az egységesen a hajdú-kérdés további mély elemzésére vállalkozó tanulmányokat tömöríti. Orosz István *Kontinuitás és betelepedés a hajdúvárosokban*, Nyakas Miklós *Bocskai adományainak érvényessége, különös tekintettel a hajdú adományokra* és Gebei Sándor nagyszerű összehasonlító munkája *Hajdú kiváltságolás–kozák kiváltságolás* címmel fogalmaztak meg a témát illető új kutatási eredményeket. Orosz István megállapította, hogy a hajdúvárosokba letelepített hajdúk mellett a már korábban is ott élő jobbágyok szerepelnek a későbbi 1702-es hajdúösszeírás inquilinusaiként, meglehetősen magas számban. Nem valódi beköltözésekről van szó tehát, ezekre majd csak a hajdúvárosok mezővárosokká alakulásával kerül sor, mely az ideérkező jobbágyok számára a felemelkedés lehetőségét jelentette. A kontinuusnak tekintett hajdú lakosság egy részét pedig valójában a korábbi inquilinusokból lett hajdúk tették ki. Hogy a hajdúkérdés mennyire lényeges volt, már a kortársak és az uralkodó számára is, azt mutatja Nyakas Miklós tanulmánya, melyben bebizonyítja, hogy a hajdú kiváltságolások előtörténete jóval hosszabb volt, mint azt addig a szakirodalom a források alapján állította. Ebben pedig a nemesiség kiváltságolásokat sérelmező vitái játszottak nagy szerepet, azonban a Habsburg udvar számára ennél sokkal fontosabb volt a hajdúkérdés megnyugtató rendezése, ezért 1613-ban maga Mátyás adta ki azt a privilegiális oklevelet, melylyel a szabolcsi hajdúk helyzetét megoldotta. Mint tudjuk a hajdúk letelepítésének Erdélyben és egynéhány nagybirtokos területein még további utófolyamatai a kérdést tovább árnyalták, az előbbi királyi levél azonban az országgyűlések többszöri, Bocskai adományait hatálytalanító rendelkezése ellenére érvényben maradt. Végül Gebei Sándor a hajdúk és a kozákok, mint a királyi zsoldban szolgáló hatékony fegyveres erők helyzetének, a társadalmi keretekbe való visszaillesztésének eltérő magyar, lengyel és orosz megoldásaira hívja fel a figyelmet. Azonban míg a hajdúkérdést a fent említett módon sikeresen oldották meg Magyarországon, addig a kozákok ügye csak egyre fokozódott. Bár kisebb elégedetlenségek a hajdúkat is további felkelésekre ösztönözték, de azok hamar megoldódtak, nem úgy, mint a lengyel és orosz hatalom vetélkedésében a két fél közül mindig az előnyösebbet ígérő oldalára álló, hosszú, véres háborúba kényszerülő kozákság, amely ráadásul létszámában folyamatosan növekedett a szabad kozákság centrumába, a szicsbe menekültekkel is.

A következő fejezet a *Vallásszabadság* kérdéskörében mozgó tanulmányokat kumulált. Ezek között Péter Katalin mindig dinamikus, izgalmas okfejtése ezút-

tal *A vallásügy a bécsi béketárgyalásokon* címmel egy 1605-ben megfogalmazott béketervezet nyelvtani újragondolása nyomán vetette fel Bocskai vallásügyi álláspontjának az eddigiektől eltérő értelmezését. Ezek szerint Bocskai a béketárgyalásokon nem csupán a protestáns felekezeteknek, de a katolikusoknak is szabad vallásgyakorlást kért, amelynek Péter Katalin egy olyan lehetséges értelmezést adott, mint a rendek azon törekvését, hogy az uralkodót a belpolitika ezen területéről is kiszorítsák, Bocskai pedig a sérelmeket ennek érdekében protestáns olvasatból világi rendi olvasatba hangolta.

A Bocskai személyes konfesszionális preferenciáival kapcsolatos vitában Bitskey István *A Bocskai-apológia előtörténete* című tanulmányához az 1606. június 16-án Bártfán megjelent politikai röpirat jelentette a kiindulópontot. Ebben ugyanis a magyar egyházak küldöttei és tisztségviselői cáfolni igyekeztek a jezsuiták által terjesztett valótlanságokat, többek között, hogy Bocskait ariánussággal vádolták. A Bocskai udvari papja, Alvinczi Péter által megfogalmazott memorandumra Pázmány Péter hamarosan hevesen reagált is, amelyet az Apológia többszöri kiadása követett. Ezt a kérdést elemezve Bitskey pedig kijelentette, hogy az Apológia többszöri kiadására nem valós Bocskai elleni vádak miatt került sor. Ugyanis a jezsuitáknak és az uralkodóknak nagyon is érdeke volt a Bocskai elleni hangulat-keltés, megítélésének rontása, Európa hatalmainak negatív befolyásolása. Mindez azonban már visszautal arra a tényre, amelyet R. Várkonyi Ágnes a kötet elején szereplő tanulmányában kifejtett, azt ugyanis, hogy Bocskai diplomáciája nagyon is számottevő volt, nem lett volna oka Rudolfnak és a jezsuitáknak a „hangulatkeltésre” ha az európai hatalmak egységesen negatívan szemlélték volna, vagy nem is lett volna kapcsolatuk a Bocskai-mozgalommal. Sipos Gábor *Bocskai a magyar református egyháztörténet-írásban* dolgozata a 17. századtól követi végig a Bocskai- és a vallásügyi kérdésekben kifejtett véleményével kapcsolatos egyháztörténeti munkák álláspontját, részletességét, eredményeit. Ezekkel kapcsolatban azonban, ahogyan a szerző is említi, számos területen erős lemaradást szenvedett a protestáns egyháztörténet-írás és nem egy esetben a tárgyszerűségtől igen messze eső elfogultság kapott helyet a munkákban. Mindez jól mutatja mennyire megértek az igények egy a felekezeti sértéstől mentes egyháztörténetet művelő generáció munkájára, amelyre talán a magyar kutatás már reményteljes jeleket is mutat.

E historiográfiai kitekintő után egy olyan izgalmas kérdés kap helyet a többi között, amely egy Bocskai-felkelés eseményei alatt Magyarországtól távol tartózkodó, majd itthon jelentős pedagógiai és lelkesítő pozíciókba emelkedő személy által összefoglalt hazai közvéleményt reprezentál. Szabó András *Miskolci Csulyak István két emlékbeszéde Bocskairól* címmel értekezik a fiatal tarcali tanár által Bocskai fölött elmondott encomium kapcsán. Szabó szerint mintegy a Bocskai-kultusz, a számos református szerző által versben és prózában mitikus magasságokba emelt fejedelem képe, kezdetei érhetően ebben az években részben Miskolci Csulyak beszéde kapcsán is. Bocskai ugyanis mint az Istentől küldött

szabadító jelent meg az orációban tényszerűen is és az akkori protestáns értelmiség számára is, akiktől Miskolci Csulyak valójában az információit szerezte Bocskairól. A Bocskai-korszaknak ettől egy sokkal távolibb, de nem kevésbé jelentős hatású eredményéről szól Szabadi István *Református egyház kormányzat a bécsi béke után* címmel megjelenő tanulmánya, mely a protestáns felekezetek Erdélyben kialakuló szilárd szervezeti bázisának felépülését és a református vallás erdélyi fejlődelmek fennhatósága alatti ortodox confessióvá, sőt nemzetközi kapcsolataik révén a nemzeti függetlenség egyik garanciájává válását regisztrálta.

A kötet két utolsó fejezete foglalkozik szorosabban a bécsi és zsitvatoroki békékkel, melyek a magyar szakirodalomban meglehetősen népszerűségnek örvendenek, de még a nemzetköziben is megjelentek forráskiadványok, tanulmányok erejéig. A nagy európai visszhangot keltő békeműnek kétségtelenül a törökkel húsz évre békét egyeztető zsitvatoroki kötése volt a jelentősebb, de mint kiderül Bársony István (*A bécsi béke és megújításának eredményei a 17. században*) tanulmányából is, a bécsi megállapodások nélkül, sőt, amint arra Papp Sándor nagyszerű dolgozata (*A zsitvatoroki békéhez vezető út. Egy állítólagos Habsburg ígéret hátteréhez*) is utal, a magyar fél közvetítése nélkül nem jöhettek volna létre. A folyamatokban Erdély szerepe központi volt, státusa régi konfliktusok forrásaként működött és önállósága, melyhez a Habsburgok mindig csak bizonyos feltételekkel járultak hozzá, nagyban függött a perzsa háborúban és az anatóliai dzseláli háborúban lekötött, de még így is erős Török birodalomtól. A Magyarországon tizenöt éves háborúnak is nevezett folyamat végén azonban a Porta nem érte el célját, a Habsburgoknak pedig sikerült a Királyi Magyarország területére korlátozniuk a hadakozást, de a királyi végvidéki főkapitányságok a harcban a végsőkig kimerültek, mint arra Zachar József (*Az Oszmán-Habsburg hosszú háború: a hadüzenettől a békekötésig 1593-1606*) és Czigány István (*A török ellenes védelmi rendszer újjászervezése a bécsi béke után*) is utalt. E két blokk azonban további fontos elemekre is felhívja a figyelmet, úgy mint G. Etényi Nóra *A zsitvatoroki béke a korabeli propagandában* címmel megjelent cikkében, melyben a békemű egyfajta „alulnézetét” és szélesebb tömegek számára való reprezentációját mutatja be a békekötések különböző rétegeket megcélzó rölapok, metszetek, vásári füzetek, követi beszámolók, közzétett útinaplók és békepontok formájában megnyilvánuló császári propaganda kapcsán. Ezek pedig időnként az udvari beszállítókat, az egyszerű népet, máskor az egzotikumra vágyókat vagy az értelmiséget célozták, de mind azzal a szándékkal, hogy a császár törökellenes bátor keresztény fellépését sugallja. Nagyon érdekes momentum végül a békekötések kapcsán a magyar rendek képviselőinek, mint közvetítő félnek a szerepe. Noha korántsem voltak egységesek az elképzelések, mint azt Papp Klára (*A magyar rendi vélemények változása a békekötés folyamatában*) is említi, de a török fél számára ez nem jelentett presztízskérdést, csupán egy előnyös békét akart, mely a frissen megszerzett várakat a kezén hagyva biztosítja a területileg minél jobban megnövelt Erdélyt és a császárt továbbra is adófizetésre

kötelezi. Hogy mindez megvalósuljon a Porta budai pasája és kádija a tárgyalási folyamatokat többször befolyásolta, több találkozóra is sor került Bocskai küldötte és a kádi megbízottja között is, de a török igyekezett a Habsburgokkal a magyarok bevonása nélkül is tárgyalni a folyamat számukra kevesebb eredménnyel kecsegtető szakaszaiban. De ahogyan mindezt Papp Sándor végül remekül összegzi, Bocskai is sikeresen manőverezett a tárgyalások során, hiszen párhuzamosan a bécsi békéhez benyújtandó módosító indítványok elfogadásának megfelelő nyomatékot adhatott Murád pasa itt állomásozó serege. Tehát a zsitvatoroki tárgyalások megegyezése egy nagyon hosszú folyamat során megérett álláspont-közeledés eredményeként született, amelyben a magyar fél a saját érdekeit összeköthette világbirodalmak megegyezésével, mintegy garanciává téve azok nemzetközi voltát.